

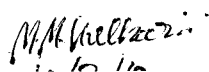
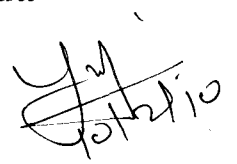
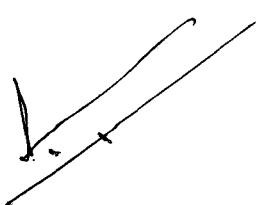
A CRITICAL STUDY OF “MADHAVA CHIKITSTITAM”

Submitted by
SCHOLAR
Vd Shrirang S. Galgali
M.D.(Ayu.), M.A.(Sanskrit)

GUIDE
Prof. Vd. Dilip P. Gadgil
M.D, Ph.D. (Ayu), M.Phil. (Sanskrit)

**For the degree of ‘Doctor of Philosophy in Ayurveda’
(Vidya Vachaspati)**

**At The Late P.G. Nanal Department of Ayurveda
Tilak Maharashtra University, Pune.
Dec. 2008**

CERTIFICATE

Date: / /2008

It gives me an immense pleasure to certify that **Vd. Shrirang Suresh Galgali**, has written his thesis on “**A Critical Study of Madhava Chikitsitam**” in the Late P.G. Nanal Department of Ayurveda, Tilak Maharashtra University, Pune for the Degree of **Doctor of Philosophy in Ayurveda (Vidya Vachaspati)**

Vd. Shrirang Suresh Galgali has completed this research work under my guidance and supervision.

He has collected, compiled, scrutinized and compared the literature relevant to his thesis subject and also conducted the critical analytical work to arrive at the conclusion he has drawn.

All the literature and persons, of whom the help has been taken, are duly acknowledged.

Prof. Dilip P. Gadgil

Ph.D.(Ayu.), M.Phil.(Sanskrit)

Dept of Ayurveda

Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

ACKNOWLEDGEMENT

Firstly my Namaskara to *Vitthala –Rakhumai* and *Raghavendra Swami*.

It is a heart full of gratitude that, I acknowledge the limitless knowledge gathered by years of experience, bestowed on me, by **Prof. D.P. Gadgilji**. He is a person who knows well the importance of working liberally while doing some innovative research work. I am really thankful to him for keeping trust in me, while doing a tough job of cracking intricate maze of a 7th century manuscript.

It is **Vd. Sanjay Pendseji**, who made me a person of Ayurveda. He taught me the fundamental thinking of Ayurveda, which had pivoted this work. I must thank him for his timely guidance.

I am very much thankful to the Dean of Ayurveda Department **Prof. Vd. S.P. Sirdeshmukh sir**. I am thankful to the Hon'ble Vice Chancellor of Tilak Maharashtra Vidyapeeth **Dr. Deepak Tilakji** and Registrar **Dr. Umesh Keskarji**.

I am very much thankful to “**Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune**” for preserving the legacy of mankind and also for making the manuscript available for my study.

It will be my pleasure to give a lot of thanks to *Trimurthi* of I.P.G.T. &R.A., Jamangar, **Prof. R.B. Dwivediji**, **Prof. M.S. Baghelji** and **Prof. H.M. Chandolaji** for making me a person suitable for a new millennium of Ayurveda. A special thanks to Prof. Baghel sir, for his timely help by providing me the copy of “*Madhavi chikitsa*”. I am very much thankful to **Vd. Rasik Pawasakarji**, for his timely help in transcription script of thesis. I am thankful to Vd. Narendra Pendseji for his unprompted help to me with an important literature.

I am deeply indebted to all the members of **Brahma Ayurveda services Pvt. Ltd.** for their continual support and encouragement.

A person from *Atreya-shasana*, **Vaidyaraja H.G. Suraniji**, who made me understand the importance of *Upakramas*. I am very much thankful to him for the exclusive orientation rendered by him.

It is beyond my capacity to express my gratitude to my life partner, Vd. Varsha and my family members for the dynamic encouragement rendered to me. With each and every essence of my soul I am humble to all of them.

Last but not the least; I am thankful to the author's who had poured their experience and knowledge in their books for the help of beginners like me.

- **Shrirang Galgali**

ABBREVIATIONS

A.H	Ashtang Hridayam
Ca.	Charaka Samhita.
Su.	Sutrasthana
Ma.chi.	Madhava Chikitsa
Vrinda	Vrinda Madhava (Siddha yoga)
Chakra	Chakradatta (Chiitsa Samgraha)
CK	Chikitsa Kalika
Ut.	Uttara tantra
B'trayi	Brihat Trayi

INDEX

Chapters	Page No.
1. Introduction	1 -3
2. Historical Review	4 - 16
3. Description of Manuscript	17 - 20
4. Madhava Chikitsitam	21 - 192
5. Comparison with Chikitsa Kalika	193 - 195
6. Discussion	196 - 208
7. Conclusion	209 - 210
8. Bibliography	211

INTRODUCTION

Ayurveda is the brightest legacy of mankind. Time has created many lacunae in its interpretation and literature links. Samhitas like '*Brahma Samhita*' are now a days, curtailed to a mythological category only. The '*Agama pramana*' has got supreme importance in Ayurveda. Thus the availability of such authentic '*Agama*' sources is also equally important.

Furthermore the cultural impact has formulated new set of *triskandhas*; and thus in turn new samprapties. Due to such changes in the therapeutics, Ayurvedic Samhitas are also revised to include the contemporary alterations.

'Madhava –nidana' is a golden page in such revised Ayurvedic literatures. The huge number of its manuscripts can easily prove its massive recognition in the society. Madhava nidana set a new trend of specialization and become a first milestone for "Laghu trayies". Madhavakara has described only the diagnostic part in this text. Whereas his contribution in the therapeutic part has remained unrecognized, till today.

"Madhava Chikitsitam" is a pioneer literary work in the series of "Chikitsa- granthas". It is a text, which dealt with management only. Madhava Chikitsa, also set a trend of 'Chikitsa granthas', which will describe only the management part ; but due to some reasons it did not get recognition like that of Madhava nidana.

According to Prof. P.V. Sharma, the series of 'Chikitsa grantha' initiated by 'Madhava chikitsa' is continued by –

1. Vrinda Madhava   - 9th Century - Siddhayoga
2. Tisatacharya   - 10th Century – Chikitsa kalika
3. Chakrapani Datta   - 11th Century – Chikitsa Samgraha

Thus it can be said that, Madhava chikitsa has a credit to initiate a chain of Chikitsa granthas.

Purpose of Study:

The fundamental purpose of this study is to explore the concept of Madhavakara, in the field of Therapeutic management. Furthermore it is aimed to correlate the link, in between the former Samhita writers and latter Chikitsa granthas writers.

Aim and Objectives:

1. To study all available manuscripts of Madhava Chikitsa and establish the ideal legible script.
2. To study established ideal script critically.
3. To study Madhava Chikitsa, comparatively in the context of former Brihat-trāyies (Charaka Samhita, Sushruta Samhita, Astanga Hridayam) and latter three Chikitsa granthas namely Yoga samgraha, Chikitsa kalika and Chikitsa samgraha.
4. To evaluate the original contribution of Madhava in the field of management and its relation with diagnostic fundamentals (yojana). An attempt will be also made to find out the reason for failure of Madhava chikitsa, as compared to Madhava nidanam, to get the pronounce recognition.

Keeping these aims and objectives into focus the work is preceded and completed.

Material of Study:

The manuscript of Madhava chikitsitam was the chief source for the study. One page of the manuscript is given after this chapter. The manuscript is available in – “Bhandarkar Oriental Research Institute”. It was made available in Xerox form (Manuscript – No. 132/1882-1883). The details of the manuscript are given in the concerned chapter.

Reference of other manuscript was also confirmed in ‘Prachya-vidya-pratishthana’ –Udaipur. The manuscript with Udaipur library is named as ‘Madhavi Chikitsa’. And the script writer is *Mahisasura*. In the survey made after the submission of synopsis and completion of work with the BORI manuscript, the work done on the Udaipur manuscript, by Vd.S.Dadhich, was made available by Director of I.P.G.T and R, Jamnagar Prof. M.S.Baghelji.

This second manuscript and the previous work done by Vd Dadhica was also included in the work material.

Methodology of study

1. The all available manuscripts were scrutinized before deciding 'the ideal text' along with – *patha bhedas*.
2. The ideal text was interpreted and studied critically. The methodology for critical study has been narrated by Carakacarya, was accepted. It is as follows –

सर्वथा सर्वं आलोच्य यथा संभवं अर्थवित् ॥

अथाध्यवसेत् तत्त्वे च कार्यं च तदनन्तरम् ॥ - च.वि. ४-१०

In the critical study, interpretations were strictly exercised by reason and judgment, and not by blind sticking to the letters in the script.

3. The said text was scrutinized for comparison with Caraka Samhita, Susruta Samhita and Astanga Hridayam. The ideal text finalized was also compared with the three Cikitsa granthas mentioned earlier.

Likely benefits –

1. Literary research, especially the detailed study of manuscripts should be promoted. This study may initiate the tendency of 'Study of manuscripts' in our field.
2. The first mile stone of "Ayurvedic Management classics" of the 7th century will be put forward to 21st century Ayurvedic physicians, with detailed critical study
3. The methodology of diagnosis described by 'Madhava' is used by number of physicians. Thus if one can make available the treatment part by the same reputed author, it will be surely beneficial for a clinician.
4. For reestablishing the broken links in the history such manuscripts will be useful.

Chapter - 2

HISTORICAL REVIEW**MĀDHAVA**

Vāgbhaṭa stands on the edge of 'Saṃhitā Kāla '. He had performed a 'Yugānurupa -sandarbha ' type of work. The work of Vāgbhaṭa had shown a very deep impact on next five centuries. It is the deepest respect for the basic principles, and still an attempt to simplify the same for enhancing its applied part. While writing the ancient principles Vāgbhaṭa has always tried to make it 'user's friendly'.

In principle it is a credit of Vāgbhaṭa to separate the diagnostic content from therapeutic management. It is Vāgbhaṭa , who had made a Nidāna sthāna self sufficient and cikitsā sthāna a pure therapeutic part. This was a need of time to separate the diagnostic understandings from therapeutic part. But the true separation of Nidāna and Cikitsā was done by Mādhava . He had done it more explicitly by writing two separate books on the subjects.

Mādhava - Orfret has quoted nearly 80 Mādhavas in his list. Thus the confusion over the original writings of Mādhava and there chronological arrangement has been many a times confused by many scholars. Here an attempt is made to consider the most respectable opinions.

Prof. P.V. Sharma has enlisted the works performed by persons named Mādhava as given below -

1. Roga -viniścaya	7. Dravyaguṇa
2. Mādhava cikitsitam	(Bhāva svabhāva vāda)
3. Paryāya ratna mala	8. Āyurvēda prakāśa
4. Suśruta śloka vārtika	9. Rasa siddhi prakāśa
(Prašna vārtika)	10. Rasakaumudi
5. Yogavyākhyā	11. Kūṭamudgara
6. Suśruta ṭippaṇa	

Āyurvēda Prakāśa , is a text after 17th century, because he had quoted 'Yogataranṅī ' (17thCent.) The writer is Mādhava Upadhyaya. *Rasa siddhi prakāśa* is work by Mādhava Bhatta. *Rasa kaumudi* , writer Mādhava is also a person from 16-17th century.

Kūṭamudgara is a Tāntrika treatise. It can be easily understood a book of 15-17th century. It is available in market, published by Khēmarāja Shrikrishna Das Mumbai, 1966, with a commentary in Hindi. Further he quotes himself as -

भिषजा माधवेनेदं किञ्ज्ञानेनल्पदर्शिना । यत् किञ्चिदुक्तमज्ञानात् तत् क्षणध्वं मनीषीणः ॥

Thus he doesn't use the words as *Mādhavakara* or *Indukarātmaja* or *Indukarasūnu* .

Dravyaguṇa (*Bhāva svabhāva vāda*) is again a published work. The content is self sufficient to prove its separate identity from Rugviniścayakara Mādhava .

To comment on -Suśruta śloka vārtika (Praśna vārtika), Yogavyākhyā, Suśruta ṭippaṇa is difficult due insufficient evidences or information for their identification.

The author of Paryāya -ratnamālā a type of encyclopedia work of Āyurvēda is the most controversial issue. Many scholars consider him as the same person who had written the Mādhava -Nidāna (Bhattacharyya, N.N. Das Gupta, Meulenbeld). Here some part from the introduction to Rugviniścaya commentary written by Meulenbeld, is mentioned herewith as it is. This might throw light upon his view of Mādhava.

(From Meulenbeld's pages -

"With regard to the identity of Mādhava and his works, confusion was created by Hoernle in an article about the commentaries on the Suśruta saṃhitā (JRAS, 1906, p. 283-302). He was struck by the observation that Ḍallhaṇa, in the introduction to his commentary on the Suśrutasaṃhitā , notes that he has studied the glosses (ṭippaṇa) of Śrīmādhava on this work before starting to write his own comments. Hoernle was puzzled by this statement because it was apparently unknown to him that references to Mādhava as commentator are not a particularly rare occurrence. He made a link between Mādhava , the glossator, and Vṛnda , the author of the Siddhayoga , after noticing that Śrīkaṇṭhadatta , in his commentary on the Siddhayoga repeatedly observes that Vṛnda added glosses (ṭippaṇa , ṭippaṇikā) of his own to stanzas of the Siddhayoga , taken from the Caraka - or Suśrutasaṃhitā (see e.g. Siddhayoga , 12, 24cd; 22,9-10; 39, 6cd). This led him to assume that Mādhava and Vṛnda were probably one and the same person (JRAS, 1906,p. 288-290). To give more force to this assumption he

drew attention to the fact that the Siddhayoga , according to its colophons, is also called Vṛndamādhava ; the author discloses his name as Vṛnda at the end of the work, while no author's name appears in the Mādhavanidāna . Hoernle came to regard the Mādhavanidāna and Siddhayoga as the two parts of one great work by Vṛnda . The name Mādhavakara , abbreviated to Mādhava in the introduction to the Madhukośa , might in that case be forged as a poetical description, meaning 'maker of honey', in relation to the title of its commentary, Madhukośa , which means 'store of honey'.

At the present time it is clear that Hoernle's views do not reflect the real state of affairs. Mādhava wrote, apart from the Nidāna, a treatise on therapy which is different from the Siddhayoga , and, moreover, he must have been active as a commentator. The works, partially extant, which are known to be his, are; (1) Rogaviniścaya (2) Mādhavacikitsā , (3) Paryāyaratnamālā , (4) Praśnavidhāna , (5) Yogavyākhyā , (6) Dravyaguṇa , (7) one or more commentaries.

(1) The Rogaviniścaya , the title of the work as presented in its text (Nidāna 1,2), also called Rugviniścaya (Śrīkaṇṭhadatta on Siddhayoga 1,2; Hēmādri in his commentary on the Aṣṭāṅgahr̥dayasaṃhitā) and Gadaviniścaya (Siddhayoga 1,2), which are synonyms of Rogaviniścaya , is usually referred to as the Mādhavanidāna . Śrīkaṇṭhadatta (on Siddhayoga 1,2) also calls it Nidānasaṅgraha .

(2) Mādhavacikitsā. As already stated Hoernle was unaware of the existence of this work by Mādhava, though the description of a manuscript of its text (by R. Mitra; see below) was available at the time he wrote his studies on Indian medicine. In more recent times S.K. De (NIA 2, 1939-40, p. 273, footnote 7) suggested that the Mādhavacikitsā is not a separate work, different from the Nidāna . He holds the view that the Cikitsā of Mādhava is either identical with the Rugviniścaya or represents a version of it. He refer to R. Mitra's Bikaner Catalogue (nr. 1413, p. 647-648) and says that the two opening verses, quoted by R. Mitra, are nothing else than the third and fourth verse of the Rugviniścaya, while the only concluding verse cited, which is too corrupt for identification, deals

apparently with viṣaroganidāna (the origins of disease by poison), which forms the subject matter of the concluding chapter of the Rugviniścaya . S.K. De is right in observing that the manuscript, described by R. Mitra, begins in the same way as the Nidāna , but it must contain the text of the Mādhavacikitsā or part of it as well, for the concluding verse, cited by Mitra, does not occur in chapter 69 on viṣaroganidāna of the Rogaviniścaya and corrupt though it is, it does not deal with nidāna , but, clearly, with cikitsā . S.K. De probably thought that it deals with viṣaroganidāna because the last word of the first line of the stanza is viṣabhēṣajam . This term, literally meaning 'a remedy for poison', is absent from chapter 69 of the Nidāna and may taken on its own, already point to a treatise on thrapy. The second pāda of the verse quoted by R. Mitra reads; nāgaram viṣabhēṣajam ; this should be corrected into nāgaram viṣabhēṣajam (i.e. dry ginger is a remedy for poison); moreover, pārada (mercury) and bijapura (a kind of citrus fruit) are mentioned in the same stanza. These indication suffice for me to disagree with S.K. De and to say that it is not open to doubt that the manuscript contains the Mādhavacikitsā, completely or partially.

Another manuscript of the Mādhavacikitsā, undoubtedly containing the text of Mādhava's treatise on therapy, is described by Har Dutt Sharma (Cat. Skt. Mss. BORI, vol. 16, part 1, nr. 143, p. 177-178). This manuscript, erroneously catalogued as being probably a manuscript of the Mādhavanidāna in Aufrecht's Catalogus Catalogorum (vol. 1, p. 449), is complete or almost complete. It is said to appear very old, consists of 102 leaves and its total number of verses is 1693. The work follows the order of diseases as presented in the Mādhavanidāna . Its colophon runs; it candrākarātmajavaidyārājaviracitē (read:- viracitam) cikitsāsūtraparibhāṣāsūtrasahitam mādhavacikitsitam samaptam, i.e. : "Thus has been completed the Mādhavacikitsā , together with the Cikitsāsūtra and Paribhāṣāsūtra , composed by vaidyārāja Mādhava , the son of Candrākara ". The meaning of Cikitsāsūtra and Paribhāṣāsūtra , connected in this way with the Cikitsita , is not clear. The manuscript may contain sections on general rules of treatment (cikitsāsūtra) and on definitions of technical terms (paribhāṣā). If this be so, they are probably found at the end of the Cikitsita , for it begins with the treatment of fever. A section on general therapeutic topics also forms part of the

Siddhayoga (chapters 69-82) and a section on paribhāṣā is included in that on mana (measures), which is appended to Mādhava's Paryāyaratnamālā (1642-1754). A manuscript of a work, called Mādhavācikitsā by mādHAVAKARA, which may be the Mādhavacikitsā, is Paris (Filliozat, JA, t. 224, 1934, p. 159, nr 87). No particulars about this manuscript are given, except that it consists of 81 folios, and it is not clear whether it is an independent manuscript or a copy. N.N. Das Gupta has stated (IC 3, 1936-37, p. 155) that Mādhava wrote his Cikitsā as a supplement to the Nidāna, explicitly setting down in the introduction to the work that he composed it after the Nidāna. N.N. Das Gupta refers to R. Mitra's Bikaner catalogue, which remains unintelligible to me, unless he studied the manuscript itself and read more of it than the lines quoted by Mitra, and to G. Bihler's Gujarat catalogue (fasc.4, p.230; this fascicule was inaccessible to me). Mādhava's Cikitsā is quoted by Śrīkaṇṭhadatta in his commentary on the Siddhayoga, according to N.N. Das Gupta (IC 3, 1936-37, p. 155). This is confirmed by a cursory examination of the commentary. Śrīkaṇṭhadatta quotes the Mādhavacikitsā : 1) on Siddhayoga 1,23; the quotation is without indicating its source, introduced by yad uktam (i.e. as has been said) and proves to be identical to the first stanza of the Mādhavacikitsā, as presented by the Poona manuscript; 2) probable on 1, 25; Mādhava is said to be the source, but the name of the work is not mentioned; 3) in the comment on 61, 9; Mādhava is quoted, but the title of the work is omitted; it may be a quotation taken from some other work by Mādhava. Mādhava's treatise on therapy was also known to Niścalakara, who refers to it as the Mādhavaśaṅgraha (Bhatt., IHQ 23, 1947, p. 146). Several quotations in the Madhukośa and Ātaṅkadarpaṇa, which I could only trace to the Siddhayoga (see App. 1), may originally have been taken from the Mādhavacikitsā; this, however, cannot be verified at the present time, because the Mādhavacikitsā has not been edited.

3) The paryāyaratnamālā, or, as Mādhava calls the work himself, Ratnamālā, has been critically edited by Dr. Tārāpāda Chowdhury (Patna, 1946). The work is synonymic medical lexicon, written in verse; it also contains a section on homonyms and, as already stated, a section on measures (mana), the latter including the definition of technical terms (paribhāṣā); the vernacular words for

the medicinal substances dealt with are added. Mādhava's Paryāyaratnamālā is, after the Dhānvantarīyanighaṇṭu , the oldest extant medical lexicon (nighaṇṭu). At the end of the work Mādhava mentions his name (Mādhava) and place of residence (Śilālhāda), the title of the work (Ratnamālā) and his father's name (Indrakara). Eight manuscripts are described by Chowdhury in his introduction. In addition to these, he made use of a printed edition and the material contained in the Śabdakalpadrūma and Umēśacandra Gupta's Vaidyakaśabdasindhu , the authors of which often quote from the Ratnamālā and have had access to independent manuscripts. Among the eight manuscripts, which have been made use of by Chowdhury to establish a reliable text, there is only one that reaches the end (Car. Skt. Mss. Calcutta Saṃskṛta College, vol. 10, nr. 51, p. 410); Chowdhury must be in error here, for the Ms. is not described in vol. 10; according to Chowdhury it is not as correct as one would wish it to be. Another manuscript that does not break off before the end is (according to Chowdhury and Eggeling) described by R. Mitra (Notices of Saṃskṛta Manuscripts, vol. 10, p. 234, nt. 3150; this volume was inaccessible to me); Chowdhury says that it contains the concluding stanzas, but is probable full of omissions; Eggeling notes that Mādhavakara is given as the author in the colophon. Incomplete manuscripts are in the India Office Library (Eggeling, Cat. Skt. Mss. IO 5, nr. 2740, p. 976) and in the collection Cordier of the Bibliotheque Nationale of Paris (Filliozat, JA, t. 224, 1934, p. 159, nr. 70). Eggeling says (l.c., p. 976) that R. Mitra described another manuscript (Notices of Saṃskṛta Manuscripts, vol. 1, 111, nr. 207) that begins like Mādhava 's Paryāyaratnamālā but is incomplete towards the end and in which Rājavallabha is said to be the author as well as an alternative title of the work is quite distinct from the Paryāyaratnamālā . This manuscript, described by R. Mitra, is a source of uncertainty to S.K. De. (NIA 2, 1939-40, p. 273, footnote 8; the same in R.C. Majumdar, The history of Bengal, vol. 1, p. 315, footnote 7) who hesitates to accept Mādhava as the author of the Paryāyaratnamālā . In my opinion the Ratnamālā can without much doubt be regarded as an authentic work by Mādhava, the author of the Rogaviniścaya . It is repeatedly quoted and referred to by later authors and commentators and appears to have been rather well known. Careful consideration is required, however, before quotations and references are assigned to Mādhava's medical lexicon. There is another Paryāyaratnamālā , written by Mahēśvara Misra; a manuscript of this work is in

the Bibliotheque Nationale of Paris (see Cat.Skt.Mss. IO 5, p. 976' Cat.Cat. 1, p. 330). Govardhana, a prolific medical author and commentator, who is later than Mādhava, also wrote a Ratnamālā. This Govardhana is one of Nīścalakara's most distinguished authorities (Bhatt., IHQ 23, 1947, p. 141). Mādhava's Ratnamālā is quoted by Vandyāghaṭīya -Sarvānanda in his commentary, called Ṭīkāsarvasva, on Amarasimha's Nāmaliṅgānuśāsana. This commentary was composed in 1159, as indicated by the author himself (on kālavarga 21; see Ganapati Sastri's introduction to the edition of the work). Mādhava is quoted at least five times (vol.1, p.112: tathā ca ratnamālā = Ratnamālā 1324; vol.1,p.203: iti ratnamālāyām mādhavah = Ratnamālā 185-186; vol.2, p.81: iti mādhavah = Ratnamālā 348; vol. 3, p. 245: tathā ca ślokārdhaparyāyē mādhavah = Ratnamālā 439'ibid. : iti ślokaparyāyē mādhavah Ratnamālā 451 and 446; variants have been disregarded). Mādhava's work was known to Mēdinīkara, who refers to the Ratnamālā and Mādhava in his Nānārthaśabdakoṣa, also called Mēdinīkoṣa (upasamhara 3 and 4). Mēdinīkara lived in the 14th century (about 1300 according to Chowdhury in his introduction to the Ratnamālā; in the 14th century according to Winternitz 3, p. 414-415; Renou and Filliozat, 1' Inde Classique 2, p. 101: 14th century; Zachariae, Die indischen Worterbucher, p. 35-36: towards the end of the 14th century; about 1375: N.N.Das Gupta, IC 2, 1935-36, p. 264). Rāyamukuṭa, who wrote a commentary, called Pādacandrikā, on the Amarakoṣa in 1431 (Aufrecht, ZDMG 28, 1874, p. 110; Zachariae, Die indischen Worterbucher, p. 22) also quotes from Ratnamālā is quoted by an author, called Kaumudikāra, who is quoted in turn by Rāyamukuṭa (Aufrecht, 1.c; p. 112). Finally, the Ratnamālā by the physician Mādhavakara is clearly referred to by Haricaranasena in the introductory stanzas of his Paryāyamuktāvali, which was composed at an unknown date. From these stanzas it can be inferred that the work was based on that by Mādhava.

The Paryāyaratnamālā is probably quoted once in the Madhukośa (on 2, 10-11); the quotation is introduced by yad uktam, without specification of the source. The same quotation occurs in the Ātaṅkadarpaṇa (on the same passage), where it is said to be taken from a work called Abhidhāna, a very vague indication. The quoted words are identical with Paryāyaratnamālā 1506b, but may

be from a different work, because it is a known fact that lexicographers often took their material from predecessors without specifying their sources. Moreover, there is a medical lexicon by an unknown author that is called *Abhidhānaratnamālā* (Cat.Skt.Mss. IO 5, nr. 2741 and 2742, p. 976-977).

(4) *Praśnavidhāna*. This work is once referred to by Vijayarakṣita (on 1, 14 cd-15ab) in a discussion about the constitutions. He says that this subject is extensively dealt with in the *Praśnavidhāna* , which should be consulted (a variant, found in two manuscript, reads *Praśnasahasranidāna*) and calls it a *suśrutaśloka-vārtika* , i.e. versified glosses on the *Suśrutasaṃhitā* , without indicating, however, that it was composed by Mādhava . The same work is twice referred to by Niścalakara , who calls it *Praśnasahasravidhāna* , i.e. 'Exposition on thousand questions' and instructs us about the author, Mādhava , because he once calls him *suśrutavārtikākāra* , i.e. the author of the glosses on *Suśruta* (see Bhatt., IHQ 23, 1947, p. 144).

5) *Yogavyākhyā* is the title of a work by Mādhava , quoted twice by Niścalakara (Bhatt., 1.c. p. 146). Bhattacharyya is in error when he asserts (1c., p. 153) that Niścalakara gives the names of two new works by Mādhava , viz. the *Yogavyākhyā* and the *Suśrutavārtika* . The latter is, as we have seen, referred to by Vijayarakṣita , a fact noticed by Bhattacharyya himself (1.c., p. 144), though it is right to claim that Niścalakara is the first authority known to us who assigns the work to Mādhava . The *Yogavyākhyā* , however, is quoted as a work by Mādhavakara in Śrīkaṇṭhadatta 's *Kusumāvali* (on *Siddhayoga* 10, 47 cd), though this may have escaped his attention and that of other scholars. The *Yogavyākhyā* may have been a work on medicinal compounds, to judge by Śrīkaṇṭhadatta 's quotation.

6) *Dravyaguṇa*. A work of this name by Mādhavakara is referred to by Sivadasasena in his commentary on Cakrapāṇidatta 's *Cikitsāsaṅgraha* (acc. To N.N.Das Gupta, IC 3, 1936-37, p. 155; he refers to p. 155 of the first edition, By Devendra Nath Sēna , which was inaccessible to me; the reference could not be traced in the ed. By Śrījayadēva Vidyālaṅkāra , Lahore, 1928). An author, called

Mādhavakara, is quoted seven times by Hēmādri in his commentary on the Aṣṭāṅgahṛdayasaṃhitā . Once (on A.h.Su. 7, 40-41ab; see App. 3: mairēya) he quotes in this way from the Paryāyaratnamālā (a variant of ardhaśloka 1664), the other times probable from Mādhava 's Dravyaguṇa (on A.h. Su. 6, 75cd 78; Su. 6, 82; Su. 6, 97 cd-98ab; Su. 6, 99cd; Su. 6, 137cd-138; Su 6 161 cd-163 ab). It is not quite clear whether the text of mādhava 's Dravyaguṇa is still available in one or more manuscripts. An edition of a work, called Dravyaguṇa , by an author whose name is Mādhava , is planned by P.V. Sharma (Chowkhamaba Saṃskṛta Series). For two reasons more information is required about the nature of this text and the identity of its author. Firstly, there is a work by a later author, also called Mādhava , which, though usually called Bhāvasvabhāva , is some times referred to as Dravyaguṇasaṅgraha (Cordier, Le Museon, N.S. 4, 1903, p. 345-346). Secondly, at least one manuscript has been described of a work, called Dravyaguṇaratnamālā , by an author whose name is Mādhava (Cat.Skt. Mss. N.W.P.1, p. 590-591, nr.28: old and incorrect; not well-known; procurable with difficulty for copying). This manuscript is said to contain rules for preparing different medicines and their benefits. If its text really agrees with this description, it must be different from the Paryāyaratnamālā and from a text on Dravyaguṇa in its proper sense, but it may be the supposedly lost Yogavyākhyā .

7) Mādhava's commentary or commentaries. Mādhavakara is once mentioned by Vijayarakṣita among a series of authors of explanatory works (Madhukośa on 1, 5d-6: Jējjaṭa -Vāpyacandra -Mādhavakara Kārtikakuṇḍa) in a passage that refers to Su.U.39, 27, a stanza that was incorporated in the Mādhavanidāna by Vācaspati (see Ātaṅkadarpaṇa on 2,6). It is unlikely that Mādhavakara should form one of this company, unless he wrote a commentary himself. Though it may be argued that he is a member of this group as the author of the Praśnavidhāna , this is improbable because that work was a metrical vārtika . Moreover, Śrīmādhava is mentioned as the author of a ṭippaṇa on the Suśrutasaṃhitā by Ḍalhaṇa in the introduction to his commentary on that work. Finally, Vācaspati quotes (on 5, 31-32 = Ca.Ci. 14,21-22) an explanation by Mādhava that seems to be taken from a commentary in prose (the same quotation occurs in the Madhukośa where it is not attributed to Mādhava in an explicit way). So it is not

unreasonable to suppose that Mādhava wrote a commentary on the *Suśrutasaṃhitā*, and may be, on the *Carakasamhitā* as well.

As already remarked, there have been, apart from the author of the *Rogaviniścaya*, more medical authors, called Mādhava. Two works which have remained unmentioned so far are sometimes attributed to the author of the *Rogaviniścaya*. One of these is the *Kūṭamudgara*, ascribed to him in the *Cat. Cat.* (1, p. 449), *New Cat. Cat.* (vol. 4, p. 260-261) and by N.N.Das Gupta (*IC* 3, 1936-37, p. 155), while S.K.De notes (*NIA* 2, 1939-49, p. 273, footnote 8; the same in R.C. Majumdar, *The history of Bengal*, vol. 1, p. 315, footnote 7) that there is nothing to identify its author with the author of the *Rugviniścaya*. The *Kūṭamudgara* is a short treatise on regimen of twenty-two verses that would be unintelligible without a commentary. One manuscript has been described by Jolly (*Cat.Skt.Mss. Munchen*, nr. 394, p. 62-63), who observed that the author is called Mādhava and that the anonymous commentary may be by the same person; on particulars about this Mādhava are given. Six manuscripts are at Poona (*Cat.Skt. Mss. BORI*, vol. 16, part 1, p. 63-68, nr. 51-56); the author of both text and commentary calls himself Mādhava, without adding any information about his lineage. Any judgment on the authorship of the treatise should be suspended until it has been thoroughly studied.

The second work that is sometimes ascribed to the author of the *Rogaviniścaya* is called *Bhāvasvabhāva*. Cordier described it as a manual of material medica and hygiene (*Le Museon*, N.S. 4, 1903, p. 345-346). Two manuscripts were known to him (one in the collection Hodgson, catalogued by Cowell and Eggeling: *Buddhist Skt.Mss.*, nr. 74, under the title: *Dravyaguṇasaṅgraha*, and another one mentioned in the lists of the Bhau Daji Memorial). S.K.De noted (*NIA* 2, 1939-40, p. 273, footnote 8) that a third manuscript is described in Buhler's Gujarat catalogue (*G. Buhler, Catalogue of Skt. Mss. Contained in the private libraries of Gujarat, Kathiavad, Kachchh, Sindh and Khaṇḍas*, fasc. 4, p. 230; *Cat.Cat.* 1, p. 408). There is also a manuscript in the collection Cordier of the *Bibliothèque Nationale* of Paris (Filliozat, *JA*, t. 224, 1934, p. 159, nr. 79). Haraprasad Sastri discovered an incomplete manuscript (almost according to Cordier: *Le Museon*, N.S. 4, 1903, p. 345) of a commentary on the *Bhāvasvabhāva* in Nepal. He wrote about it: "The *Bhāvasvabhāva* is a well known medical work by Mādhavadēva, perhaps the same as Mādhavakara, the author of the *Nidāna*. A commentary to

the work, entitled Vaidyavallabha (unknown to Aufrecht in his Cat.Cat.), by Mēghadēva, the son of Ravinabha, has been acquired for Government. The work is incomplete and consists of 68 leaves; it treats of the properties of the articles of food and drink". Cordier (1.c.) added that Mēghadēva imputes the composition of the work to Mādhavakara and says that his elucidations are really due to Indumati. Cordier put forward that this Indumati might be identical with Indu, the author of a commentary on the Aṣṭāṅgasaṅgraha. Acc. to N.N.Das Gupta (IC 3, 1936-37, p. 155) the Bhāvasvabhāva was written by a Mādhava who was later than the author of the Rogaviniścaya. In this case too we have to await more detailed studies which may throw light on the chronological position of the text.

Mādhava Upadhyaya, who wrote the medical treatise called Āyurvēdaprakāśa, is without any doubt posterior to the author of the Rogaviniścaya. This Mādhava himself stated that he belonged to the Sārasvatakula of Saurashtra and was a resident of Banaras. The Āyurvēdaprakāśa is a rather late work because it quotes from Trimallabhaṭṭa's Yogataraṅgiṇī (see App.2:Yogataraṅgiṇī; see about the Āyurvēdaprakāśa :Cat.Skt.Mss. IO 5, nr. 2696 and 2697, p. 950-951; Cat.Skt.Mss. BORI, vol. 16, part 1, nr. 19 and 20, p. 22-25 and nr. 133 and 134, p. 157-160; R.G. Bhandarkar, Lista of Skt.Mss.in private libraries in the Bombay Presidency, part 1, p. 115, nr. 228; Sivasarma's introduction to the edition of the text by Gularajsarma Misra). Mādhava Upadhyaya also wrote the Rasasiddhaprakāśa (Cat.Skt. Mss. BORI, vol.16, part 1, nr. 224, p. 279-280).

Mādhava Upadhyaya, who wrote the medical treatise called Āyurvēdaprakāśa, is without any doubt posterior to the author of the Rogaviniścaya

– Complete from Meulenbeld 's pages)

Many scholars as stated above, had considered *Paryāyaratnamālā* as a work of the same person "Mādhava" - a *Rugviniścayakara*. Prof P.V. Sharma has put forward an opinion that the Mādhava who had worked on Nidāna and Cikitsā were same personality but the writer of *Paryāyaratna mala* was a different man who was many a times wrongly taken as the same personality. It was mainly due to the similarity of his name and his father's name -Indukara which

appears as a synonym of *Candrākara*. Prof. Sharma has supported his opinion by the conclusions drawn after the study of the content of *Paryāyaratnamālā*.

1. The author of *Mādhava Cikitsā* is 'Candrākara -ātmaja', whereas *Paryāyaratnamālā* has mentioned it as- 'Indrakarasūnu'.
2. The author of *Mādhava Cikitsā* has not mentioned any specific domicile, whereas *Paryāyaratnamālā* has mentioned it as- 'Śilāhāda', which was the location of 'Vikramaśilā Viśva vidyalaya'.
3. *Paryāyaratnamālā* has mentioned therapeutic use of -Pārada, Hiṅgula, Vatsanābha, Dhatura: This was a new addition of rasa śāstra in latter years. *Mādhava cikitsā* has the therapeutic pattern much similar to that of Bṛhat -trayī. It was prevailing till 7-8th century.
4. *Mādhava* doesn't mention 'Bradhn'. *Paryāyaratnamālā* dose.
5. *Paryāyaratnamālā* is -'Koṣa'. Ma.ch. and Nidāna are of direct therapeutic use.

Prof .P. V. Sharma, had supported his postulation by proofs available in actual contents of the books. So the opinion is acceptable to greater extent.

MĀDHAVA CIKITSĀ

It is first ayurvedic literature to deal with therapeutics alone. It thus can be coined as 'First Cikitsā Grantha'. It has been really a pioneer work in this direction. It was latter followed by -Vṛnda(Mādhava), *Cikitsākalikā* (Tīsaṭācārya), Cakradatta, Vaṅgasēna, Yogatarāṅgiṇī and many more.

Mādhava has followed the same sequence as that of his *nidāna* text. Due to many reasons *Mādhava's* work on *cikitsā* can not find profound recognition in actual practice, as his work on *nidāna* dose. Those reasons will be discussed separately.

The herbal combinations used in Ma.chi. are of very simpler forms. It dose not include any metals or rasa medicines. It clearly implies the influence of Bṛhat -trayī in its collection. *Mādhava* has pragmatically collected, dropped and altered the combinations from all the basic texts.

At the end of 'Jvara ' chapter he mentions 'Nakṣatraja pīḍā '.

He had described 'Gr̥dhrasī -chapter' separate from 'Vātavyādhī ', 'Bhūtonmāda ' separately from 'Unmāda ', 'Plīhā and Śophodara ' separate from 'Udara '.

He had not recommended 'Guggulu ' in mēdoroga . In 'Udara ' he doesn't mentions use of 'Jayapāla '.

Siddhayoga by Vṛnda Mādhava

The period of this text was in second half of the 9th century. He had followed the sequence of the Mādhava nidāna (also of Mādhava cikitsā). He is the first follower of Mādhava in course of Cikitsā granthas. He had stated - वृध्दवैद्योपदेशेन - १/४९, ५१/२२८. It indicates that Vṛnda had a due respect for the non classical contemporary drug combinations. This combination of contemporary changes along with the classical fundamentals made it a very popular text.

Cikitsā Kalikā

A cikitsā granth of Tīsaṭācārya , father of Candraṭa . According to Prof. P.V Sharma his period was between 950 B.C. to 10th century B.C.

Cikitsā Saṅgraha

A cikitsā grantha written by a renowned commentator of Caraka saṁhitā - Cakrapāṇi Datta. Use of Rasa parpaṭī and Tāntrika yogas has been his peculiarities. According to Prof. P.V Sharmaji he was from 11th Century.

Chapter - 3

DESCRIPTION OF MANUSCRIPT

The primary authentic manuscript is available in 'Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune' with 132/1882-83 number in catalogue. This institute will be a reference manuscript for the present study.

The description of this manuscript is as follows.

Name - Mādhava Cikistita

Size - 10 inches by 4 inches

Extent 102 leaves 9 lines to a page. 30 letters to a line. Thus in short 918 lines with 27,540 letters approximately.

Other details - It is on country paper. The Dēvanāgarī script characters with '*Prṣṭha mātrā*'. Handwriting is legible with double line ink on each border. Benedictory phrases, colophons, topic heading and some time 3 or 4 lines in a page are tinged with red pigment. Foliage '46 -a' is blank. Paper is very old, musty and mend worn out on edges.

The work deals with treatment of diseases and follows the order as given in 'Mādhava -nidāna '.

The total number of verses till foliage 101-b is 1693: on foliage 102-a, the numbering is from 44, which shows some break.

Author - Mādhava , son of Candrākara .

Some another manuscript was notified at -

'Ānūpa Saṃskṛta Pustakalaya', Prachya vidyā Pratisthana, Udaipur', and in person with- Shri. Shrikrishna Ramaji Bhatta' author of 'Siddhabhaiṣajya Maṇimālā '. But these manuscripts were not available, even on personal visit to the places. The above-mentioned all three manuscripts are titled as 'Mādhavī Cikitsā '.

Vd. Sohanlal Dadhica and Vd. Bhamvar lal Digada, had worked with some of these manuscripts. The work published on 1973 by **Āyurvēda Viśva Bhāratī** , Saradar Shahar, Rajasthana.

The manuscript from Udaipur was scribed by 'Pratilipīkāra Mahiṣāsura ' on 1463 Vikram Samvat at 'Cāru heli grama'.

The work done by Vd.S.Dadhica, mentioned above, has not used the manuscript in Bhandarkar institute. Furthermore in the published work there are many apparent mistakes in the texts. It might be in an attempt to preserve the original wordings in the script or mistakes by the scribe. The work does not try to analyze or study the manuscript critically or comparatively with other major ayurvedic texts.

This work published in 1973 is complete till last śloka. The manuscript from Bhandarkar institute is uninterrupted till 'Karna -roga'. The 1973 work is also in flow with this reference manuscript. But it has further description of - *Nāsā*, *Nētra*, *Śīroroga*, *Stri-roga*, *Pradara*, *Soma*, *Garbha -rakṣā*, *Bala -roga*, *Viṣa*, *Rasāyana*, *Vājīkaraṇa* , *Pañcakarma* , *Miśraka*, *Prakīrṇa roga*, *Paribhāṣā -sūtras*. The reference manuscript has the same concluding part in its last foliage i.e. a part of 'Paribhāṣā -sūtras'.

The part after karna roga , which is available in the Udaipur manuscript as stated by Vd.S.Dadhica , is seem to be authentic in its content. It is also can be supported for its originality, in the context of rest part of the same book and sequence and style of Mādhava.

Thus this part of the Mādhava cikitsitam is also included in the present work.

Method of making a final manuscript

Firstly the Bhandarkar manuscript was decoded to simpler legible form. It was done with the help of finding reference slokas in available texts like *Caraka Saṃhitā*. This makes us aware of the style of scribe.

Then the prepared text was compared with the script available in 'the work published on 1973 by Āyurvēda Viśva Bhāratī, Saradar Shahar, Rajasthana'. This enables us to find out variant reciting (*Pāṭhā -bhēda*). In addition the part from 'Nāsā -roga ' to 'Paribhāṣā sūtra ' is accepted in the present study.

The final '*Mādhava Cikitsitam* ' manuscript was prepared with all the necessary corrections. **The variant reciting is mentioned in the bracket at the end of the respective slokas.**

The final manuscript is then used for the comparison with Bṛhat trayī texts and Vṛndamādhava , Cakradatta and *Cikitsā kalikā* .

Method of comparison with other texts

Mādhava Cikitsitam , being the first *Cikitsā granth* (Text with only therapeutics), it is a true pioneer of this stream. As stated by Mādhava himself, he had collected the therapeutic advises for different diseases from the Bṛhat -trayī texts. Thus in this part of the study, attempt was made in opposite direction (retrospective) to find out the original source of the particular content of Ma.Chi.

Being the pioneer, Mādhava was an only guideline to Vṛnda for writing his own treaties of therapeutics (*Vṛnda Mādhava*). It is again the collection of the therapeutic combinations. In the present study an attempt is made -

1. To find out the further advances and/or additions of the therapeutic combinations.
2. To find out the influence of Mādhava on Vṛnda Mādhava .

Similarly the comparison is also made with *Cakradatta* and *Cikitsā kalikā* .

The comparisons with B'trayī are done with gross investigation in the respective and somewhat related chapters. It is with an objective to establish the link between the B'trayīs and Mādhava.

This comparison was made with literal similarities. The conceptual basics are considered only when explicit differences or similarities are found.

To scrutinize and find out each and every detail of the Cikitsā granth concept, put forth by Mādhava will be a topic of further research.

In short the following criterions are used to scrutiny chapters of Ma.chi, in context of Bṛhat trayī and latter Cikitsā granthas.

1. Basic influence of Bṛhat trayī observed in the chapter. Also the formulations taken by Mādhava from each of the bṛhat trayīs .
2. The formulations, which are not observed in the Bṛhat trayīs are considered as 'Original contributions of Mādhava '.
3. Influence of Mādhava on Vṛnda and Cakra is evaluated on the basis of exposition style and formulations selection from bṛhat trayī and from Mādhava Cikitsā as well.
4. New additions and also the styles adopted by Vṛnda and Cakra as compared to Mādhava.
5. Lacunae observed in Mādhava Cikitsā as compared to its followers.
6. Cikitsā Kalikā is compared separately, in a separate chapter, due to its unique style of exposition.

नार्थमंजिष्टामधुर्वैरक्तचंदनो॥३२॥तत्क्षेतलद्युता त्रिभुंशालिपिष्टं चलेपनं न्ययोधमिदकषा
 र्यं उद्धीरं कुयीसः वदनो॥३३॥ सुव्रीतं प रिष्वचनो॥३४॥ पंचभूतं कषायं उद्धीरं कुयीसावदेने
 सुखसासमयचार्ये वा तत्काले लेखिजानता॥३५॥ छिद्दीरं ससर्पिष्कं मधुराघमसाधितो
 व्रीतलं लाक्षया सुक्तं प्रातर्भैमपि बन्नरः॥३६॥ समष्टा तनास्त्रि संद्वारं लाक्षाणाक्षममर्जुनो
 मंधिसुक्तं छिन्नं ग्रावा पिबत्तद्दीपारणवाधुनः॥३७॥ रस्सेनैमधुकं लाक्षासिता कष्कं समसुतो
 छिन्ननिन्नरुताऽङ्गीनां संभनमस्त्रिराद्रवेत्तु॥३८॥ आनाफलवराद्याघः सखीरतेऽसमां
 शकः॥ उल्यगुगुलनायाज्यं भग्नसंक्षिप्तसाधनी॥३९॥ लाक्षास्त्रि संद्वारं कुक्कुताश्च गंधा
 वृषीकृता नागबलानुगुलुः॥ संभग्नमुक्ताऽस्त्रि रुजं निदद्यादेगानि कुर्यात् कुलिशो
 यमानि॥४०॥ मंसं मंसं सरसाद्धीरं सर्पिर्द्विषः सती नजः॥ दृढं रुणं चानुपानं चोदयं नयाय
 जानता॥४१॥ लवणं कटुकं दारमं ह्यं सैष्ठ्यनमातर्पं व्यायाभं च न सावताना यरुहान्न

प्रववा॥४२॥ सवणस्य तु जग्नस्य वर्णं सपिर्मिधुत्तरेः प्रतिसार्यं कषायेत्तु॥ राघं नयवदादि
 वातो॥४३॥ इति नम्रा वर्णविक्रिया॥४४॥ नदीवर्णविक्रिया॥ नाडीनां गतिमन्विष्टा शस्त्रेण
 त्याद्यकर्मवितो सर्वे वर्णकर्मं कुर्यात्तु ज्ञमो सवर्णो दिते॥४५॥ आरयधनिशा काला वृत्ती
 ज्यह्वारं संसुता॥ मृत्रवर्तिवर्णाय ज्ञाशेधाधनी गतिनाशनो॥४६॥ ह्युग्राफलवर्गमदनाक्का
 ला निमृगस्य वर्णलवणं वसुख्यो ह्युदार्कं दुधेन कोदवक्त्वा वही कृतां रुतय विर
 णानां डी॥४७॥ वर्तनी कृतं मा ह्निकसं प्रसुक्तं॥ नाडीघ्रमुत्सं लवणोत्तमं चोदुष्टवर्णाय द्विहि
 तं तु तेलं नां डी कफानिलकृता मपर्वी वर्णं श्च॥४८॥ श्यामा त्रिजं डी त्रिफला सुसिद्धं हरिद्रया
 त्रिचूर्णं कृत्वा कच हृतं स दुधं वर्णार्थं रानो दद्यात् कृतिः कषाष्टगता पिया स्यात्॥४९॥ गुगुलु
 त्रिफला व्याघ्रः समांशो र्यो हितं द्युतं॥ नाडी दुष्टवर्णं सुलजगं दर्य विनाशनं॥५०॥ इति मण्डि
 पाविक्रिया॥५१॥ अथ जगं दर्यविक्रिया॥ वरपात्रे ह्येकां सुंठी॥ गुह्यः स पुनर्नैवा सुपिष्टा॥

Chapter - 4

॥श्रीः॥

- माधव-चिकित्सितम् -

नमःश्रीवासुदेवाय । नमः वैद्यनाथाय ॥

अथात ज्वर चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

(प्रणम्य जगदुत्पत्ति स्थिति संहारकारणम् । स्वर्गापवर्गयोर्ध्दरं त्रैलोक्य शरणं शिवम् ॥ १ ॥

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामोमार्गान् निधारयेत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम् ॥ २ ॥

दोषाणां समवेतानां पाचने शमनेऽपि वा । उपवासादविशिष्टोऽन्यः क इहोपक्रमो भवेत् ॥ ३ ॥

एतत् समस्त ज्वर पीडितानां महौषधं लंघनमादिशन्ति । स श्वासकासारुचि संयुतानां न तप्ततोयादपि किञ्चिदस्ति ॥ ४ ॥

सप्तरात्रात् परं किञ्चिद् मन्यन्ते देयमौषधम् । दश रात्रात् परं यावद् दातव्यं इति निश्चयः ॥ ५ ॥

ज्वरे लंघन मेवादौ उपदिष्टमृते ज्वरात् । क्षयानिल भय क्रोध काम शोक श्रमोद्धवात् ॥ ६ ॥

न लंघयेत् मारुतजे ज्वरेऽथ, क्षयोद्धवेऽपि क्षुधि मानसे च ।

न गर्भिणी दुर्बल बाल वृद्धः, भीरु तृषार्तानपि चोद्धर्वातान् ॥ ७ ॥

न कषाय प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुलीभूताः दोषाः जेतु सुदुस्तरा ॥ ८ ॥

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे । न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ।

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ॥ ९ ॥)

रोगानीकस्य सर्वस्य ज्वरः राजायतः स्मृतः । तस्मात् प्रथमतः तस्य प्रविद्यामि चिकित्सितम् ॥ १० ॥

(प्रवक्ष्यामि)

(देहेन्द्रिय मनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । ज्वरः प्रधानो रोगाणां उक्ता भगवतापुरा ॥ ११ ॥)

जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च । अतः सर्वविकारणामयं राजा प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयात् ज्वराद्यंततः दोषः ॥ १३ ॥

भेषजं हि आमदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । साधारणक्रिया पाक्यं शीतकषायं वा ॥ १४ ॥

पाचन कषायाः

पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटकं पिबेत् । सनागरं पर्पटकं पिबेत् वा सदुरालभां ॥ १५ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं गुडुची विश्वभेषजं । पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेत् वा ज्वरशांतये ॥ १६ ॥

ज्वरघ्ना दीपनाह्येते कषायो दोषपाचनाः । तृष्णा अरुचि प्रशमन मुखवैरस्यनाशनाः ॥ १७ ॥

(ज्वरस्य प्रथमे भेषजज्ञः दिनत्रयं । न देयं क्वथितं तोयं भेषजं य न रोगिणः ॥ १८ ॥

प्रवातं चाति निर्वातं न पथ्यानि च लंघनं । क्रियासाधारणा कार्या मानुषेज्वरसंश्लिते ॥१९॥

लंघन निषेध अवस्था

भूत ताप श्रमानेत्र शोक शंकादि संभवे । ज्वरे पित्ताधिकयापि न लंघनं विधिर्मतः ॥२०॥

वातपित्तकफोद्धूतो रोगः शाम्यति भेषजैः । मानसोज्ञानविज्ञान स्मृति धैर्य समाधिभिः ॥२१॥

पटोलादि कषाय

पटोलं चदनं मुर्वा तिक्ता पाठामृतागणाः । पित्तश्लेष्मारुचिश्छर्दि ज्वरकंडूविषापहः ॥ २२ ॥ (घनैः)

(रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षट्कैः सह । यवाग्वोदन लाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ २३ ॥

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्त ज्वर विनाशनः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्य नागरैः ॥ २४ ॥

षडंगोदक

मुस्तपर्पटकोशीरचंदनोदिच्यनागरैः । शृतशीतं जलं दद्यात् तृट्दाहज्वरशांतये ॥२५॥

(यदप्सु शृत शीतासु षडंगादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततोदत्वा साधयेत् प्रास्थिकेछम्भसि ।

सार्धं शृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादि संविधौ ॥ २६ ॥)

तृषिते सलिलं योक्तं दद्याद्वातकफज्वरे । मद्योत्थे पैत्तिके वाथ शीतलं तिक्तकैः स्मृतः ॥२७॥

(क्वाथ मानं तु यत् तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम् । भवत्यर्धावशिष्टं च तदुष्णोदकमुच्यते ॥२८॥

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थनार्धकेन वा । अथवा क्वथनेनैव सिद्धं उष्णोदकं वदेत् ॥ २९ ॥

विनाछपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते । न तु पथ्य विहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ३० ॥

कट्फलं धान्यकं मुस्ता गुडुची विश्वभेषजम् । भूनिम्बं च शटी शृंगो क्वाथमेनं प्रयोजयेत् ॥३१॥

वात पित्त कफोत्थांश्च ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति । तरुणे च विशेषेण शस्यते विबुधैः सदा ॥ ३२ ॥

शटी पुष्कर भाङ्गी च पाठा कट्फल दारुभिः । कर्कटं तृण शृङ्गया वा पिबेत् क्वाथं च वातिके ॥ ३३ ॥)

नागरादि पाचन

नागरं देवकाष्ठं च धन्यकं बृहतीद्वयं । दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥३४॥

(पंचमूली कषायं तु पाचनं पैत्तिकै ज्वरे । सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तं कुटजेन्द्रयवैः कृतं ॥३५॥

कलिङ्गं कट्फलं मुस्तां तथा तिक्तकरोहिणीं । पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३६ ॥

किराततिक्तं सक्षौद्रं ह्रीवेरामलकी फलम् । ज्वरध्नं तत् पिवेद् क्वाथं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३७ ॥

समूलान् मातुलुङ्गांस्तु पिप्पली शृङ्गवेरयोः । अजमोदस्य च क्वाथः सक्षारः पाचनं कफे ॥ ३८ ॥)

निंबादि क्वाथ

निंबविश्वामृतादारुसटीभूनिंबपौष्करं । पिप्पल्योबृहतीचेति क्वाथो हंति कफज्वरं ॥३९॥

त्रिफलादि क्वाथ

त्रिफलापटोल वासाछिन्नरुहातिक्त्रोहिणी । षट्ग्रंथामधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा क्वाथः ॥४०॥

(वातकफघ्न गण

कट्फलाम्बुधर धन्वकभांगी शृंगपर्पटकविश्वचाभिः।साभयामर सुगंधि तृणाभिः वर्ग एष कपलात गदघ्नः॥४१॥
सकुण्डलीपद्मकरक्तचंदनं सनिम्बकस्तुम्बरुवारिविश्वजम्। पिबेदनिलपित्तबलासकज्वरी, जयेद् असृक वातभवं
विकारं ॥४२॥)

यवः पर्पटकंधान्यंपाटोलारिष्टसाधितं। पिबेत्सशर्करं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्॥४३॥

(ऊष्मा पिताद् ऋते नास्ति, ज्वरो नास्त्युष्मणा बिना। तस्माद् पित्तविरुद्धानि, त्यजेत् पित्ताधिकेछधिकम्॥ ४४॥
नवज्वरे दिवास्वप्न स्नानाभ्यङ्गान् मैथुनम्। क्रोध प्रवात व्यायामान् कषायांश्च विवर्जयेन् ॥ ४५॥

विमुक्तस्यापि हि शिरो व्यथा यस्य न मुञ्चति। अविमुक्तस्य विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैतितम् ॥ ४६ ॥)

गुडूची निम्ब धान्याब्दः पद्मकं चन्दनान्वितं। तृष्णा दाहारुचि छर्दिः पित्त शोष ज्वरापहम् ॥ ४७॥

कटकार्यादि क्वाथ

कटकार्यामृताशृंगी नागरेंद्रयवासकं। भूनिंबचंदनं मुस्तापटोलं कटुरोहिणी॥४८॥

कषायं पाययेदेषां श्लेष्मपित्तज्वरापहं। दाहतृष्णारुचिछर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत्॥४९॥

मुस्तपर्पटकंसुंठीगुडूची सदुरालभा। कफवातारुचिछर्दिः दाहशोष ज्वरापहम्॥५०॥

(पर्यु षितं धान्यकं जलं प्रायः पीतं सशर्करं पुंसाम्। श्रन्तर्दाहं शमयति अचिरात् दूर प्ररुद्धमपि। ५१॥

पित्तज्वरेण तपस्य क्रियां शीतां समारचेत् ॥ ५२ ॥

विदार्यादि लेप

विदारी दाडिमं लोघ्नं दधित्थं बीतपुरकम्। एभिः प्रदिह्यात् मूर्धानं तृड्दाहार्तस्य देहिनः ॥ ५३ ॥

सपत्र पुष्प वासाया रसं क्षौद्रं सितायुतम्। कफपित्त ज्वरं हन्ति सास्त्र पित्तं सकामलां ॥ ५४ ॥

दुरालभा वालक तिक्तरोहिणी पयोदविश्वौषधकल्कितं जलम्।

पीतं सकोष्णं सकलं ज्वरापहम् प्रवर्धनं जाठर जातवेदसाम् ॥ ५५॥)

दुरालभापर्पटकप्रियंगुभुनिंबवासाकटुरोहिणीनां। क्वाथं पिबेत् शर्करयावगाढंतृष्णास्त्रपित्तज्वरदाहयुक्तः॥५६॥

द्राक्षाभयापर्पटकाब्धतिक्ताक्वाथं सशम्याकफलं विदध्यात्।

प्रलापमुर्च्छाभ्रमदाहशोषतृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरे च॥५७॥

पटोलयवनिक्वाथो मधुना मधुरीकृतः। तीव्रपित्तज्वरामर्दो महादाहविनाशनः॥५८॥ (पानात्तृड्दाहनाशनः)

दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनं। ज्वरघ्नं पाचनं भेदी श्रृतं धान्यपटोलयोः ॥५९॥

त्रिफला त्रायमाणा च मृद्विकाकटुरोहिणी। पित्तश्लेष्महरश्च कषायो ह्यानुलोमिकः॥६०॥

कटुका चूर्णम्

सर्शकरामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा। पीत्वा ज्वरं जयेत् वातकक समुद्भवं॥६१॥ (कफपित्त)

किराततिक्तमृता द्राक्षामामलकं शुंठी । निक्वाथापित्तानिलजित् तत् क्वाथं सगुडं पिबेत् ॥६२॥ (शर्ठी)
निदिग्धिकाबला रास्ना त्रायमाणामृतायुतैः । मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥६३॥

चार्तुभद्रकम्

किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजं । चातुर्भद्रकमित्याहूः वातश्लेष्मज्वरं जयेत् ॥ ६४ ॥

आरग्वधादि क्वाथः

आरग्वधग्रंथिकतिक्तमुस्ताहरितकीनिक्वथितः कषाय । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितादीपनपाचनश्च ॥६५॥

क्षुद्रादि क्वाथ

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराद्वैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सश्वासकासारुचिपार्श्वशूलेज्वरे त्रिदोष प्रभवे च शस्यते ॥६६॥

चर्तुदशांग क्वाथ

चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः । किराततिक्तादिगण प्रयोज्यः शूध्यर्थिने वा त्रिवृतादिभिः

मिश्रः ॥६७॥ (लंघन बालुका स्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहो अंजनं चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥६८॥

सन्निपात ज्वरे पूर्वं कुर्याद् आम कफापहम् । पश्चाद् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेद् पित्त मारुतौ ॥ ६९ ॥

लंघन मर्यादा

त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा दशरात्रं अथापि वा । लंघनं सन्निपातेषु कुर्याद् श्रोग्य दर्शनात् ॥७०॥

दोषाणामेव या शक्ति लंघने या सहिष्णुता । न दोषमुक्तः कश्चिद् वै लंघनं सहते नरः ॥७१॥

कफ पित्ते द्रवत्वाच्च सहेते लंघनं महत् । आमक्षयात् अर्धमपि वायुर्न सहते क्षणात् ॥ ७२ ॥

मुखवैरस्य योग

मातुलुंगफल केशरं घृतं सिन्धुजन्म मरिचान्वितो मुखे । हन्तिवात कफरोगमास्यगं शोषमाशुजडतामरोचकम् ॥७३॥

स्वेदन विधी

खर्परभृष्ट पटस्थित काञ्जिकसिक्तो हि बालुकास्वेदः । शमयति वातकफामय मस्तकशूलांगभंगादीन् ॥७४॥

दशमूलकषायं तु सपौष्करफलान्वितं । सन्निपातज्वरे देयं कासश्वासतृषान्विते ॥७५॥

पंचमूलीकिरातादिगणो योज्य त्रिदोषजे । पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे ॥ ७६ ॥

दाव्यादि योग

दारुनागरभूनिर्बधान्यतिक्तकलिंगकैः । गजाद्वै दशमूलाद्यैः मृत्यु कल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ७७ ॥

बृहत्यादि गणः

बृहत्यौ पौष्करं भार्गी सठी शृंगी दुरालभा । वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥७८॥

बृहत्यादि गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः । श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ ७९ ॥

अष्टांगावलेहिका

कटफलं पुष्करं शृंगी व्योषं यासश्च कारवी । श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चैव मधुना सह लेहयेत् ॥८०॥

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिक्काश्वासं च कासं च कंठरोगं नियच्छति ॥८१॥

चातुर्भद्रावलेहिका

कटफलं पुष्करं कृष्णाशृंगी च मधुना सह । कासश्वासज्वरहरा श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥८२॥

कारव्यादि कषाय (अभिन्यास चिकित्सा)

कारवीपौष्करेरंड त्रायंती नागरामृता । दशमूलीसठिशृंगीयासो भार्गी पुनर्नवा ॥ ८३ ॥

अष्टादशांग

दशमूलीसठिशृंगी पुष्करं सदुरालभा । भार्गीकटुजबीजानि पटोली कटुरोहिणी ॥८४॥

अष्टादशांग इत्येष सन्निपातज्वरापह । श्वासकासकफहरो जीर्णज्वर विनाशं तू ॥८५॥

तुल्यामूत्रेण निक्वाथा पीता श्रेतो विशोधना ।

त्रिवृतादि क्वाथ

त्रिवृद्विशालाकटुकात्रिफलारग्वधकैः कृतः । सक्षारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥८६॥

नस्य प्रयोग

मधूकसारसिंधूत्थवचोषण कणास्मृताः । श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्यात् संज्ञाप्रबोधकं ॥८७॥ (तंद्रानिवारणं)

सैधवश्चेतमरीचसर्षपाः कुष्ठमेव च । बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तंद्रानिवारणं ॥८८॥

अंजन प्रयोग

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरीचसैधवैः । अंजनं स्यात् प्रबोधाय सरसोन शिला वचैः ॥ ८९ ॥

छिन्नोद्भव क्वाथ

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथः छिन्नोद्भवः । जीर्णज्वरकफध्वंसी पंचमूलीकृतोत्थवा ॥९०॥

निदिग्धिकादि क्वाथ

निदिग्धिकानागरिकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रित् पिप्पलीकं । जीर्णज्वरारोचककासशूल

श्वासाग्निमांद्यादितपीनसेषु ॥९१॥

(हन्त्यूर्ध्वगामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते । एतदरात्रि ज्वरे सायं अन्यत्र प्रातारिष्यते ॥९२॥

पित्तानुबन्धे सन्त्यज्य पिप्पली प्रक्षिपेत् मधु ॥ ९३ ॥

द्वात्रिंशांग क्वाथ

भार्गी भूनिम्ब निबैर्घन कटुकवचाव्योषवासाविशालारास्नानंता पटोली सुरतरुरजनी पाटला टिटुकीभिः ॥९४॥

ब्राम्हीदार्वीगुडूचीत्रिवृदतिविषापुष्करत्रायमाणैः पाठाव्याघ्री कलिंगै स्त्रिफलं सठियुतैः कल्पितस्तुल्यभागैः ॥९५॥

क्वाथो द्वात्रिंश नामाः त्रिकलित दशकान् सन्निपातात्रि हन्यात् ।

शूल श्वासातिहिक्का कसन हृदिरुजाध्मान विध्वंसनः स्यात् ऊरुस्तम्भात्रंवृद्धि ज्वर पिटक कटी संधि सर्वांग

पीडा । मातंगौधं निह्यन्यात् मृग रिपुरधिकं रोगराजं निहन्ति ॥ ९७ ॥

ज्वर मर्यादा

आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहूर्मनीषिणः । मध्यं द्वादश रात्रंतु जीर्णं ज्वर मतः परम् ॥ ९८ ॥

त्रिसप्ताह व्यतीतस्तु ज्वरो य स्तनुतां गतः । प्लीहाग्नि सादं कुरुते सजीर्णं ज्वर उच्यते ॥ ९९ ॥

विषमज्वर चिकित्सा

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकंटकारिकाक्वाथः । पीतः सकणाचूर्णः समधु विषमज्वरः हन्ति ॥ १०० ॥

महौषधामृता मुस्ता चंदनोशीरधान्यकैः । क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ १०१ ॥ (दीच्यनागरैः)

(अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततंतुभिः । बध्वा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १०२ ॥)

अगस्तिपत्रस्वरसं नस्यं चातुर्थिकापहं । पलंकषा वचाकुष्ठर्निबपत्रयवैः घृतैः ॥ १०३ ॥ (मुनिपत्ररसोनस्य)

पथ्यासिध्दार्थकैः प्रशस्तं सर्वज्वरापहः ।

चातुर्थिक चिकित्सा

वासाधात्री स्थिरादारुधान्यनागरसाधितः । सितामधुयुतः कुर्यात् चातुर्थिकनिवारणः ॥ १०४ ॥

विषमज्वरे धूपन-उद्धर्तनादि

बैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने । सहदेवी वचा चंद्रा नाकुलीभिः प्रधूपनं ॥ १०५ ॥ (द्राक्षा)

प्रदेहोद्धर्तन कुर्यादेभिर्वा ज्वरशांतये ।

त्रिफलाचूर्णं संयुक्तं युक्तितः पाययेत्पयः । विषमज्वरमोक्षार्थं पंचमूलीशृतं तथा ॥ १०६ ॥

पयस्तैलं घृतं चैव विदारीक्षुरसंमधुः ॥ संमूच्छर्च पाययेदेत द्विषमज्वरनाशनं ॥ १०७ ॥

(पथ्या स्थिरा नागर देवदारु धात्री वृषै रूतवथितः कषायः ॥ १०८ ॥)

सितोपलामाक्षिक सम्प्रयुक्तः चातुर्थिकम् हन्ति अचिरेण वातः ॥ १०९ ॥

पिप्पलीशर्कराक्षौद्रं शृतंक्षीरंनवघृतं ॥ खजेनमथितं पेयं विषमज्वरनाशनं ॥ ११० ॥

(किराततिक्तम् त्रिफला पटोल तिक्तेन्द्रबीजं सुरदारु दावी व्योषं शटीचंदननिंबयुग्मं पुनर्नवा पर्पट पद्मकं च ।

त्रायंतिकोशीरविषागुडूचीदुरालाभ पिप्पलीमूलतुल्यं चूर्णं विलिह्यान् मधुना हिमोदकं तथानुपाने स्वमृतारसंवा ११

ज्वरं पुराणं विनिहन्ति शीघ्रं तृतीयकं च वमिदाहमूर्छाम् चातुर्थिकं चास्यगतं च रोगं सपीनसं कामलमाशुरोगम् १२

प्रातः प्रातः ससर्पिषा रसोनमूपयोजयेत् ।

पिप्पल्यादि घृतम्

पिप्पल्यश्चंदनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी । कलिंगकास्तामलकी सारिवातिविषे स्थिरा ॥ ११३ ॥

द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका । सिध्दमेतैः घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ११४ ॥

क्षयं कासं शिरशूलं पार्श्वशूलं हलिमकं । अंगाभिघातमग्निं च विषमं सत्रियच्छति । (अंसा) ११५ ॥

कल्याणकं षट्पलघृतं वा जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ११६ ॥

कोलाग्निमंथत्रिफला क्वाथो दध्नं घृतं पचेत् । तिल्वकावापमेद्दि विषमज्वरनाशनं ॥१७॥

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरं । प्रजयेत् प्रयतः शीघ्रमुच्यते विषमज्वरान् ॥१८॥

(बलादि घृतम्)

बला श्वदंष्ट्राकटुका वानरी कलसी स्थिरा । निबं पर्पटकं मुस्ता त्रायमाणा दुरालभाम् ॥१९॥ (श्वदंष्ट्रा बृहती)

कृत्वा कषायं पेष्पार्थं दद्यादामलकी सटामि । द्राक्षा पुष्करमूलं च मेदा चामलकानि च ॥२०॥

श्रुतं पयशचतत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परं । क्षय कास प्रशमनं शिरः पार्श्वरूजापहं ॥ २१॥

निर्गुण्डीपत्र चूर्णं तु विषमज्वर नाशनम् । मन्त्रेण मंत्रितं सप्तवारांश्चैव सुरेश्वरी ॥ २२ ॥

" ऊँ ह्रीं त्र्यै हुं फट् स्वाहा " अभिमन्त्र्य नस्यं धूपं च देयम् । तृतीयकम् ज्वरं हन्ति गण्डादि गलके स्थितम् २३

श्मशान दुग्धिका मूलं शिखास्थं सन्तत ज्वरम् । कन्या वर्तित सूत्रेण बध्वापामार्गमूलकाः ॥२४॥

एकाहिकं ज्वरं हन्ति शिखायामति वेगतः ॥ २५ ॥

काकजंघा बलाश्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः । पृश्निपर्णी ह्यपामार्गो भृङ्गराजोछष्टम स्तथा ॥२६॥

एषामन्यतमं मूलं पुष्पेणोदधृत्य यत्नतः । रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ २७ ॥

रात्रीज्वर कषाय

क्वाथः छिन्नरुहायाश्चपिप्पलीचूर्णसंयुतः । पीतो रात्रीज्वरं हन्ति शुष्कं वृक्षामिनाशनिः ॥२८॥

(वात पित्त कफोदभूतः सन्निपाताभिचारजः । देवग्रह प्रकोपोत्थो मानसो विविधोज्वरः ॥२९॥

शोक क्रोधात्तथाजीर्णात् संतापात् बलहानितः । अन्तकाले च मर्त्यानां जायते दारुणोज्वरः ॥३०॥

शीतदाहो भ्रमो कंपः प्रक्षयो बलतेजसः । वातिक ज्वर चिन्हानि पीतवर्णं च पैत्तिके ॥३१॥

गात्रेछक्षि वेदनम् दद्यात् शिरः पीडा तृषाधिकं । प्रथमं जायते देहे पश्चात् शीतं च जायते ॥३२॥

निद्राश्लेष्म ज्वरे चिन्हं व्यामिश्रं सन्निपातजे । असाध्यः सतु विज्ञेयो मानसो जायते ज्वरः ॥३३॥

पुत्रमित्रकलत्रादि धनस्येष्टस्यनाशनः । वियोगेनाथ योगेन सततं चिन्तनेन च ॥३४॥

मन्त्रौषध क्रिया योगै रभिचार ज्वरोभवेत् । अन्योछपि विविधाकारो व्यायामाजीर्णं संभवत्

धातुर्वैधर्म्यं साधर्म्यं कायजाता ह्यनेकधा ॥ ३५ ॥

निर्वर्तसेवनात्स्वेदाल्लंघनादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे क्षिप्ते पश्चात् क्वाथः प्रयुज्येत् ॥३६॥

मुस्ताधान्यकसुंठीनां गुडूच्या सहवातजं । ज्वरं हन्ति कषायोयं पित्तजं घन पर्पटकम् ॥३७॥

बिल्व सुंठी मृणालानां श्लेष्मजं घनवासकं । धान्यकान्वितसुंठीनां सर्वान् वा सुंठि पर्पटकं ॥३८॥

रोहिणीधान्यकोशीर सुंठीमुस्ता कषायतः । ज्वराः सर्वे प्रनश्यन्ति वह्निदीप्तो अभिजायते ॥३९॥

छिन्नोद्भवामृता विश्वाभूनिबक्थितं जलं । पीतं हन्ति ज्वरं रोद्रं वह्निमुद्दीपयत्यपि ॥४०॥

हिमं कुष्ठं सुरापाठा बृहत्यौ क्वथितं जलं । गुडूचीधान्यकं निबं पटोलं त्रिफलाघनः ॥४१॥

शर्करामधुसंयुक्तः कषायो हन्ति पानतः । वातपित्तकफोद्भूतं ज्वरं पथ्याशिनः परम् ॥ ४२॥

पथ्यावल्लिकणा धात्रीफलं चूर्णं समांशतः । युक्तं हंति ज्वरं कासं क्षुधादूपनमुत्तमं ॥४३॥
 शिवाधान्यकमुस्तानिः गुडूची कुष्ठपर्पटैः । क्वाथो मधुयुतः पीतः समस्तः ज्वरनाशनः ॥४४॥ (स्थिरा)
 भूनिंबो मलयं द्राक्षा वासकः किरमालकः । धान्यकं क्वथितं तोयमेभिर्ज्वरविनाशकृत् ॥४५॥
 देवदारुनिशानिंब त्रिफलरोहिणीघनाः । पटोली शस्यते क्वाथः सन्निपाते अतिदारुणे ॥४६॥
 (स्वेदोदगमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः । घर्षेत् जिह्वां जडं सिन्धुत्र्युषणैः साम्लवेतसैः ॥४७॥
 उच्छृष्ठां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षयामधुपिष्ट्या । लेपयेत्सघृतं चास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥४८॥)
 गुडूचीपुष्करम विश्वा कंटकारी कणासुंठी गुडूचीक्वाथपानतः ।
 कासश्वासोज्वरं शूलं मंदाग्निं पीनसो ब्रजेत् ॥४९॥
 पर्पटश्चेतनीमुस्ता रोहिणीकिरमालकः । द्राक्षाक्वाथ तृषामूर्च्छादाहभ्रमज्वरापहः ॥५०॥
 विश्वामलयजं कुष्ठं मुस्तावालकपर्पटकं । ज्वरं दाहस्तृषामूर्च्छामेत्क्वाथो निहंति तत् ॥५१॥
 किरमालाशिवासुंठी घनोरोहिणीपिप्पली । मूलमेतत्कषायेण वातशूलं ज्वरो ब्रजेत् ॥५२॥
 कणामध्वाज्यसंयुक्ततप्तदुग्धस्यपानतः । शाम्यंति श्वासहृद्रोगप्रलापविषमज्वराः ॥५३॥
 गोमयस्यरसोपेतम गोपाया वाथविश्वसा । पितं पक्वं पीतमजाक्षीरं विषमज्वरनाशनं ॥५४॥
 नागरं देवदारुश्च धान्यकं बृहतीद्वयं । एतत् क्वाथस्य पानेन याति दाहः ज्वरः शमं ॥५५॥
 गुडूचीत्रिफलाश्वगंधा जलं च वारिणा । पिष्टांग मस्तकेलेपः कृतः पित्तज्वरापहः ॥५६॥
 उदंबरशिफाच्छिन्ना तत् जलं शितयान्वितं । पीतं पित्तज्वरं हंति पटोलया वा शिफाजलं ॥५७॥
 जातीपर्पटनिर्याससिता हंति पानतः । दाहज्वरं महारौद्रदुखं तो यथेश्वरः ॥५८॥
 मधुयुष्टिस्ततामुस्ताधान्यकं बृहतीफलं । निद्रां निहंति नाशयनमहतीमतिवेगतः ॥५९॥
 काकजंघाजटानिद्रांजनयेत् शिरसि स्थिता ।
 (सन्निपाते प्रकम्पन्तम् प्रलपन्तं न बृंहयेत् । तृष्णा दाहाभिभूते छपि न दद्यात् शीतलं जलम् ॥६०॥
 सन्निपात ज्वरस्यान्ते कर्णमूलैः सुदारुणः । शोथः सन्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥६१॥
 दोषोत्थं सन्निपातोत्थम् तथैवागंतुकं ज्वरम् । प्रशमं यातु गोविन्द छिधिच्छिद्यस्यवेदनाम् ॥६२॥
 मन्त्रभेषजयोर्यत्र साफल्यम् नैव दृश्यते । तत्र नक्षत्रजां पीडां जानीयात् भिषमुत्तमः ॥६३॥
लाक्षादि तैलम्
 लाक्षारसं समादाय प्रस्थतैलं चतुर्गुणम् । मस्तुनश्चाष्टकं दद्याद्द्रव्यैरेभिश्चकाषिकैः ॥६४॥
 मधुकेन हरिद्राभ्यामंथेन सहमूर्वया । रास्नया कटुरोहिण्या चन्दनेनाश्वगंधया ॥६५॥
 शताह्वया च कुष्ठेन निर्गुड्या देवदारुणा । मंजिष्ठा पाठकोशीरः वला मांसीभिरेव च ॥६७॥
 तत् सिध्दमथ पूतं च स्थापयन्त भाजने शुभे । जीर्ण-ज्वर परीतानाम् क्षीर्णानां शोषिणां तथा ॥६८॥
 विषमज्वर मोक्षार्थं श्वासकासादिताश्च ये । गर्भिणीनां च नारीणाम् बालानां पुष्पितामपि ॥६९॥

तैलं लाक्षादिकं नामः सर्वज्वरग्रहापहम् ।। ७० ।।

मंजिष्ठादि घृतम्

मंजिष्ठाश्च हरिद्रा च देववारु हरीतकी । शृङ्गवेरं ह्यतिविषा वचा कटुरोहिणी । ७१ ।।

रोहिणी चाक्षमात्रेण तत्सिद्धमवतारयेत् । एतन्मांजिष्ठकं सर्पिर्बहून् रोगान्प्रणश्यति । ७२ ।।

हिक्का श्वासं ज्वरं कुष्ठं ग्रहणी पांडुरोगताम् । प्रमेहं मधुमेहं च कृमि गुल्ममरोचकं । ७३ ।।

कासं शोषमुदावर्तमपस्मारं तथैव च । अर्शश्च वेपथुं चैवगण्डमालामथोदरं । इति भेडात् मांजिष्ठकं घृतं ।। ७४ ।।

शब्दव्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा । गंधर्वर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्ध मादिशेत् ।। ७५ ।।)

पटोलयष्टिमधुतिक्तरुहिणीघनाभयानि विषमज्वरापहः । कृतः कषायस्त्रिफलामृतावृषैः पृथकपृथक वा

विषमज्वरापहः ।। ७६ ।।

मंत्रभेषजाचार्य अत्र साकल्यं नैव दृश्यते । तत्रनक्षत्रजांपीडा जातीयाद्विषगुत्तमः ।। ७७ ।।

इति ज्वर चिकित्सा ।

1. Mādhava had taken the content from all of the bṛhat trayīs . The major part comes from Caraka Saṃhitā . The prominent are *Pacana Kaṣāyas* , *Ṣaḍaṅgodaka* , *Bṛhatyādi gaṇa* , *Pippalyādi ghṛtam* , *Balādi Ghṛtam* . From Vāgbhaṭa , Mādhava has taken *Paṭolādi gaṇa* (kvātha) , *Mukhavairasya yoga* , *Lākṣādi oil* (Bālāmaya , A.H. Ut.2) , *Dhūpana cikitsā* . concept of *Uṣṇodaka* , *Pañcamūlī kaṣāya pachana* , *Kalyāṇaka Ghṛta* are few leading examples included from Suśruta saṃhitā . Otherwise the major stuff is from basic Saṃhitās itself. Mādhava has reformulated the Kaṣāyas in different combinations but with similar drugs.
2. Some combinations like - Single use of *Kaṭukā* , *Kirātādi gaṇa* (*Cāturbhadraka*) , *Aṣṭādaśāṅga Kaṣāya* , *Dvātrīśāṅga Kvātha* , *Kārvyādi Kaṣāyas* , *Cāturbhadrāvalēhikā* , *Aṣṭāṅgāvalēhikā* , *Caturdaśāṅga Kvātha* , *Vidāryādi lēpa* etc. Mādhava has edited many of the combinations from Bṛhat trayī .
3. Vṛnda and Cakra had accepted most of the slokas quoted by Mādhava . They had also accepted most of the new combinations introduced by him.
4. Being the first chapter Vṛnda has included nearly 20-22 slokas in the beginning of the chapter, describing Roga -vijñāna and Method of examination. The similar detailing and importance of Roga -parīkṣā has been emphasized by Cakra . Both

of them had detailed the different 'Avasthās ' of Jvara . Vṛnda newly describes *Pañcabhadra* and *Navāṅga Kvātha* , *Pañcamuṣṭika Yūṣa* , *Daśamūla prayoga* , *Agaraka oil*. He has also introduced new concept about diet preparation of 'Dvandva and sānnipātika jvaras ' and use of 'Ardhavasīṣṭha kvātha in nava jvara '. Cakra has thoroughly accepted the contents of Vṛnda . He has contributed by adding - two new *Aṣṭādaśāṅga kvāthas* , *Nīlīnyādi rechana* , *Daśamūla - Ṣaṭpalaka ghṛtam* , *Guḍucyādi five ghṛtas* , *Śatakaṭvara oil* , *Yavacūrṇādi oil* , *Sarja pradēha* . He has introduced the *jaladhārā* in Dāha treatment, from copper and bronze vessels.

5. Mādhava has broken new ground by the introduction of concept of "Cikitsā Granth". In the push for separating therapeutic part from diagnostic part, some major lacunae had been left by Mādhava . Such shortcomings had been successfully removed by the latter cikitsā granthas (Vṛnda and Cakra), to the great extent. In the manuscripts of Mādhava , 'Jvara ' chapter has been seen with great different contents. Mādhavī has been seen with many slokas doubtful of 'Prakṣēpa '. While editing the final script for the study and comparison, the BORI manuscript has been kept as the sequence guiding script and is filled in between with slokas from Mādhavī . Such additions are separated by brackets. Even after such additions, the number of slokas in Mādhava is 177. The same has been 274 and 299 in Vṛnda and Cakra respectively. These numbers itself can tell one, the additions made by latter authors. Mādhava has not mentioned any śloka regarding Rogavijñāna . He directly jumps to his interest of describing cikitsā . He also, has not mentioned *Avasthā viśēṣa* - therapies and/or dietic variations. He has restricted the use of Nasya to *Mūrdhā virchana* and *Sañjñā Prabodhana* . Mādhava does not describe '*Kalīṅgādi Viṣamajvara kaṣāyas* '. He has dropped the stages of use of *Pāyasa* , *Basti* , *Vamana* and *Sarpiṣa pāna* .

(The śloka numbers of Jvara chapter has been edited for the sake of convenience of continuous flow of the content. From the next chapter onward the slokas are numbered as in the original manuscript.)

अथ ज्वरातीसारचिकित्सा ।।

पाठेन्द्रयवभूनिंबमुस्तापर्पटकामृता । जयत्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥८७॥

नागरातिविषामुस्ता भूनिंबामृतवत्सकैः । सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥८८॥

कलिंगातिविषासुंठी किरातांबुयवासकीम् । ज्वरातीसारसंतापनाशयेद् अविकल्पतः ॥८९॥

गुडूच्यातिविषा धान्यसुंठीबिल्वाब्दवासकैः । पाठाकुटजभूनिंब चंदनोशीरपर्पटैः ॥९०॥

पिबेत्कषायं सक्षौद्रं ज्वरातिसारनाशनं । हल्लासोरोचकछर्दिः पिपासादाहवारणं ॥९१॥

(कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसार शांतये।)

वत्सकस्य फलं दारुरोहिणीगजपिप्पली । श्वदंष्ट्रापिप्पलीधान्यबिल्वपाठा यवानिका ॥९२॥

द्वावपयेविमो योगौ श्लोकाध्वेन विभूषितो । ज्वरातीसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥९३॥

कलिंगादि गुटिका

कट्वंगविल्वजंबस्तिकपित्थंसरसांजनं । लाक्षाहरिद्राह्नीबेरकटफलं शुकनाशनं ॥९४॥ (कलिंग)

लोध्रमोचरसः शंखं धातुकीवटशुंगकं । पिष्ट्वा तंडुलतोयेलवटकानक्षसमितान् ॥९५॥

छायाशुष्कान् पिबेत् क्षिप्रं ज्वरातीसारशांतये । रक्तपित्तहरार्योगाः शूलातिसारनाशनाः ॥९६॥

पंचमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः । पाठाभूनिंबह्नीबेरकुटजत्वक्फलं शृतं ॥९७॥ (पलैः)

हरन्ति सर्वातीसारान् ज्वरं दोषं वमितं तथा । सशूलोपद्रवंश्चासं कासं हन्यात्सुदुस्सहं ॥९८॥

ज्वरातिसारीपेयां वा पिबेत्साम्लांमृतां नरः । पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥९९॥

विडंगतिविषामुस्तां दारुपाठाकलिंगकः । मरिचेन समायुक्तं शोफातीसारनाशनं ॥१००॥

इति ज्वरातीसार चिकित्सा ।।

1. Jvarātisāra chapter is not found in Bṛhat-trayī. But it can be seen in Cikitsā granthas . Mādhava has taken much of help from the Bṛhat trayī . Mādhava was probably the first person to start with such trend. But the originality of the chapter is doubtful due to two reasons stated below.

- Mādhava has not given such chapter in his work on Nidāna . This again may be due to its therapeutic importance than diagnostic importance.
- Mādhavī cikitsā Manuscript don't have this chapter.

Still the content of the chapter is in very much tune with his all other work.

- These 14 slokas are original contribution of Mādhava .
- It's a new therapeutic orientation shown by Mādhava .
- Vṛnda and Cakra has taken all the 14 slokas from the chapter. Vṛnda has narrated the therapeutic importance of this chapter (1,2). Further he has given some new

combinations like - *Utpalādi yoga* + *Taṇḍulodaka* ,(17), *Uśīrādi yoga* (18-19), *Daśamūla kaṣāya* + *Śunthī* (20). Cakra has accepted these new combinations.

5. Mādhava has not explicitly explained the reason for explaining the chapter separately, as done by Vṛnda and Cakra .

अथातीसार चिकित्सा ।

त्र्यूषणातिविषाहिगुवचा सौवर्चलाभया । पित्तोष्णानांभसा जह्यादामातीसारनाशनं ॥ १ ॥ (कलिंग)

(ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः । ज्वरातिसारी पिबेत्साम्नां श्रुतां नरः ॥

मरिचेन समायुक्तं शोकातिसार नाशनम् ॥ - इति माधवी.)

वचाबिल्वकणाकुष्ठदीप्यकं समकुष्ठकं । सविडंगं जयेत्पीतमुष्णांभसा श्रुतं ॥ २ ॥

श्वदंष्ट्रैरंडधान्याम्लयवपुष्करसाधिता । पेया मधुयुता लीढा शूलातिसारनाशनी ॥ ३ ॥

नागरातिविषामुस्ताक्वाथः स्यादामपाचनः । बिल्वमोचरसं पाठाधातुकीविश्वमुस्तकं ॥ ४ ॥

गुडतक्रेणदुर्वारं पीतं हंत्युदरामयं ।

धान्यपंचक क्वाथ

धान्यनागरमुस्तं च वालकं बिल्वमेव च ॥ ५ ॥ आमशूलविबंधघ्नं पाचनं वह्निदीपनं ।

(स्तोकं स्तोकं विबध्दं वा सशूलं यो अतिसार्यते । अभया पिप्पली कल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १

पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशति त्रिगुणांभसे । क्षीरावशिष्टं कर्तव्यं हन्यामं शूलमेव च ॥ २

दिप्तान्निर्बहु दोषोहि विबंध योतिसार्यते । विडंगत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ ३

क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युंजात् विचक्षणः । भैषज्यैमारुघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ ४

योति बध्दं प्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते । तत्रादौ रेचनं योज्यं पश्चात् लघ्नमेव च ॥ ५

शूलानाह प्रसेकार्तं वामयेदतिसारिणम् ॥ पिप्पली लवणाभ्यां च साधितेन जलेन वा ॥ -इति माधवी.)

देवदारुवचामुस्तं नागरातिविषाभया ॥ सर्वाजीर्णमशमनं पेयमैतैः श्रुतं पयः ।

नागरातिविषामुस्तैरथवाधान्यनागरं ॥ ७ ॥

सुंठीदाडिमसारोशीरधनर्बिल्वधातुकी । इन्द्रयवैः सातिविषानीलोत्पलमोचसवालकैस्तुकोः ॥ ८ ॥

मधुनागुटिकां कुर्यात् यो समंकांजिकेन । तस्य स्यात् दुर्धरं लोहितसंयुतजलसातीसार संवरण ॥ ९ ॥

तृष्णाशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं लघुः । धान्योदीच्यश्रुतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् ॥ १० ॥

ताभ्यामेवसपाठाभ्यां सिध्दमाहारमाचरेत् । कपित्थबिल्वचांगेरी तक्रदाडिमसाधिता ॥ ११ ॥

पाचनीग्राहिणी पेया सवात पांचमूलिकी । दध्यम्लं स्नेह लवण तिल माषसमन्वितः ॥ १२ ॥

यूषः कांबलिको ज्ञेयो वातघ्नो बलवर्णकृत् । अंकोलमूलनिक्वाथं ज्ञात्वा पादावशेषितं ॥ १३ ॥

निस्त्राव्य क्वाथयेद्भूयो यावत्सांद्रत्वमागतं । तं लिह्यात् प्रातरुत्थाय विलेपीं भ्रष्टतंडुलैः ॥१४॥
 अदद्यात् अलवणं सायं सम्यगेवं दिनत्रयं । उपरिष्ठादतःसप्तवासरात्रियताशिनः ॥१५॥
 दाडिमोदनमश्नीयादतीसारप्रशांतये ॥१६॥ (दाडिमोदक)
 वटप्ररोह संपिष्ट्वा श्लक्ष्णं तंडुलवारिणा । तं पिबेत्तक्र संयुक्तमतीसारप्रशांतये ॥१७॥
 कल्कस्याद्वालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सारोतः स्नेहाढ्यः षडो हन्यात् प्रवाहिकां ॥१७॥
 बलाबिल्वंगुडंतैलं पिप्पलीविश्वभेषजं । लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥१९॥
 पयसापिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः । त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनी ॥२०॥
 तैलंसर्पिदधिकौद्रं विषाविश्वसफाणितं । सर्वमालोढ्यपातव्यं सद्यो निर्वाहिकां हरेत् ॥२१॥ (सिता)
 धातुकी बदरीपत्रं कपित्थरस माक्षिकं । सलोध्रमेकतोदध्ना पिबेत् निर्वाहिकार्हितः ॥२२॥
 सलोध्रधातुकी बिल्वमुस्ताम्रास्थिकलिंगकं । पिबेन्महिष तन्नेत्रेण पक्वातीसारनाशनं ॥२३॥
 मुस्ताकषायमेकं वा पेयं मधुसमायुतं । पद्मांसमंगां मधुकं बिल्व जंबूशिलादू च ॥२४॥ (पेयं)
 पिबेत्तंडुलतोयेन सक्षौद्रमगदंकरं । चित्रकातिविषामुस्तंबालबिल्वंसनागरं ॥
 वत्सकत्वक्फलपथ्याछर्दि श्लेष्मातिसारनुत् ॥२५॥
 पंचमूलीवचाविश्वधान्यकोत्पलबिल्वजाः । वातातिसारिणो देयास्तन्नेत्रेणन्यतमेन वा ॥२६॥ (बला)
 सक्षौद्रातिविषांपिष्ट्वा वत्सकस्यफलत्वचा । तंडुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् ॥२७॥
 पयस्यासारिवालोध्रं शर्करामधुयष्टिका । शीतेन पयसा पीता सक्षौद्रा रक्तनाशनाः ॥२९॥
 शल्लकी बदरी जंबू प्रियालामार्जुनत्वचा । पीताःक्षीरेण मध्वाढ्यः पृथक् शोणितवारणः ॥३०॥
 पीत्वा च शर्करा क्षौद्रं चंदनं तंडुलाबुना । दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावात्प्रमुच्यते ॥३१॥
 सवत्सकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्य मुस्तश्चकृतः कषायः ।
 सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्ते अतिहितोतिसारे ॥३२॥ (अपि)
 बिल्वं छागीपयः सिद्धं शिता (सिता) मोचरसोन्वितं । कलिंगचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनं ॥३३॥
 आमशूलविबंधघ्नं कुक्षिरोगविनाशनं । ह्रीबेरातिविषामुस्ता बिल्वनागरधान्यकं ॥३४॥
 पिबेत् पिच्छा विबंधघ्नं शूलं दोषामपाचनं । सशोणितमतीसारं ज्वरं हंति विज्वरं ॥३५॥
 रसांजनसातिविषं कुटजस्यफलं त्वचं । धातुकीशृंगवेरं च पिबेत्तंडुलवारिणा ॥३६॥
 क्षौद्रेणयुक्तनुदति रक्तातिसारमुल्बणं । (मन्दं दीप्यते चाग्निं शूलं चापि निवर्तते । -इति माधवी)
 (जलं अष्टगुणं दत्त्वा पलं षडिति तण्डुलान् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदक कर्मणि ॥१॥
 तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधी हेम रजत मृदभाजन परिस्थितम् ॥२॥
 पिबेद् प्रसन्न करणः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । निक्षिप्य प्रपिबेद् वारि ताम्बुलं ह्यु प्रकल्पयेत् ॥३॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं । हन्यादथामयम् असंशयम् आशु चैव ॥४॥

तद् बालवृद्धयुवती मृदुभिश्च पीतं । ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयं च ॥५॥
 अनुलोमोनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्धारः शुद्धिजीर्णौषधाकृतिः ॥६॥
 क्लमोदाहो ग सदनं भ्रमोमूर्च्छाशिरोरुजा । अरतिर्बल हानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥७ -इति माधवी)
 पीत्वा शतावरी कल्कं पयसा क्षीरभुक् भवेत् ॥३७॥
 रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः । कृष्णान्मृन्मधुकं शंखं रुधिरं तण्डुलोदकं ॥३८॥
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परं । पीतः प्रियंगुकल्कः सक्षौद्रं तण्डुलाबुना ।
 रक्तपातं जयेत् शीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥३९॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करा पंचभगिकः । आजेनपयसापीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥४०॥
 पलाशवृक्षस्य श्रपयित्वा रसं पिबन्त । गोरसाशी जयेत् शीघ्रं सापेत्तं जठरामयं ॥४१॥
 (पलं वत्सक बीजस्य पाचयित्वा)
 रक्तातिसारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करा । गुदप्रक्षालने सेकं प्रशस्तं चापि भोजने ॥४२॥
 गुदो बहुभिरुच्छातैर्यस्य पित्तेन पच्यते । सिंचयेत्तम्बु शीतेन पटेलमधुकांबुना ॥४३॥
 कंचटदाडिमजंबू शृंगाटकपत्र बिल्वहीबेरं । जलधरं नागरसहितं गंगामपिवाहिनीं रुध्यात् ॥४४॥
 पलमंकोठमूलस्य पाठा दाव्याश्चपेषयेत् । जेष्ठांबुनाक्षमात्रा स्यात् वर्तिः सर्वीतिसारनूत् ॥४५॥

कुटज पुटपाक -

स्निग्धं घनं कुटजकल्कमजंतुदग्धमादाय तत्क्षणमतीवच पोथयित्वा । (पेषयित्वा)
 जंबूपलाश पुटतंडुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपंकलिप्तं ॥४६॥
 सुस्विन्नमेतदाभिपीड्य रसं गृहित्वा सक्षौद्रेण युक्तमतिसारंवते प्रदद्यात् ।
 कृष्णात्रिपुत्रमत पूजितएषयोगः सर्वातिसार हरणे स्वयमेव राजा ॥४७॥
 (स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाक पलंपिबेत् -इति माधवी)

वत्सकादि घृतम्-

वत्सकस्य तु बीजानि दाव्याश्च त्वचउत्तमाः । पिप्पलीशृंगबेरं च लाक्षाकटुकरोहिणी ॥४८॥
 षड्भिरेतैः घृतं सिद्धं पेयं मंडावचारितं । अतिसार जयेत् शीघ्रं त्रिदोषमतिदारुणं ॥४९॥
 (स्नानाभ्यंगावगाहांश्च गुरुस्निग्धातिभोजनम् । व्यायाममग्नि संतापमतिसारी विवर्जयेत् ॥९
 स्निग्धं चोष्णं वैदलमुष्णमन्नम् । योषित संग तापःमध्ये शयानम् ॥
 यावत् पुष्टिं याति नैवातिसारी । तावन् मुच्यते जागरम् च क्षपायाम् ॥१२
 यथामृतं तथाक्षीरं अतिसारेषु पूजितम् । चिरोत्थेषु तत् पेयं नागरादि शृतं जलम् ॥
 अधर्दावर्तन चार्द्धांशम् अष्टभागं च शोषितम् । अतिसारेषु पानीयमधिकस्याधिकं फलम् ॥३ -इति माधवी)
 इत्यतीसार चिकित्सा ॥

1. In Atisāra , Mādhava took slokas from all the Bṛhat trayī's . Thus all are having nearly the equal influence on the content of this chapter.
2. Still Mādhava has narrated some different combinations and also has omitted some prominent combinations from Bṛhat trayī .
  - a. New combinations - Use of *Āṅkola mūla* , *Śuṇṭhī* -*madhu guṭikā* .
  - b. वत्सकादि घृतम् - is an altered version of a ghr̥ta from Suśruta Ut. 40/77 - (*drākṣā* , *Bilva* are added and *Śṛṅgabēra* , *Lākṣā* are omitted)
  - c. *Dhanya Pañcaka* is introduced but it is not labeled so.
  - d. Omitted combinations-*Kapitthāṣṭaka* and *Dāḍimāṣṭaka* are main combinations omitted.
3. Mādhava has not given any indication for the use of 'Anuvāsana basti ' neither has given indications for '*Picchā basti* '. Some prominent guideline like- आदौ स्तंभन निषेध are not given in Pune manuscript.
4. Lot of new combinations and narration of therapeutic guidelines are seen in *Vṛnda* and *Cakra* . Thus are very much improved in the contents. *Vṛnda* has added new combinations like - *Masūra Yūṣa* , *Kuṭajāṣṭaka* and different group of herbs for preparing recipes. *Cakra* has many new combinations like- *Śyonāka Puṭapāka* , *Kṣīrīdrumādya ghr̥tam*, Use of *Pramathyā* , *Nābhibasti* of *Ārdraka svarasa* , *Āṅkola vaṭakam* .
5. Mādhava has sufficiently given the dietary details in this chapter e.g. - *Kāmbalikā* , but are very much less than all other texts.

अथ संग्रहणी चिकित्सा ।

(ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् । दोषं सामं निरामं च विद्यात् अन्नतिसारवत् ॥- इति माधवी)

सुंठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेज्जलेन क्वथितं समांशां । मंदानलत्वे सततमेवातमानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥५०॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च । व्योष हिग्वजमोदाश्च चव्यमेकत्र चूर्णयेत् ॥५१॥

गुटिका मातुलुंगस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपाचयेत्यामं दीपयत्याशुचानलं ॥५२॥

कलिंगहिग्वतिविषावचासौवर्चलाभया । छर्द्यनुग्रंथिशूलेषुपातव्योष्णेन वारिणा ॥५३॥ (हृद्रोग)

नागरादि चूर्ण

नागरातिविषामुस्तं धातुकी सरसांजनं । वत्सकत्वक् फलं बिल्वं पाठाकटुकरोहिणी ॥५४॥

पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तंडुलांबुना । पैत्तिकग्रहणी दोष रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥५५॥

अर्शास्यथ गुदेशूलं जयेच्चैवतिवाहिकां । नागराद्यमिदंचूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितं ॥५६॥

भूनिवादि चूर्ण

भूनिंब कटुकव्योषमुस्तकेद्रयवान् समान् । द्वौ चित्रकात् वत्सकत्वक् भागान् षोडशचूर्णयेत् ॥५७॥

गुडशीतांबुना पीतं ग्रहणीदोष पित्तनुत् । कामलाज्वरपांडुत्व मेहतीव्रातिसारनुत् ॥५८॥

स्विन्नानि बालबिल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः । तत्रेणानलगर्भेण सार्धं भुक् ग्रहणीं जयेत् ॥५९॥

दाडिमच्छदशृंगारपाठामूर्वाब्दकंटकैः । पक्वंनिशि स्थितं बिल्वं खादेद्विश्वगुडान्वितं ॥६०॥

प्ररुणध्यचिरादेव दुर्वारं ग्रहणीगदं । पंचमूलकयूषश्च मूलकानां रसोपि वा ॥६१॥

स्निग्धोष्णा दाडिमाम्लाश्च भोजनार्थं प्रशस्यते ।

मधुकासव

द्रोणं मधूक पुष्पाणां विडंगस्याढकद्वयं ॥६२॥

भल्लातकाढकं तद्वच्चित्रकस्य च दापयेत् । मंजिष्ठाष्टपलं चैव चतुर्द्रोणांभसा पचेत् ॥६३॥

पादावशिष्टं शातं तन्मध्वाढकसमायुतं ॥६४॥

मृणाललोध्रसूक्ष्मैला चंदनैरुपलेपिते । घटे निक्षिप्यतन्मासं पिबेज्जातं यथाबलं ॥६५॥

रक्तपित्तहरं हृदयं ग्रहणीदोषनाशनं । किलासकुष्ठशोफार्शः प्रमेहारोचकापहं ॥६६॥

कल्याणक गुडम्

प्रस्थ त्रयेणामलकीरसस्य शुध्दस्य दत्त्वाध्वतुलांगुडस्य । चूर्णीकृतैः ग्रंथीकजीरचव्यव्योषेभकृष्णा हपुषाजमोदैः ६७

विडंगसिंधुत्रिफलायवानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः । दत्त्वात्रिवृच्चूर्णपलानिचाष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥६८॥

तं भक्षयेत्तदक्षफलप्रमाणं यथेष्टं चेष्टं त्रिसुगंधियुक्तं । अनेन सर्वग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोफा ॥६९॥

शाम्यंतिवायुचिरमंतरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः । स्त्रीणां च वंध्यामयनाशनः कल्याणानामगुडप्रदिष्टः ॥७०॥

मसूर घृतम्

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेत् घृतं । हंति कुक्षामयान् सर्वान् ग्रहणीपांडूकामला ॥७१॥

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकोहस्तिपिप्पली । श्वदंष्ट्रां पिप्पलीधान्यंबिल्वंपाठायवानिका ॥७२॥

चांगेरी घृतम्

चांगेरीस्वरसं सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् । चतुर्गुणेन दध्नाथ घृतं कफवातनुत् ॥७३॥

अर्शासि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकां । गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्वचपोहति ॥७४॥

चंदनाद्य घृतम्

चंदनं पद्मकोशारं पाठामूर्वाकुटनटं । षट्ग्रंथा सारिवास्फोता सप्तपर्णाटरुषकान् ॥७५॥

पटोलोदुंबराश्चत्थवटप्लक्षकपीतमान् । कटुकाकारोहिणी मुस्ता निंबचार्धपलांशकं ॥७६॥

द्रोणेपांसाधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् । किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ ७७ ॥

कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ॥ ७८ ॥

(लौहसार कल्पः)

आलिप्यतापी करवीरकाभ्यां वैश्वानरे प्रज्वलिते निधाय ॥

तप्तं सुतप्तं विनियोज्य तत्र निवाप्य वारान् बहुशः सुलोहम् ॥ १ ॥

एभिः प्रकारैः सुमृतात्सुलोहात् चूर्णीकृताच्चापि पलानि चाष्टौ । सर्पिष्पलैः तैलपले पलानि चत्वरि चादाय वरी
रसस्य । चुक्रस्य चाम्लस्य पलानिकर्ष कर्षचकर्ष पृथगौषधानाम् । व्योषाजमोदा करवीरकानां मूलं प्रदद्यादथ
पिप्पलीनाम् ॥ ३ ॥

सिन्धु प्रशस्तं सविडंगं चूर्णं चुक्रेण हन्यात् ग्रहणीं समस्ताम् ।

अर्शांसि शोथं परिणामशूलं शूलं च दिप्तीं च करोति वह्निम् ॥ ४ ॥

तक्रमाहात्म्य

ग्रहणी दोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् । पथ्यं मधुरपाकित्वात् नच पित्त प्रदूषणम् ॥ ५ ॥

सप्ताहं वा दशाहं वा मासं मासार्धमेव च । बलकालविचारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

कषायोष्ण विकसित्वात् रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् । वाते स्वाद्वम्ल सांद्रत्वात् सद्यस्कं अविदाहि तत् ॥ ७ ॥

न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्र दग्धाः प्रभवन्तिरोगाः ।

यथा सुरामामृतं हिताय तथा नराणां भुवि तक्रमाहूः ॥ ८ ॥

भास्कर लवण

तालीशं ग्रंथी धान्येभवरविड्कणाजाजी छदाम्लं । सामुद्रं विश्व जीरोषणमधु रूचकं त्वक् त्रुटैः दाडिमन्तैः ॥ ९ ॥

विंशत्यष्टत्रिपंचैक चतुरवयवै भशिरोन्मचाम्लैः । गुल्माशौग्निसाद ग्रहणी गल गदैः श्वासकासान् निहन्ति ॥ १० ॥

तक्र निषेध

तक्रं नैवक्षते दद्यात् उष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छा भ्रम दाहेषु न रोगेरक्तपैत्तिके ॥ ११- इति माधवी)

इति संग्रहणी रोग चिकित्सा ॥

1. In Saṅgrahaṇī Cikitsā, Mādhava has included many prominent combinations from Caraka Saṃhitā and A. ḥṛdayam e.g. Nāgarādi Cūrṇa, Bhūnimbādi Cūrṇa, Madhukāsava, Candanādi Ghṛtam, Cāṅgērī ghṛtam. One different placing for -Kalyāṇaka guḍam has been given by Mādhava. In Caraka and Vāgbhaṭa Kalyāṇaka guḍam is placed in Kalpa sthāna. In contrary to Saṃhitās, Kṣāra kalpanā is not included in this chapter by Mādhava.

2. Mādhava has narrated one new kalpa - *Sabilvagarbha Masūra Ghṛta* which is later included by Cakra and Vṛnda .
3. In Mādhavī Cikitsā , 11 new different slokas are seen. It includes role of 'Takra ' with its limitations, *Bhāskara lavaṇa* , *Lauhasāra kāla* . (It can be an addition from script writer).
4. Cakra and Vṛnda include nearly all the slokas from Ma.Chi. Furthermore as compare to all Saṃhitās and cikitsāgranthas Ma.chi. has a very less number of slokas. Vṛnda newly states- *Hingvāṣṭaka*, procedure of *Taṇḍulodaka* and *Aṣṭapala Ghṛta*. *Pañcalavaṇa*, *Cakra* procedure, *Vārtaka guṭikā*, *Ayaṅkāñjika*, *Rasa Parpaṭī*, *Tāmra prayoga*, *Kuṣmāṇḍa - Guda - kalyāṇaka* are new contents in Cakra .
5. No cikitsā sūtra or any specification of avasthā is seen in Ma.Chi. except one first śloka in Mādhavī manuscript.

अथ अर्शोरोग चिकित्सा ।

(तत्रार्शसां उपदिशन्ति चतुष्प्रकाम् । आरोग्यमेकमगदैः अपरं च शस्त्रैः ।

क्षारेण चान्यैः अनलैश्चतुर्थम् प्रोक्ताह्युपायाः किल सुश्रुतेन । १ ।

अर्शोतिसार ग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्य निदानभूताः ।

सन्ने अनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदत्सु विशेषतो अग्निम् ॥२ - इति माधवी)

गुदश्चयथु शूलार्त्तं मंदाग्निं पाययेत्घृतं । त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं पाठाहिगुसचित्रकं ॥७९॥

सौवर्चलं पुष्कराख्यमजाजी बिल्व पेसिकां । विड्यं वानीहपुषां विडंग सैधव वचा ॥८०॥

तिंतिडीकं च मद्येन तक्रेणोष्णोदकेन वा । तच्चार्शोग्रहणीदोषात् शूलानाहाद्विमुच्यते ॥८१॥

गुडेनसुंठीमथवोपकुल्यां पथ्यातृतीयामथदाडिमं च । आमेष्वजीर्णेषुगुदामयेषु वच्चोर्विबन्धेषु च नित्यमिष्टं ॥८२॥

सगुडांपिप्पलीयुक्तामभयांघृतभर्जितां । त्रिवृदंतीयुतां चापि भक्षयेदानुलेमिकी ॥८३॥

सगुडामभयां वाथ प्राशयेत्पूर्वभुक्तिंकी । पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतं ॥८४॥

हते गुदाश्रये दोषे गुदजां याति संक्षयं । गोमूत्रघ्युषितां दद्यात्सगुडां वा हरितकी ॥८५॥

चित्रकसिद्ध तक्र

हरितकीतक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् । त्वच् चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुंभंप्रलेपयेत् ॥८६॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् । तक्रेणार्शसि निघ्नंति मुशली कुटजाग्निका ॥८७॥

पीता वै कुडजावाग्निः मंजिष्ठा वा पुनर्नवा । चिरबिल्वाग्निसिंधूत्थ नागरेंद्रयवा रलुक ॥८८॥

तक्रेणपिबेतोर्शासिनिपतत्यसृजासह ॥१०॥

दुस्पर्शकेनबिल्वेन यवान्यानागरेण वा । एकैकेनापिसंयुक्ता पाठा हंत्यर्शसामरुजं ॥११॥

कल्याणक क्षार

दंत्यग्नित्रिफलारुष्केः सर्वैद्विगुणसैधवैः । कल्याणकाख्यमर्शोघ्नमंतर्धूम विपाचितं ॥१२॥

तिला भल्लातकं पथ्यागुडं चेति समांशकं । दुर्नामश्वासकासघ्नं वायुरोगोदरापहं ॥१३॥

तिलप्रयोग

असितानां तिलाना प्राक् प्रकुचं शीतवारिणा । खादतोर्शासि शाम्यंति द्विजदाढ्यं पुष्टिदं ॥१४॥

पथ्याहार

शालिषष्टिकगोधूमयवान संस्कृतैर्घृतैः । दद्यात् क्षीरेण वा निंबपटोलनो रसेन वा ॥१५॥

मांसैर्मर्भासरसैर्वापि कंद वार्ताकमूलकैः । जीवंत्यपोदकाशोकैस्तंडुलीयक वास्तुकैः ॥१६॥

अन्यैर्वा सृष्टविष्मूत्र मरुद्विर्वन्दिदीपनैः ।

क्षाराग्नि कर्म

क्षारेण वह्निना वापि वातश्लेष्मसमुद्भवं ॥१७॥ क्षारेणैवदहेदर्शः पित्तरक्तसमुद्भवं ।

कुटजत्वग्निव्युहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः । त्वकदाडिमस्यत्त्वदवत् सनागरश्चंदनरसश्च ॥१८॥

चंदनकिराततिक्तधन्वयवासाः सनागराक्वथिताः । रक्तर्शसांप्रशमना दावी त्वगुशीरनिंबांश्च ॥१९॥

नवनीततिलाभ्यासात् केसरनववीतशर्कराभ्यासात् । दधिमथिततिलाभ्यासात् गुदजाः श्याम्यंति रक्तवहाः ॥२०॥

मधुकं सपंचवल्कं बदरीत्वगुदंबर धवपटोलं । परिषेचने प्रयोज्यं वृषकुभयवासनिंबाश्च ॥२१॥

कुटजादि रसक्रिया

कुटजत्वचोविपाच्यं पलशतमत्र माहेद्रं सलिलेन । यावस्यादरसं तत् द्रव्यं सारस्ततो ग्राह्यः ॥२२॥

मोचरसः ससमंगः फलिनी च पलांशकैः त्रिभिस्तैश्च । वत्सकबीजंतुल्यं चूर्णीकृतमल्पत्र दातव्यम् ॥२३॥

पूतोक्वथितः सांद्रः सरसो दावी प्रलेपने ग्राह्यः । मात्राकालोपहितारस क्रियैषाजयति रक्तम् ॥२४॥

समंगोत्पलमोचाह्व तिरीट बिल्व चंदनैः । गव्यं क्षीरं प्रयोज्यं स्याद् गुदजे शोणितात्मजे ॥२५॥

तद्वद् कणाः शिरिषाग्नि स्नुक् क्षीरामयसैधवैः । रजनीचूर्णं संयुक्तैः स्नुक् क्षीरेण प्रलेपनम् ॥२६॥

कृष्णाम् वा सनिशां पिष्ट्वा गोपित्तेन प्रयोजयेत् । कोषातकी रजोघर्षात् निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥२७॥

आवर्कपयः सुधा काण्डं कटुकालाबु पल्लवाः । करंजो बस्तमूत्रेण लेपनं श्रेष्ठम् अर्शसाम् ॥२८॥

निशां कोशातकी चूर्णं स्नुक्पयः सैन्धवान्वितम् । गोमूत्रेण समायुक्तं लेपात् दुर्नाम नाशनम् ॥२९॥

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद् भस्माढकं षडगुणे । पात्रं लोहमये दृढे सुविपुले दर्व्याः शनैः घर्षयेत् ॥३०॥

दग्ध्वाग्नौ बहुशंखनाभि शकलान्पूतावशेषे क्षिपेत् । यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक्शतात् ॥३१॥

प्रायः त्रिभागोवशिष्टेस्मिन्नच्छ पैच्छिल्य रक्तता । संजायेत् तदा साध्यं क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते ॥३२॥

स्नुह्यर्कमिश्रितैः क्षीरैः भल्लतकसमान्चितैः । योतिष्का त्रिफलादंतीकोशातक्यग्निसैधवैः ॥१२॥

(ज्योतिष्काबीज कल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः । स्नुह्यग्नि लांगली दन्ती मूलैर्लेपोर्शसां हितः । १ इति माधवी)

चूर्णैरेतैः समधृतैर्गुडयेत्तूत्रकं दृढं । मूत्रतत्पातयेदर्शः छिन्नमूलमिवद्रुमं ॥१३॥

कासीसदंतीसिंधूत्थकरवीरानलैः पचेत् । तैलमर्कपयो मिश्रमभ्यंगात्पायुकिलजित् ॥१४॥

(दन्तश्चमार कासीस विडंगैलाग्नि सैधवैः । सार्क क्षीरैः शृतं तैलं अभ्यंगात् पायुकीलजित् । - इति माधवी)

पिप्पलीमधुकंबिल्वंशताव्हामदनं वचा । कुष्ठं शठी पुष्काराहं चित्रकं देवदारु च ॥१५॥

पिष्ट्वातैलं विपक्तव्यं तद्विगोक्षीरसंयुतं । अर्शासां मूढवातानां तत् श्रेष्ठमनुवासनं ॥१६॥

गुदनिसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रप्रवाहिकां । कट्युरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहंवक्षणाश्रयं ॥१७॥

पिच्छास्त्रावं गुदेशोपं वातवर्चोविनिग्रहं । उत्थानं बहुशो यच्चजयेत्तच्चानुवासनात् ॥१८॥

प्राणदा मोदक

त्रिपलं शृंगबेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च । पिप्पल्या कुडवार्धं च चव्यायाः पलमेव च ॥१९॥

तालीसपत्रस्य पलं पलार्धं केसरस्य च । द्वे पले पिप्पलीमूलार्धं कर्षं च पत्रकात् ॥२०॥

सूक्ष्मैला कर्षमेकं तु कर्षत्वक् मृणालयोः । अजमोदामजाजी च सूक्ष्मेकत्रचूर्णयेत् ॥२१॥

गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्रकारयेत् । अक्षप्रमाणगुटिका प्राणदाश्च इमाः स्मृताः ॥२२॥

पूर्वभक्षानूपश्चाच्च भोजनं च यथाबलं । मद्यं मांसं रसं यूषं क्षीरं तोयं पिबन्तु ॥२३॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यसृजानि च । वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥२४॥

पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगलग्नहे । विषमज्वरे च पित्ते वा पांडुरोगे तथैव च ॥

कृमिहृद्रोगिणो चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥२६॥

छर्द्यतीसारयुक्तानां कामलां हिककीनां तथा । श्वासकासपरीतानामेतस्यादमृतं तथा ॥२७॥

सूरण मोदक

चित्रकस्य पलं त्वेकं द्विपलं सूरणस्य च । पलार्धं नागरस्यापि मरिचं कोलमात्रकं ॥२८॥

भल्लातकं कणामूलं बिडंगं त्रिफलाकणा । तालीस सहितान् सर्वान् अक्षमात्रान् प्रयोजितान् ॥

द्वे पले वृद्धदारोश्च तालमूल्याः पलं भवेत् । त्वगेलां मरिचांशेन सर्वानेकत्र चूर्णयेत् ॥२९॥

गुडेन मर्दयित्वा तु द्विगुणेनेह बुद्धिमान् । मोदकः सूरणो नाम अक्षमात्रप्रमाणतः ॥३०॥

उपयुक्तो निहन्त्याशु गुदकीलान्नसंशयं । अग्निवृद्धिकरं पुंसां सेव्यमानो महागुणः ॥३१॥

स्वल्प सूरण मोदक

मरिचमहौषधचित्रकसूरणभागाः यथोत्तरं । द्विगुणाः सर्वसमोगुडभागाः सेव्योयं मोदकं प्रसिद्धफलः ॥३२॥

ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् । निशेषयति श्लीपदमर्शांसि च नाशयत्याशु ॥३५॥

कणामरिचविश्राग्निः सूरणारग्वधैः क्रमात् । द्विगुणो मोदकोर्शोघ्नः परं चानलः दीपनः ॥३४॥

बाहुशाल गुडम्

त्रिवृत्तेजीवंतीदंतीश्वदंष्ट्राचित्रकंशठी । गवाक्षीमूस्तविश्वब्दा विडंगानि हरितकी ॥३५॥
 पलोन्मितानिचैतानि पलान्यष्टावरुष्करान् । वृध्ददारूपलान्यष्टौ सूरणस्य च षोडशः ॥३६॥
 जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितं । पूतं तु तं रसं पूतः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणं गुडं ॥३७॥
 लेहं पचेद्विना तावत् यावत् दर्वी प्रलेपनं । अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानिमानि दापयेत् ॥३८॥
 त्रिवृत्तेजवती कंद चित्रकान् द्विपलांशकान् । एलात्क मरिचं चैव गजाह्वां चैव षट्पलाम् ॥३९॥
 द्वात्रिंशच्चपलंचैषां चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् । ततो मात्रां प्रयुंजीत जीर्ण क्षीररसाशिनः ॥४०॥
 पंचगुल्मान् प्रमेहाश्च पांडुरोगं हलीमकं । जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥४१॥
 दीपयेत् ग्रहणीं मंदो यक्ष्माणं चाति कर्षति । पीनसं वा प्रतिश्यायमाढ्यवातं तथैव च ॥४२॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठं मेध्यं जननमुत्तमं । गुडः श्रीबहुशालोयं दुर्न्नामारिः प्रकिर्तिताः ॥४३॥

कांकायन मोदक

पथ्यापंचपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च । पिप्पलीपिप्पलीमूलंचव्यचित्रकनागराः ॥४४॥
 पलाभिवृद्धाक्रमशो यवक्षारपलद्वयं । भल्लातकपलान्यष्टौ कंदस्तद्विगुणोमतः ॥४५॥
 द्विगुणेन गुडेनैव वटकानक्षसम्मितान् । कृत्वैकं भक्षयेत्प्रातः तक्रमांभथवा पिबेत् ॥४६॥
 मंदान्निंदीपयत्येषग्रहणीरोगपांडुनुत् । कांकायनेन शिक्षेभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ॥४७॥
 भिषग्मतमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणां ।

अभयारिष्ट

हरितकीनां प्रस्थाध्वंमामलकस्य च ॥४८॥ स्यात्कपित्थात् दशपलं ततोधर्देनेद्रवारुणी ।
 विडंगपिप्पली लोध्रं मरिचं सेलवालुकं ॥४९॥ द्विपलांशं जलस्येतच्चतुद्रोणा विपाचयेत् ।
 द्रोणशेषे रसेत्तस्मिन् पूतः शीते प्रदापयेत् । गुडस्यद्विशतं तिष्ठेत्पक्वं घृतभाजने ॥५०॥
 पक्षाहुर्ध्वं स्त्रवेत्पेयस्ततो मात्रा यथाबलं । अस्याभ्यासादरिष्टश्च गुदजायातिसंक्षयं ॥५१॥
 ग्रहणीपांडुहृद्रोग गुल्मप्लीहोगरपहं । कुष्ठशोषोरुचिहरोबलवर्णाग्निवर्धनः ॥५२॥
 सिध्दोयमभारिष्ट कामलाश्चित्र नाशनः । कृमिग्रंथार्बुदव्यंगराजयक्ष्मज्वरांकृत् ॥५३॥

तक्रारिष्ट

हपुषाकुंचिकाधान्यमजाजीकारवीसठी । पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ॥५४॥
 यवानीचाजमोदा च तच्चूर्णं तक्रसंयुतं । मदाम्लेकटुकं विद्वान् स्थापयेत् घृतभाजने ॥५५॥
 व्यक्ताम्लकटुकंजातं तक्रारिष्टं कटुप्रियं । प्रपिबेन्मात्रयाकालेत्वनस्य तृषितस्तृषा ॥५६॥
 दीपनंरोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनं । ज्वरश्चयथु कंडूर्तिनाशनं बलवर्धनं ॥५७॥ (गुद)

व्योषगर्भपलाशस्य त्रिगुणेभस्मवारिणि । साधितं पिबतः सर्पिः पतंत्यर्शांसि निश्चितं ॥५८॥
 चव्यं चित्रकंकटुकं पाठाक्षारं कस्तुबुरुणि च । यवानीपिप्पलीमूलमुभे च बिडसैधवे ॥५९॥ (त्रिकटुकं)
 चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् । सकृतद्वातानुलोमार्थं जाते दधिचतुर्गुणे ॥६०॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवं । गुदवंक्षणशूलं च घृतमेततद्वपोहति ॥६१॥

सुंठीघृत

त्रिंशत्पलानिसुंठीनां जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण श्रुते तासां पचेत् घृतं ॥६२॥
 दुर्न्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाड्वामयापहं । विषमज्वरशांत्यर्थं तृष्णारोचकनाशनं ॥ ६३॥
 सुंठीघृतमितिख्यातं कृष्णात्रेयेण भाषितं । नागरेण जले पक्वं बस्तिकुक्षिगदापहं ॥६४॥
 सर्पिराशाविकारघ्नं ग्रहणी दीपनं परं ॥६५॥

अग्निघृत

भल्लातकसहस्राध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण कषायमवतारयेत् ।
 घृतं प्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् ॥६६॥
 त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली । हिगु चव्याजमोदेन पंचैव लवणानि च ॥६७॥
 द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादध्वपलोन्मिता । दधिकांजिकतक्राणि स्नेहमात्रासमानि च ॥६८॥
 आर्द्रकस्यरसं चैव शोभांजनसमान्वितं । तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥६९॥
 एतदग्निघृतं नाम मंदाग्निनां प्रशस्यते । अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं सर्ववातानुलोमनं ॥७०॥
 कफवातोद्भवेगुल्मेश्लीपदे च दकोदरे । शोफं पाड्वामयं कासग्रहणीश्वासमेव च ॥७१॥
 एतानि नाशयन्त्येव सूर्यस्तम इवोदितः ।

ह्रीबेरादि घृत

ह्रीबेरमुत्पलं लोध्रं समंगाचव्यं चंदनं । पाठांसातिविषां विल्वधातुकीदेवदारु च ॥ ७२॥
 दार्वी त्वग्नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः । चित्रकश्चेति पेष्वाणि चांगेरीस्वरसेधृतं ॥७३॥
 एकत्र्यं साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधं । अर्शोतिसारग्रहणीं पांडुरोगे ज्वरे रूचौ ॥७४॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्तानाह प्रबोधके । पिच्छास्त्रावर्शसां शूले योज्यमेतत् त्रिदोषजित् ॥७५॥

सुन्निषण्णक चांगेरी घृत

अवाकपुष्पीबलादार्वी पृश्निपर्णी त्रिकटुकं । न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थ शुंगाश्च द्विपलोन्मितान् ॥७६॥
 कषायः एष पेष्पेस्तु जीवन्ती कटुरोहिणी । पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥ ७७॥
 कलिंगशाल्मलीपुष्पं वीरां चंदनमंजनं । षट्पलं चित्रकमुस्तं प्रियंग्वतिविषास्थिरा ॥७८॥
 पद्मोत्पलानां किंजल्कं समंगा सनिदिन्दिका । बिल्वं मोचरसं पाठा भागाः कर्षसमापृथक् ॥७९॥
 चतुःप्रस्थं कषायमवतारयेत् । त्रिंशत्पलानितु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ।

सुनिषिन्नकचांगर्यः प्रस्थौ द्वौश्च रसस्य च ॥८१॥

सर्वैरेतैर्यथाद्विष्टं घृतप्रस्थे विपाचयेत् । एतदर्शस्यतीसारेरक्तस्रावे त्रिदोषजे ॥८२॥

प्रवाहिके गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च । प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिः बलवर्णाग्निवर्धनं ॥८३॥

विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययं । उत्थानेचापि बहुशो बस्तिशूलेगुदाश्रये ॥८४॥

मूत्रग्रहे मूढवाते मंदाग्निरुचावपि । यद्वायोरनुलोमाय यदग्निवृद्धये ॥८५॥

अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसां ॥८६॥

(वेगावरोध स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटासनम् । यथास्वं दोषलं चान्नं अर्शसां परिवर्जयेत् ॥- इति माधवी)

इत्याशौरोग चिकित्सा ॥

1. In Saṅgrahaṇī cikitsā Mādhava has included many prominent combinations from Caraka Saṁhitā and A. hṛdayam e.g. *Nāgarādi Cūrṇa*, *Bhūnimbādi Cūrṇa*, *Madhukāsava*, *Candanādi Ghṛtam*, *Cāṅgērī ghṛtam*. One different placing for - *Kalyāṇaka guḍam* has been given by Mādhava. In Caraka and Vāgbhaṭa *Kalyāṇaka guḍam* is placed in Kalpa sthāna. In contrary to Saṁhitās, *Kṣāra kalpanā* is not included in this chapter by Mādhava.

2. Mādhava has narrated one new kalpa - *Sabilvagarbha Masūra Ghṛta* which is later included by Cakra and Vṛnda.

3. In Mādhavī Cikitsā, 11 new different slokas are seen. It includes role of 'Takra' with its limitations, *Bhāskara lavaṇa*, *Lauhasāra kalpa*. (It can be an addition from script writer).

4. Cakra and Vṛnda include nearly all the slokas from Ma.Chi. Furthermore as compare to all Saṁhitās and cikitsāgranthas Ma.chi. has a very less number of slokas. Vṛnda newly states- *Hīṅvāṣṭaka*, procedure of *Taṇḍulodaka* and *Aṣṭapala Ghṛta*. *Pañcalavaṇa*, *Cakra* procedure, *Vartaka guṭikā*, *Ayaṅkāñjika*, *Rasa Parpaṭī*, *Tāmra prayoga*, *Kuṣmāṇḍa*, *Guda kalyāṇaka* are new contents in Cakra.

5. No cikitsā sūtra or any specification of avasthā is seen in Ma.Chi. except one first śloka in Mādhavī manuscript.

अथाजीर्णविसूचिका चिकित्सा

प्रायेण आहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां । तन्मूलं रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥८७॥

तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लंघनं हितं । विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥८८॥

विडंगभल्लातकचित्रकामृतासनागरास्तुल्य गुडेन सर्पिषा ।

भजति येमंद हुताशना नराः भवन्ति ते वाडवतुल्य वल्लयः ॥८९॥

त्रिकटुकं अजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरणधृतानामष्टमे हिंशुभागः ।

प्रथम कवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत् प्रबलयति हुताशं वातगुल्मं निहन्ति ॥९०॥ (जनयन्ति)

हरितकी भक्षमाणा नागरेण गुडेन वा । सैधवोपहिता वापि सातत्येनाग्निं वर्धनी ॥९१॥

किंचिदामेन मंदाग्निरभया गुडनागरं । जग्ध्वातक्रेण भुंजीत युक्तेनान्नं षडूषणैः ॥९२॥

विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणं । पिबेत् श्लेष्माणि मंदाग्नौ त्वक्पत्रं सुरभीकृतं ॥९३॥

विदह्यतेयस्य तुभुक्तमात्रं दह्यति हृत्कोष्ठगतामलाश्च ।

द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लिद्वाभयां वा स सुखं लभेत ॥९४॥

सिंधूत्थपथ्या मगधोद्भव वल्लिचूर्णमुस्तांबना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।

तस्यामिषेण सघृतेन नरं नवान्नं भस्मीभवत्यशितमात्रमिहक्षणेन ॥९५॥

सिंधूत्थहिंशुत्रिफलायवानी व्योषुडांशैर्गुटिकी प्रकुर्यात् । तां भक्ष्यं तृप्तिमवाप्तमानो भुंजीत मंदाग्निरपि प्रभूतं ९६

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वह्निदीपनं ॥९७॥

वत्सकं सप्तपर्णं च द्विकरंजदुरालभं । पाठानागरमूर्वा च षडग्रंथा मदनं दहेत् ॥९८॥

गोमूत्रेण प्रयुक्तस्तु क्षारोयं अग्निदीपनः । कपित्थतक्रचांगेरीमरिचाजाजि चित्रकैः ॥९९॥

कफवातहरोग्राही खडोदीपन पाचनः । त्र्यूषण त्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात्पले ।

सर्पिषोष्टपलान्सिध्दान् मात्रांमंदानलः पिबेत् ॥३००॥

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निं विवर्धनं । रोचनं शमनं छर्दिं ज्वरादाहविनाशनं ॥९१॥

पंचमूलादि घृतम्

पंचमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः । रास्ना क्षारद्वयाजाजी विडंगं शठिभिर्घृतं ॥२॥

रसेन मातुलुंगस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च । तक्रमस्तुसुरामंडं सौवीरकतुषोदकैः ॥३॥

कांजिकेन तु तत्पक्वं पीतमग्निकरं परं । शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहं ॥४॥

सबीजपूरकरसं सिद्धं चापि पिबेत् घृतं । मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ॥५॥

मरिचाद्यं घृतम्

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पलीतथा । भल्लातकंयवानी च विडंगं गजपिप्पली ॥६॥

हिंशुसौवर्चलं चैव अजाजी बिडधान्यकं । समुद्रं सैन्धवं क्षारं चित्रकं वचयासह ॥७॥

एभिरर्धपलैः भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दशमूले रसे सिद्धं पयसाष्टगुणेन च ॥८॥

मंदाग्निना हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनं । विकंपमानं दौर्बल्यं प्लिहानामुपकर्षयेत् ॥९॥

कासंश्वासं क्षयं शोफं दुर्न्नाम सभगंदरं । कफजान् हंति रोगाश्च वातजान् कृमिसंभवान् ॥१०॥

तान् सर्वान्नाशयत्याशुः शुष्कं दार्वनलो यथा ।

वमन विधान

करंजनिबशिखरीगुडूच्यर्जून वत्सकाः । पीतकरवायो वमनैत् घोरां हन्याद्विशूचिकां ॥११॥
 तीव्रार्तिरपि नाजीर्णा पिबेत् शूलघ्नमौषधं ॥१२॥
 दोषसन्नोलोनालं पक्तुं दोषौषधाशनं । आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिंगुत्र्यूषणसैधवैः ॥१३॥
 दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णविनाशनं । शूले निरान्नकोष्ठेभिः कोष्णाश्चूर्णिताः पिबेत् ॥१४॥
 हिंगुप्रतिविषा व्योष सौवर्चल वचाभया । अथवा पिप्पलीमूलं त्रिवृतादारूसैधवैः ॥१५॥
 सुंठीक्षारंसलवणं पिप्पली लवणानि च । पाठाम्लवेतस क्षारयवानी पौष्काराणि च ॥१६॥

दाह-विधान

विशुच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ।

अंजन विधान

व्योषं करंजस्यपलं हरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुलुंगया : । छाया विशुष्का गुटिका कृतेयं
 हन्याद्विशूचीनयानांजनेन ॥१७॥
 कुष्ठसैधवयोः कल्कं शुक्ता तैलसमन्वितं । विशुच्यां मर्दनं कोष्णं खल्वी शूल निवारणं ॥१९॥
 त्वक्पत्ररास्नागुरुशिशुगुष्ठैरम्लं प्रविष्टैः सवचाशताह्वैः । उद्वर्तनं खल्लि विशूचिकायां तैलं विपक्वं च
 तदर्थकारि ॥२०॥
 एतदुद्वर्तनं कुर्यादपदेहं विचक्षणः । सरुग्वानध्दमुदरमम्लपिष्टं प्रलेपयेत् ॥२२॥
 दारुहैमवती कुष्ठशताह्वार्हिगुसैधवैः । तन्नेत्रमुष्णं युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमार्तिर्जठरे निहन्यात् ॥२३॥
 स्वेदोघटैर्बाहुबाष्पपूर्णैः रूष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥

इत्यजीर्णविशुचिका चिकित्सा ॥३५॥

1. Mādhava has been very particular with his purpose of writing a cikitsāgrantha . He has included Caraka grahaṇī Adhikāra combinations in this chapter. Furthermore he had rightly incorporated Añjana , Udvartana and Dāha concepts from Aṣṭāṅga Saṅgraha .
2. Mādhava is probably a first person to make a separate chapter of - *Ajīrṇa - visūcikā* . Caraka and other ācāryas had placed it in other than cikitsā sthāna . Like Caraka in *Vimāna* and Suśruta , Vāgbhaṭa in *Sūtra sthāna* .
3. Mādhava has made a good use of multiple procedural like- Añjana , Dāha etc.
4. Vṛnda and Cakra both had taken most of the part from Mādhava . They had also added the new concepts and combinations in their work. New combinations are -

Agnimukha Cūrṇa , Bhāskaralavaṇa, Bhakta maṇḍa gulikā, Agni Ghṛta, Mastu Śaṭpala Ghṛtam, Kṣāraguḍa. Cakra had suggested añjana of *Guḍapuṣpasāra* .

अथ कृमि चिकित्सा ।

मुस्ताखुपणिं फलदारुशियुक्वाथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमीनिहन्ति कृमिजान् विकारान् ॥२५॥

विडंगसैधवक्षारकंपित्तहरितकीं । पिबेत्तक्रेणसंयुक्तां सर्वकृमिनिवृत्तये ॥२६॥

पत्रैर्मूषकपर्ण्या वा पिष्टैः पिष्ट विमिश्रितैः । खदिरोत्पूपलिकां पक्वा धान्याम्लं च पिबेदनु ॥२७॥

लिह्यात् क्षौद्रेण वैडंगचूर्णं कृमिविनाशनं । परिभद्रकपत्रोत्थं रसं वा मधुना सह ॥२८॥

पलाशबीजस्यरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतं । पिबेद्बीजककल्कं वा तक्रेण कृमिनाशनं ॥२९॥

धात्रीरसं पिबेद्वापि छागलं मूत्रमेव च । ३० ।

सुरसादि गण

सुरसाकासमर्दश्च फणिज्जाईक भूतृणाः निर्गुडी सुरसाफंजी कुलाहल सुगंधइका ॥३१॥

क्षवकः कालमालाश्च विषमुष्टि प्रवीरणः । विडंगकाकमाची च मरुबा मूषपर्णिका ॥३२॥

श्रीपर्णी चैष वर्गोऽयं कृमिश्लेष्म विनाशनः । कासारुचिप्रतिश्यायहा प्रतिशोधनः ॥३३॥

फलत्रयं वचा दंती त्रिवृत्कंपित्तकैः समैः । सिध्दं सर्पिर्गवामूत्रे पीतं कृमिविनाशनं ॥३४॥

इति कृमि चिकित्सा

1. Mādhava has lessened the Kṛmi chapter content. He has taken two śloka (27-28) directly from Suśruta . The concept of preparing 'Pupulikā ' is seemed to be from Caraka Saṃhitā . Surasādi gaṇa and basic approach is from Suśruta and Vāgbhaṭa .
2. *Phala traya sarpi* is some what new contribution from Mādhava .
3. Vṛnda and Cakra, accepts nearly all the slokas from Mādhava. Vṛnda has newly added *Viḍaṅgādi Ghṛtam* and *Rasēndrādi lēpa* for *Yūkā*. Cakra has accepted the Vṛnda additions and himself contributed with *Bimbī Ghṛtam* and *Viḍaṅgādi oil*.
4. Madhva had made again the same very important mistake of not mentioning 'Cikitsā sūtra ' and ' Ignoring doṣika or Āśaya variations.

अथ पांडुरोग चिकित्सा ॥

फलत्रिकादि कषाय

फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिंबजः क्वाथः । क्षौद्रयुतो हन्यात्पांडुरोगं सकामलाम् ॥३५॥

त्रिफलायाः गुडूच्या वा दाव्यानिबस्य वा रसं । प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्तः पिबेन्नरः ॥३६॥
 नागरं लोहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यामथाश्मजं । गुग्गुलं वाथ मूत्रेण शोफं पांड्वामयी पिबेत् ॥३७॥
 क्षीरेण लोहचूर्णं वा गोमूत्रेण सुसाधितं ।

नवायस लौह

त्र्यूषणं त्रिफलां मुस्ता विडंगं चित्रकः समः ॥३८॥
 नवायोरजसो भागाः तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा । लेहयोत्पाण्डुहृद्रोग कुष्ठार्शकामलापहं ॥३९॥

अयस्तिलादि मोदक

अयस्तिलात्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समंमाक्षिकधातुचूर्णितैः । मोदकैः क्षौद्रयुतोनुतक्रं पांड्वामये दूरगतेपिशस्तः ४०

कामला चिकित्सा

त्रयो रजो व्योष विडंगचूर्णं लिह्याद् हरिद्रा त्रिफलान्विता वा ।
 सशर्करा कामलिकां त्रिभंडी हिता गवाक्षी सगुडा च सुंठी ॥४१॥
 दार्वी सत्रिफलाव्योष विडंगान्ययसोरजः । मधुसर्पिर्युतं हन्यात्कामलापांडुरोगवान् ॥४२॥
 लोहचूर्णनिशायुग्मं त्रिफलाकटुरोहिणी । प्रलिह्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्शः सुखी भवेत् ॥४३॥

धात्रीलौह

धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा । लीढ्वा निवारयंत्याशु कामलामुध्वतामपि ॥४४॥
 तुल्यांचायोरजःपथ्याहरिद्रांक्षौद्रसर्पिषा । चूर्णितं कामली लिह्यात् गुडक्षौद्रेण चाभयां ॥४५॥

मंडूरवज्रवटकान्

पंचकोलंसमरिचं देवदारुफलत्रिकं । विडंगमुस्तायुक्ताश्च भागास्त्रिफलसंमिताः ॥४६॥
 यावंत्येतानि चूर्णानि मंडुरद्विगुणं ततः । पक्त्वाचाष्टगुणे मूत्रे तत् घनीभूतमूद्धरेत् ॥४७॥
 ततोक्षमात्रान्वटकान् पिबेन्तक्रेण तक्रभुक् । पांडुरोगं जयेत्तद्वन्मंदाग्नित्वमरोचकं ॥४८॥
 अर्शासिग्रहणीशोफ मूरुस्तंभहलीमकं । कृमिप्लीहानमुदरं गलरोगं च नाशयेत् ॥४९॥
 मंडूरवज्रवटकोरोगानीकस्य भेदनः ॥५०॥

मंडूरवटकान्

त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तां विडंगं चव्यचित्रको । दार्वीत्वक् माक्षिकोधातुर्ग्रथिको देवदारु च । ५१॥
 एषान् द्विपलिकान् भागान् चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् । मंडूरद्विगुणं चूर्णं शुध्दमंजनंसंनिभं ॥५२॥
 मूत्रमष्टगुणं पक्त्वा तस्मिन् तत् प्रक्षिपेत्ततः । उदंबरसमानं कुर्यात् वटकान् स्तान् यथान्नि च ॥५३॥
 उपयुंजीत तक्रेण सात्म्यजीर्णं च भोजनं । मंडूरवटकाह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥५४॥
 कुष्ठान्यरजकं शोफमूरुस्तंभ कफामयान् । अर्शासि कामलां मेहां प्लीहान् नाशयंति च ॥५५॥

गौडारिष्ट

द्राक्षाहरिद्रामंजिष्टा बलामूलान्ययोरजः । लोध्रं चतेषु गौडस्यादरिष्टः पांडुरोगिणां ॥५६॥

धात्र्यारिष्ट

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयत्वा रसं भिषक् । क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णां द्विकुडवायुतं ॥५७॥

शर्करार्धतुलेन्मिश्रं पक्षं स्निग्धे घटे क्षिपेत् । पाययेन्मात्रया प्रातः जीर्णमितहिताशिनः ॥५८॥

कामलापांडुहृद्रोगवातसृगविषमज्वरान् । कासहिक्कारुचिश्वासश्चैषोरिष्ट प्रणाशयेत् ॥५९॥

अंजन व नस्य

अंजनंकामलात्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । निशागैरिकधात्रीणां चूर्णे वा संप्रकल्पयेत् ॥६०॥

नस्यं कर्कटमूलंस्यात्पेयं वा जालिनीफलं ।

पथ्यादि घृतम्

पथ्यांतररसेपथ्या वृताध्वंशतकल्कवान् । प्रस्थः सिद्धो घृतात्पेयः सपांड्वामयगुल्मनुत् ॥६१॥

दन्त्यादि घृतम्

दन्त्याश्चतुष्पले पिष्टैर्द्विती शिलाटुभिः । दध्नः प्रस्थोघृतात्पेयः सिद्धः पांड्वार्तिशोफवान् ॥६२॥

द्राक्षादि घृतम्

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः । (कामलागुल्मपांड्वार्ति ज्वरमेहोदरापहः । ॥६३॥

पथ्याहारः

यवगोधूमशाल्यन्न रसैर्जागलैस्तथा । मुद्गाढकी मसूराणामेषां भोजनमिष्यते ।- इति माधवी)

इति पांडुरोग चिकित्सा ॥

1. The major stuff has been taken from Caraka (Navāyasa Lauha , Madhura Vaṭakam , Gauḍārīṣṭa , Dhātryārīṣṭa , Pathyādi ghṛtam , Dantyādi ghṛtam). Some of the parts like Nasya and Añjana are from Vāgbhaṭa
2. Mādhava has contributed by giving some new combinations like- Maṇḍūra vajra vaṭakam .
3. Vṛnda and Cakra both had accepted nearly all the slokas from Mādhava . Vṛnda has newly added up Mūrvādi Ghṛtam , Vyoṣādi ghṛtam , Punarnavādi Maṇḍūra , Haridrādyā ghṛtam . Cakra has added Tryūṣaṇādi Maṇḍūra . He has included also Halīmaka treatment in the chapter.
4. Mādhava has neither mentioned the treatment part of Halīmaka nor has given stages in the treatment of Kāmalā . Mādhava has not mentioned śodhana upakramas as a pivotal point of the treatment.

अथ रक्तपित्त चिकित्सा ।

ह्रिबेरं मधुकं धान्यं चंदनं यष्टिकामृता । वृषोशीरयुतः क्वाथः शर्करामधुसंयुतः ॥६४॥

रक्तपित्तं जयेत्युग्रं तृष्णां दाहज्वरं तथा ।

सारिवादि गणः

सारिवा पद्मकोशीरं मधुकं चंदनद्वयं ॥६५॥ काश्मर्यमधुकं चेति सारिवादिरयं गणः ।

रक्तपित्तं निहंत्याशु तृष्णां वापि प्रमाथिनीं ॥६६॥ तीव्रपित्तज्वरामर्दीं महादाह विनाशनः ।

उत्पलं कमलं पद्मकल्हारं हितोत्पलं ॥ ६७॥ मधुकं चेति पित्तसृकं तृट् विषच्छर्दिहा गणः ॥ ६८॥

आटरूषकनिर्युहैः प्रियंगुमृत्तिकांजने । विनीय लोघ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥६९॥

तथा वृषकषायं वा शर्करा मधुसंयुतं । पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ॥७०॥

वासा प्रशस्ती

न वृषेण समं किञ्चित् भेषजं रक्तपित्तिनां । वृषापत्राणि निःपीड्य रसः समधुशर्करः ॥७१॥

अनेन प्रशमं याति रक्तपित्तं सुदारुणं ।

अंजनं ताक्षर्यजं श्यामा नागपंकज केसरं । मधुकं चेत्ययं वर्गः पित्तसृक् विषदाहनुत् ॥७३॥

पिबेत्शीत कषायं वा जम्ब्वाम्रबीजं चार्जुनं संभवम् । उदुंबरफलानां वा रसं संपीड्य पाययेत् ॥७४॥

चंदनैद्रयवापाठा कटुका सदुरालभा । गुडुचीवासकं लोघ्रं पिप्पली क्षौद्रसंयुतं ।

कफान्वितं जयेत् रक्तं तृष्णाकासज्वरापहं ॥७५॥

शतावरीबलारास्नाकाश्मर्यः सपरूषकं । पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ७६॥

त्रिवृताचाभयादंती फलान्यारग्वधस्य च । त्रायमाणा गवाक्ष्यां वा मूलामामलकानि च ॥७७॥

विरेचनं प्रयुंजीत प्रभूत मधुशर्करं । दद्यादिक्षुरसंशीतमथवा शर्करोदकं ॥

ससितामदनक्षौद्रं पक्वं वा वमनं हितं ॥७९॥ (सुशीला)

जलं खर्जुरं मृद्विका मधुकैः सपरूषकैः । शृतं शीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणा ये सशर्करं ॥ ८०॥

तर्पणं सघृतं क्षौद्रं लाजाचूर्णैः प्रदापयेत् । उर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् काले पीतं व्यपोहति ॥८१॥

ह्रिबेरं चंदनोशीरमुस्तर्पटकैः शृतं । केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥८२॥

पथ्यः

मसूरमूद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः । प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनां ॥८३॥

पयः सिताढ्यां शृतशीतमाजंगव्यं पयो वा प्रसमीक्ष्य वल्लीम् ।

यष्टिमधूकार्जूनजीवनीय द्राक्षाबलागोक्षुरकैः शृतं वा ॥८४॥

द्राक्षयाफलनीभिर्वा बलया नागरेण वा । श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥८५॥

अतसीकुसुमंसमंगा वटारोहाः नृणां भसापीताः । शमयन्ति रक्तपित्तं यदिभुक्ते मुग्दयूषेण ॥८६॥

(उशीरकालेयकलोध्र पद्मकं प्रियंगुकटफल्यशंख गैरिकाः ।

पृथक् पृथक् चन्दन तुल्यभागिकाः सशर्करा तण्डुलधावनाप्लुताः ॥

रक्तं च पित्तं तमकं पिपासां दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ॥ ८७ ॥

अति निःसृत रक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् । यकृद्वा भक्षयेदाजमामं पित्त समायुतम् ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतं सिध्दं सशर्करम् । भक्षयेद् मधुनाशीतं रक्तपित्त निवारणम् ॥ ८८ ॥

पक्वोदुंबर काश्मर्य पथ्या खर्जूर गोस्तनाः । मधुना धनन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ८९ ॥

कुमुदोत्पल पत्राणि पद्म सौगन्धकानि च । शर्करा मधुयुक्तानि घृत भृष्टानि भक्षयेत् ॥ ९० ॥

खदिरस्य प्रियंगूनां कोविदारस्य शाल्मलैः । पुष्पं संचूर्ण्यम् मधुना लिह्यात् वा रक्तपित्तनुत् ॥ ९१ ॥

लिह्यात् तथा वास्तुक बीज चूर्णं क्षौद्रान्वितं तण्डुलसाभयां च ।

लिह्याच्च कालांजनमेव चूर्णं लिह्यात् तथा क्षौद्रयुतां तुगांच ॥ ९२ ॥

क्षीरे बलाख्या मधुमिश्रिते च प्रपीय जीर्णे पयसातु मद्यम् । सद्यो निहन्यात् रुधिरं क्षतोत्थं

कान्तार्जुनानामथवाऽपि कल्कः ॥ ९३ ॥

कल्क मधूक त्रिफलार्जुनानां निशिस्थितं लौहमयेसुपात्रे । साज्यं विलिह्यानु पिबेत् सुशीतं सशर्करं छागपयः

क्षतार्तः ॥ ९४ ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशुदेयं सशर्करं नासिकया पयो वा । द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद् वा सशर्करं चेक्षुरसंहितं वा ॥ ९५ ॥

नस्यं ज्येष्ठाम्बुना शंख चन्दनोत्पल गैरिकैः । नासासृक् शमनं दूर्वा रसः चूतास्थिजोऽपि वा ॥

रसोदाडिम पुष्पोत्थ शस्तो नासागते ऽसृजि । पेयो वासा रसस्तद्वत् सक्षौद्रं कदली रसम् ॥ ९६ ॥

दूर्वामुत्पल किंजल्कं मंजिष्ठां सैलवालुकम् । शिवा सितामुशीरं च मुस्तं चन्दन पद्मकम् ॥

विपचेद् कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥

तत् पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥

चक्षुः स्त्राविणि रक्ते च पूरयेत् तेन चक्षुषि । मेद्रपायु प्रवृत्तेषु बस्ति कर्मणि तदहितम् ।

रोमकूप प्रवृत्ते तु तदभ्यंगे प्रयोजयेत् ॥ ९७ ॥

वासा घृतम्

वासां सशाखां सपलाश मूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।

प्रदायकल्कं विपचेद् घृतं तद् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ९८ ॥

शतावरी घृतम्

शतावरीदाडिमतिन्तडीकं काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् । पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणज्ञः ।

कासज्वरानाहबिबन्धशूलं तद्वत् रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ॥ ९९ ॥

कुष्माण्डकरसायनम्

कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये घटे ॥
 यदा मधुनिभः पाकः तदाः खण्डशतं क्षिपेत् । पिप्पलीशृंगवेराभ्यां वदे पले जीरकस्य च ॥
 त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् । न्यसेत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्याः संघट्टयेत् ततः ।
 लेहीभूते च शीते च दद्यात् क्षौद्रं घृतार्धकम् । तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
 कास श्वास तमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णं प्रसादनम् ॥
 उरःक्षतं रक्तपित्तं बृहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ॥२९॥

कुष्माण्डकरसायनम्(द्वितीय)

कांजिकेन सुधौतानि पुनः द्रव जलेन तु । पश्चात् क्षीरस्य प्रस्थेन कल्कयेत् पुनरेव च ॥
 घृतेन पुनरेवैतान् पाचयेत् सुविधानतः । यदा मधुनि पाकः स्यात् तदा शर्करया शृतम् ॥
 निधीयतेऽत्र चेमानी भेषजानि प्रकल्पयेत् । पिप्पलीशृंगवेराभ्यां वदे पले मरिचानि च ॥
 जीरके वदे तथा धात्री त्वगेला पत्रकं तथा । पलार्धेन प्रयुज्जीत चूर्णं तत्रविनिक्षिपेत् ॥
 दर्व्या विघट्टयेत् तद्वत् लेहीभूतं यदा भवेत् । तदा घृतेनापि लिह्यात् शेषं पूर्वोक्तवत्स्मृतम् ॥
 उरोः सन्धानकरणं बृहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ॥३०॥

इति रक्तपित्त चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken most of the śloka from Caraka . E.g. *Vāsā Ghṛtam* , *Śatāvarī ghṛta* . *Añjanādi Gaṇam* , *Sārīvādi Gaṇam* , *Utpalādi Gaṇam* are from Suśruta and A. Hṛdayam .
2. Mādhava has contributed newly by adding - *Vāsā praśasti* , *Nasiken Jala -Payah pan* , *Dūrvādi ghṛtam* , *Khaṇḍa kūṣmāṇḍa* , *Pakvodumbara lēham* .
3. Mādhavī cikitsā has given nearly 35 slokas in addition to Ma.Chi. . They are in continuous stream with the original text and also the style of narration. Furthermore this part is also accepted by Vṛnda and Cakra
4. Vṛnda and Cakra has taken nearly all also slokas from Ma.Chi. But also contributed many new combinations. e.g. *gBṛhat -śatāvarī Ghṛta* , *Kāmadēva ghṛta* , *Saptaprastha Ghṛta* , *Vāsā -khaṇḍa -Kūṣmāṇḍa* , *Vāsākhaṇḍa* , *khaṇḍādya loha* etc.
5. It is very surprising that Ma.chi. has not explained any conditional treatments. He has not even explained the '*Ādau Stambhana Niṣēdha* ' , in Raktapitta . Further more very less (only 1) śloka are rendered for exemplifying the Pathya kalpanā . In

contrary Caraka and Cakra has many pathya combinations and recepies. Cakra explains some specific pathya for *Khaṇḍakādi loha*. He also explains *Bhāvanā dravya pramāṇa*, *Snēha siddhi* rules etc.

अथ क्षय रोग चिकित्सा

अश्वगन्धामृताभीरु दशमूली बलावृषम् । पुष्करातिबलाध्नन्ति क्षयं क्षीरं रसाशिनः ॥१॥

स्थिरापुनर्नवैरण्डं ऋषभं जीवकं तथा । श्वदंष्ट्रां भीरु लांगली विदारी हंसपादिका ॥

बृहत्यौ वृश्चिकाली च द्वै सहे मर्कटीवला : ॥२॥

बलां स्थिरां पृश्निपर्णी बृहती सनिदिग्धिका । साधयित्वा रसे तस्मिन् पयोगव्यं सनागरम् ॥

द्राक्षाखर्जूरसर्पिभ्यां पिप्पल्या च सह शृतम् । सक्षौद्र ज्वरकासघ्नं सूर्ये चैतत् प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥

षडंगयूष

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः । मूलकानां कुलत्थानां सर्पिषा तूपसंस्कृतैः ।

गुहेशयाः सुप्रसिद्धाः सौरगाः सजलेशयाः । सधान्यायवगोधूमा मुद्गाश्चादि सदाहिताः ॥५॥

(यूषैर्वा सूप कल्पितैः।)

छाग प्रयोग

छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सशर्करम् । छागोपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥६॥

शिलाजतु प्रयोग

मधुताप्यविडंगाशभजतु लौहघृताभयाः । ध्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥७॥

शिलाजतु मधुव्योष ताप्यलौहरजांसि च । क्षीरभुक् लेहिनश्चाशु क्षयः क्षयमवाप्नुयात् ॥८॥

कृष्णा द्राक्षा सिता लेहः क्षयहा क्षौद्र तैलवान् । मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धा कृष्णाशिवोदभवः ॥९॥

तालीशपत्रादि चूर्ण

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा । यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चाध्वभागिके ॥

पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा । कासश्वासारुचिहरं तत् चूर्णं दीपनं परम् ॥

हृत्पाण्डुरोग ग्रहणी प्लीहशोषज्वरापहम् । छर्द्यतिसार शूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥१०॥

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टि मत्तुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥११॥

सितोपलादि चूर्ण

सितोपलां तुगाक्षीरी पिप्पलीं बहुलां त्वचः । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन् मधुसर्पिषा ॥

चूर्णितं प्राशयेद् प्रातः श्वासकासकफातुरम् । सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।

हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोद्धर्ग ॥१२॥

एलादि गुटिका

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्ष पिप्पल्याध्वपलं भवेत् । सिता मधुक खर्जूर मृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥
 संचूर्ण्यमधुसंयुक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत् च दिने दिने ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दि मूच्छा मदं भ्रमम् । रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 शोषप्लीहांश्च वातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥१३॥
 बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा । पयसा नित्यमभ्यस्ता शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥१४॥
 शर्करायच गोधूम जीवकर्षभको मधु । शृतं क्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणक्षतक्षये ॥१५॥
 इक्ष्वालिका विषग्रन्थि पद्मकेशर चन्दनैः । शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥१६॥
 यवगोधूम चूर्णं वा क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् । सक्तून् वा सर्पिषा क्षौद्रं सिताक्तानु क्षयशान्तये ॥१७॥
 घृतं खर्जूर मृद्वीका मधुकैः सपरुषकैः । सपिप्पलीकं वैस्वर्य कासश्वासज्वरापहम् ॥१८॥

यष्ट्याद्य घृतम्

यष्ट्याहा नागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् । पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥

कोलक्षीरादिघृतम्

कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् । कल्कैः कट्वंगदावीत्त्वक्द्राक्षाक्षौद्रं पलैर्हितम् । (वत्सकत्वक्फलैर्घृतम्)

दुरालभाद्य घृतम्

दुरालभां साश्वदंष्ट्रां चतस्रः पर्णिनीर्बलाः । भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥
 पचेद् दशगुणे तोये दशभागावशेषिते । रसेऽस्मिन् सप्तद्रव्याणामेषां कल्कान् समावयेत् ॥
 शठीपुष्करमूलानां पिप्पली त्रायमाणयोः । तामलक्याः किरातानां तिक्तस्य कटुकस्य च ॥
 बलानां सारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्षसम्मितान् । तैः साधितं घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥
 ज्वरं दाहं तमः कासं श्वासं पार्श्वशिरोरुजम् । तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥१९॥
 (भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम्)

बलागर्भदशमूलाद्य घृतम्

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसं रसेन वा । बलागर्भं घृतम् सद्यो रोगानेतान् प्रबोधयेत् ।
 भुक्तस्योपरिमध्येवा यथाग्निस्त्वव चारितम् । दशमूली श्रुतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदवयान्नवम् ।
 सर्पिं पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् । शिरःपार्श्वसां शूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥२०॥

निर्गुण्डी घृतम्

समूलपत्रशाखायाः निर्गुण्ड्या स्वरसे घृतम् । सिद्धं पीत्वा क्षतक्षीणं निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥२१॥

जीवन्त्यादयं घृतम्

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानिकुटजस्य च । शठी पुष्करमूलं व्याघ्रीगोक्षुरकं बलाम् ॥
नीलोत्पलमामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् । पिप्पली च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
एतद्व्याधि समूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् । रुपमेकादशविधं सर्पिरघ्नं व्यपोहति ॥२३॥

शतपाकी यष्टीक्षीरतैल

क्षीरे चतुर्गुणे तैलं प्रस्थं शुद्धतिलोदभवम् । शतशः पाचितं यष्टीफलकल्केन यत्नतः ॥
पाननस्यादिभिर्भक्ष्मा हृदवातामयपाण्डुजित् । ऊर्ध्वजन्तुगदोन्मादरक्तपित्तविसर्पनुत् ॥२४॥

च्यवनप्राश

बिल्वग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटला बला । शालपर्णी पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा बृहतीव्दयम् ॥
शृङ्गीतामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्कराह्वयम् । अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दनैः । विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥
एषां पलोन्मितान्भागान् शतान्यामलकस्य च । पंच दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
ज्ञात्वागतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तथामलकमुदधृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥
पलव्दादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्धं तुलां भिषक् । मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत्साधु साधयेत् ।
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धं शीते प्रदापयेत् । चतुःपलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगैलापत्रकेशरात् । इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥२५॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते । क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चांगवर्धनः ।
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् । पिपासां मूत्रशुक्रस्थान दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥
अस्यमात्रां प्रयुं जीतं योप रुध्यान्न भोजनं । अस्य प्रयोगाच्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥
मेधां स्मृति कान्तिमनामयत्वं आयुः प्रकर्ष बलमिन्द्रियाणाम् । स्त्रीषु प्रहर्ष परमाग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं
पवनानुलोम्यम् ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटी प्रवेशात् ।

जराकृतं रुपमपास्य सर्वं बिभर्ति रुपं नवयौवनस्य ॥२६॥

वासावलेह

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेनपादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥
चूर्णानाभयानांतु खंडछेदशतं तथा । द्वेपले पिप्पली चूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
कुडवं पलमात्रं चतुर्जातं सुचूर्णितम् । क्षिप्त्वावलोडितं खादेत् रक्तपित्तीक्षतक्षयी ।
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च विशोषितः ॥२७॥

अपथ्य

शुक्रायत्तं बलंपुंसां मलायत्तं ही जीवनम् । अतीविशेषतो रक्षेत् यक्ष्मिणो मलरैतसी ॥२८॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयनं च त्यजेच्चदारान् विषयान् भजेच्च ।

तथा द्विजातीन् स्त्रिदशान् गुरुश्च कथाश्चपुण्याः शृणुयाद् द्विजेभ्यः ॥२९॥

इति क्षयरोग चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken most of the stuff from Caraka Saṃhitā . This time it is from different chapters - *Cyavanaprāśa (Rasāyana)*, *Eladi guṭikā* , *Kolakṣīrādi ghṛtam* , *Yaṣṭyādi ghṛtam (Kṣataṣṭīṇa)*, *Tālīsapatrādi* , *Sitopalādi* , *Durālabhādyā Ghṛtam (Rājayakṣmā)*, *Vāsāvalēham (Raktapitta)*. Some part is seen in *Aṣṭāṅga hrdayam - Balāgarbhadaśamūla ghṛtam* , *Jīvantyādi Ghṛtam* .
2. Most of the slokas are accepted by both of its followers.
3. Vṛnda has added newly - *Eladi mantha* , *Sarpi guḍa* , *Agasti harītakī* , *Parāśara ghṛtam* , *Cāṅgalyādi ghṛtam* , *Candanādyā ghṛtam* . Cakra has appendage the chapter with some very new combinations like *Trayodaśāṅga Kvātha* , *Kukubhādi ksheer*, *Nāgabalā lēha* , *Navanīta prayoga* , *Lavaṅgādi Cūrṇa* , *Vindhyāvāsī yoga* , *Rasēndra guṭikā* , *Ajāpañcaka Ghṛtam* , *Urah kṣata* treatment.
4. Mādhava has not mentioned śodhana treatment in this chapter. He had not mentioned 'Sarpi guḍa ' in this chapter.

अथ कासरोग चिकित्सा ।

अमृतादी क्वाथ

अमृता नागरंफंजी व्याघ्री पर्णीसुसाधितः । क्वाथः पीतः कणा चूर्णः कासश्वासोजयत्यापि ॥७४॥ (नारंगी)

कुलत्थ कंटकार्यौ च तथा ब्राम्हणयष्टिका । सुंठी सुरभि संयुक्ताकासश्वासज्वरापहः ॥७५॥

भार्गीसनागरा सिंहि कुलत्थं मूलकं तथा । पिबेत् पिप्पलीचूर्णेन कासश्वासव्यपोहति ॥७६॥

कट्फलादी क्वाथ

कट्फलं कटतृणं भार्गी मुस्तं धान्यं क्वाभया । सुंठीपर्पटकं शृंगी सुराहं च जले शृतं ॥७७॥

मधुहिंगुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके । कंठरोगे च वैस्वर्यं श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥७८॥

शृंगबेर स्वरस

स्वरसं शृंगबेरस्य माक्षिकेन समन्वितम् । पाययेत् श्वासकासघ्नं प्रतिश्याय कफापहं ॥७९॥

कंटकारिकषायं वा कणया कासनाशनं । तैलपिष्टं च पिप्पल्याः कल्कक्ष्यं ससितोपलं ॥८०॥

पिबेद्वा कफवातघ्नं कुलत्थसलिलप्लुतं । पुष्करं कटफलं भार्गी विश्वपिप्पलीसाधितं ॥८१॥
 पिबेत्क्वाथं कफोत्थे कासश्वासे च हृद्ग्रहे । द्वौ क्षारौ पंचकोलानि पंचैवलवणानि च ।
 शठी नागरकोदीच्य कल्कं वा वस्त्रगालितम् । पाययेच्च घृतोन्मिश्रं सर्वकासनिर्बहणं ॥८३॥
 सुरा समंगा घर्माबु रसंवापि प्रकामतः । वातकासे बहुस्नेहात् सगुडं वा पयः पिबेत् ॥८४॥
 दशमूलीश्रुता कासहिकाश्वासज्वरापहा । यवानीः दीपनी वृष्या वातरोगविनाशनी ॥८५॥
 ग्राम्यानूपौदकैः शाली यवगोधूमषष्टिकाः । रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वाभौजयेदहितान् ॥८६॥
 सिंहास्यामृतसिंहिनाम् क्वाथं मधुसमायुतं । पिबेत्सपित्ते कफजे कासेश्वासे क्षये ज्वरे ॥८७॥
 विदारीक्षुमृणालानां रसात् क्षीरं सितोपलां । पिबेद्वा मधुसंयुक्तां पित्तकासहरां परां ॥८८॥
 पिबेद्वाक्षारसंशीतं शर्करारामलकोदकं । खादेदिक्षुंशर्करां वा मृद्विकां च प्रकामतः ॥८९॥
 काकोली बृहती मेदायुग्मैः सवृषणागरैः । पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्प ॥९०॥
 शरादिपंचमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा । कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करं ॥९१॥
द्राक्षादिलेहम्
 द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितं । पित्तकासहरं ह्येतत् लिह्यान्माक्षिक सर्पिषा ॥९२॥
खर्जूरादिलेहम्
 खर्जूरं पिप्पलीद्राक्षासितालाजासमाक्षिकाः । मधुसर्पियुतालेहः पित्तकासहरः परः ॥९३॥
 भार्गीद्राक्षासतिशृंगीपिप्पलीविश्वभेषजम् । गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनं ॥९४॥
 चूर्णिता विश्वदुस्पर्शः शृंगी द्राक्षा सठीसिता । लीढवातैलेन वाताढ्यां कासं जयति दुस्तरं ॥९५॥
 व्योषपुष्करमृद्वीका त्रिफला सठीचित्रकैः । मधुतैलयुतोलेहः कफकासनिर्बहणः ॥९६॥
 त्र्युषणत्रिफलैस्तद्वत् मधुतैल घृतान्वितैः । शर्कराचंदनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ॥९७॥
 पीतः समुस्तमरिचकफे सघृतोनि ले । देवदारुबलारास्ना त्रिफलाव्योषपद्मकैः ॥९८॥
 सविडंगैः ससितातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् । बदरीपत्रकल्कं वा घृतप्रस्थं ससैधवं ।
 स्वरोपघाते कासे च लेहमेत्प्रयोजयेत् ॥९९॥
 मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृंगी शतावरी । द्विगुणा च तुगाक्षीरी सितासर्वैश्चतुर्गुणाः ॥१००॥
 लेहयेत्मधुसर्पिभ्यां क्षयकासनिवृत्तये । पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सपक्वं बृहती फलं ॥१०१॥ (लाक्षा)
 घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिर्बहणः । हरितकीनागरमुस्तचूर्णा गुडेन सार्धं गुटिकाविधेयाः ॥
 निवारयत्यास्य विधारयेतेयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलं च कासं ॥३॥
 नागरेणाभया तद्वत् कासमाशुर्वपोहति । शिलालेगुदयष्ट्याह्व मांसी धूम पिबेत्त्र्यहं ॥४॥
 गुडक्षीरानुपानात्सि सर्व कासनिवृत्तये । मनःशिलालं मरिचं मांसी मुस्तैर्गुदैः पिबेत् ॥५॥
 धूमंतस्यानु च पयः कवोष्णंसगुडं पिबेत् ॥६॥

एष कासान् पृथक् द्वंद्वं सर्वदोष समुद्भवान् । शतैरपि प्रयोगाणां साधयेद् प्रसाधितान् ॥७॥

त्वग्निगुदिबृहत्पौच तालमूलं मनःशिला । कार्पासास्थ्याश्वगंधा च धूमः कासनिबर्हणः ॥८॥

रास्नाद्यं घृतम्

द्रोणेणां साधयेद्रास्ना दशमूली शतावरी । पलिकां मानिकांसाश्च कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥९॥ (द्राक्षा)

तुलाध्वं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन तु । घृताढकंसमंक्षीरं जीवनीयः पलोन्मितैः ॥१०॥

सिध्दं तद्वशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः । समीक्ष्यवातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥११॥

पंचकासान् शिरःशूलं कंपवक्ष्ययोनिजं । सर्वाङ्गैकाङ्गोरांश्च सप्लिहोर्ध्वनिलान् जयेत् ॥१२॥

भार्गीकल्कं घृतम् पिबेद्दधिचतुर्गुणे । व्याघ्रीरसद्विगुणिते वातकासहरं परं ॥१३॥

दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं घृतं पचेत् । दक्षतित्तिरनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥१४॥ (भक्ष)

कंटकारिगुडूच्याश्च पृथक् त्रिशत्पलाद्रसे । प्रस्थः सिध्दो घृतो वातकासनुद्विदीपनः ॥१५॥

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्ना कटफलगोक्षुरव्योषैः । सर्पिः स्वरोपघातं निहंति च कासं च पंचविधं ॥१६॥

बृहत् कंटकारी घृतम्

समूलपत्र शाखायाः कंटकार्यारसाढकैः । घृतप्रस्थं बला व्योष विडंगसठीचित्रकैः ॥१७॥

सौवर्चलयवक्षारविशामलपुष्करैः । वृषा च बृहती पथ्या यवानी दाडीमादिभिः ॥१८॥

द्राक्षा पुनर्नवा चव्य दुरालभाम्लवेतसैः । शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्ना गोक्षुरकैः पचेत् ॥१९॥

कल्कैश्च सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते । कंटकारी घृतं सिध्दं कफव्याधि निषूदनं ॥२०॥

सर्पिगुडूचीवृषकंटकारीक्वाथेनकल्केन च सिध्दमेतत् । एवं पुराणज्वरकासगुल्मप्लीहाग्निमांद्यग्रहणीगदेषु ॥२१॥

त्र्यूषणादि घृतम्

त्र्यूषणं त्रिफलाद्राक्षाकाशमर्याणि परुषकं । द्वे पाठादेवदारवं द्वि सुगुप्तां चित्रकं शठीं ॥२२॥

व्याघ्रीमामलकीं मेदा काकनासां शतावरी । त्रिकंटकां विदारीं च पिष्ट्वाकर्षसमान् घृतान् ॥२३॥

प्रस्थं चतुर्गुण क्षीरे सिध्दं कासहरं पिबेत् । ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पाश्वरनुत् ॥२४॥

कामलार्शोनिशाष्टिलाक्षयशोष क्षतापहं । त्र्यूषणं नाम विख्यातं घृतमेतन्महोत्तमं ॥२५॥

आपोथ्य क्षीरिणां मुद्गान् पिबेत्क्षीरे चतुर्गुणे । द्राक्षाकल्कैः घृतं सिध्दं तत्पीतं पित्तकासनुत् ॥२६॥

अगस्त्य हरीतकी

दशमूलीस्वयंगुप्तां शंखपुष्पीं सठीं बलां । हस्तिपिप्पल्यपामार्ग पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥२७॥

भार्गीपुष्करमूलं च द्विपलांश यवाढकं । हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ॥२८॥

यवैस्विनैः कषायं ते पूतं तच्चाभयाशतं । पचेद्गुडतुलां दत्वा कुडवं च पृथक् घृतान् ॥२९॥

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च सिध्दशीते च माक्षिकात् । लेहं द्वे चाभये नित्यमनुषादेद्रसायनात् ॥३०॥

तद्वलीपलीतं हन्याद्वर्णयुर्बलवर्धनं । पंचकासान् क्षय श्वासान् हिक्का च विषमज्वरान् ॥३१॥

हन्यात्तथाग्रहण्यार्शाह्वद्रोगरुचिपीनसान् । अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥३२॥

कुष्माण्डक लेह

कुष्माण्डकापलशतं सुस्विन्नं निःकुलीकृतं । प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तप्ते निधापयेत् ॥३३॥

त्वक्पत्रधान्यकं व्योषं जीरकैलैद्वयानलं । ग्रथिकं चव्य मातंग पिप्पली विश्वभेषजं ॥३४॥

शृंगाटकं करेरुं च प्रलंब तालमस्तकं । चूर्णीकृतं पलांशं च गुडस्यतुलयापचेत् ॥३५॥

शीतेपूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् । कफपित्तानिलहरं मंदाग्निनां च दीपनं ॥३६॥

कृशानां बृहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमं । प्रमदासुप्रसिक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥३७॥

कासश्वासंज्वरहिककां हन्ति छर्दिरोचकं ।

इति कासचिकित्सा

1. In Kāsa cikitsā Mādhava has included many slokas from Caraka (e.g. *Kaṭṭhalādi Kvātha*) and Vāgbhaṭa .
2. In spite of many old combinations Kāsa cikitsā includes many new combinations like- *Guḍa -Kūṣmāṇḍa* , *Daśamūla Ghṛta (Sāmiṣa)* , *Phaṇjī* (means- *Nāraṅgī*) prayoga , *Daśamūla Yavāgū* .
3. Mādhava has described Kṣaya , Kāsa , Śvāsa -Hikkā - and Svarabhēda in separate chapters. He had included '*Badarī -kalka* ' prayoga in Kāsa , as in Bṛhat trayī . In latter cikitsā granthas it is included in svara -bhēda cikitsā . Vṛnda and Cakra includes *Phaṇjī* (means- *Nāraṅgī*) prayoga , in Śvāsa -Hikkā .
4. Vṛnda and Cakra both are clearly influenced by Mādhava . '*Aparājitā Lēha* ' is an altered combination from Mādhava . Vṛnda has newly contributed - *Bibhītaka praśasti* , *Navāṅga Yūṣa* , *Jīvanīya daśēmāni* , *Vyoṣāntikā vaṭī* , *Maricyādi vaṭī* , *Samaśarkarā cūrṇa* . Cakra has used nearly all the combinations from Vṛnda . He had newly introduced *Bibhitaka puṭapāka* and *Aparājitā lēham* . He also had included Pathya preparation (as in Caraka) .
5. Mādhava has again not explained āhārīya cikitsā and also not included '*Āvasthika* ' therapeutic guidance. The same is described by Cakra .

अथ हिककाश्वासचिकित्सा ।

हिककाश्वासी पिबेद्द्वार्गी सविश्वामुष्ण वारिणी । नागरं वाससो भार्गी सौवर्चलसमन्वितं ॥३९॥

दशमूलस्य वा क्वाथः अथवा देवदारु च । तृषितो मदिरां वापि हिककाश्वासी पिबेन्नरः ॥४०॥

भल्लातकमधुपर्णी पथ्या दशमूलभेषज क्वाथः । तमके कफप्रधाने शस्तः श्वासे च मारुतोद्रेके ॥४१॥

क्षयेण च गृहितानां परमुक्तं रसायनं । गुडकुष्मांडकख्यातं कृष्णात्रेण पूजितं ॥४२॥

पथ्याकषायमथवा पिबेद्रसं मार्क्कवस्य वा मधुना । तमकेरुष्कयवासकनागर यवक्षारमेकं वा ॥४३॥

यवागू

दशमूलशठी रास्नापिप्पलीविश्वपौष्करैः । शृंगी तामलकी भार्गी गुडूचीनागराम्बुभिः ॥४४॥

यवागूं विधिनासिध्दं कषायं वा पिबेन्नरः । कासहृद् ग्रहपार्श्वार्ति हिक्काश्वासप्रशांतये ॥४५॥

कासमर्द्वाग्रपत्राणीं यूषः शोभांजनस्य च । शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥४६॥

कुलत्थ यवकोलाम्ल दशमूलबलाजलं । पानार्थं कल्पयेत् क्वाथ कासः हिक्काश्वासप्रशांतये ॥४७॥

सदधिव्योषसर्पिष्को यूषो वार्त्ताकजो हितः ॥

शृंग्यादि चूर्ण

शृंगीफलत्रयकटुत्रय कंटकारी भार्गी सपुष्करजटालवणानि पंच ।

चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिक्कां श्वासोर्ध्वातकसनारुचि पीनसेषु ॥४८॥

शठीजीरकजीवन्तीत्वक् मुस्तपुष्कराह्वयं । सुरसंतामलक्येका पिप्पल्यागुरुनागरं ॥४९॥

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणसर्वकरा । सर्वदा तमकश्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥५०॥

समशर्कर चूर्ण

सुंठीकणामरिचनागदलत्वगेलाचूर्णी कृतंक्रमविवर्धितमंत्यभागात् ।

खादेदिमंसमसितं गुदजाग्निमाद्य गुल्मारुचिश्चसन कंठहृदामयेषु ॥५१॥

द्राक्षां हरीतकीं कृष्णीं कर्कटाख्यां दुरालभां । सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन् श्वासान् हंति सुदारुणान् ॥५२॥

गुडतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहन् । त्रिसप्ताहः प्रयोगेण श्वासमामूलतो जयेत् ॥५३॥

सठी पुष्करमूलं च चूर्णमामलकस्य च । मधुना संयुतं लेह्यं चूर्ण्य वा काललोहजं ॥५४॥

पिप्पलीमधुसंयुक्तो रसो धात्री कपित्थयोः । लाक्षालाजामधुद्राक्षा पिप्पल्यश्चसकृद्रसं ॥५५॥

लिह्यात्कोलमधुद्राक्षापिप्पली नागरेण वा । सुखोष्णं घृतमंडं वा सैधवेनावचूर्णितं ॥५६॥

नावयेन्माक्षिकीं विष्टां बिल्वमालकरसे न वा । मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली वा पयोन्विता ॥५७॥

नागरंगुडसंयुक्तं हिक्कायां नावनत्रयं । नारीक्षीरेण वा सिध्दं सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥५८॥

नस्ये निषिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति । नेपालया गोविषाण दोवौ कुष्ठात् सर्जरसस्य च ॥५९॥

धूमं कुशस्य वा साज्यं पिबेद् हिक्काप्रशांतये । प्राणायामोद्वेजनत्रासनानि ।

पिपीलिकाभिर्दर्शनं चात्र मुख्यं । सशर्करं मधुक वचा पिडीतकैः क्षौद्रयुतामागधिका तथैव स च ॥६०॥

दशमूली रसेसर्पिर्दधिमंडेन साधयेत् । कृष्णासौवर्च्यलक्षार वयस्था हिंगुचोरकैः ॥६१॥

कायास्थाया चलत्यानाहिक्काश्वासौ नियच्छति ।

तेजोवत्याद्य घृत

तेजोवत्यभयैकुष्ठं पिप्पलीकुष्ठ रोहिणी ॥६३॥

भूतीकं पौष्करंमूलं पलांशं चित्रकं सठी । सौवर्चलं तामलकी सैधवे बिल्वपेशिकां ॥६४॥
 तालीसपत्रं जीवंती वचा तैरक्षसम्मितैः । हिं गुपादैर्घृतं प्रस्थं पचेत्तोयचतुर्गुणं ॥६५॥
 एतद्यथाबलं दत्त्वाहिककाश्वासौ जयेन्नरः । शोषानिलाशैर्ग्रहणी हृत्पाश्वरूजा एव च ॥६६॥
 वासाघृतं पिबेच्चान्यत्पिबेत्त्र्यूषणमेव च ।

भांगी गुड

शतं संगृह्यभाग्यास्तु दशमूलस्यस्तथापरं ॥६७॥ शतं हरितकीनां तु पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥६७॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु --- परिवर्त्ताता आलोड्य च । तुलां पूतां गुडस्य त्वभयाशतं ॥६८॥
 ततः पचेच्च मृद्वग्नौ यावल्लेह्यमदतं । शतेन मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥६९॥
 त्रिकटु त्रिसुगंधिश्च पलानि च पृथक् पृथक् । कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥७०॥
 भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्धपलं लिहन् । श्वासं सुदारुणं हंति कासं पंचविधं तथा ॥७१॥
 बलवर्णप्येष जठाराग्नेश्च दीपनः ।

पथ्यम्

यत्किंचित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥७२॥ भेषजं पीनसघ्नं वा हिक्काश्वासेषु तदहितं ॥

इति हिक्काश्वास चिकित्सा ।

1. This chapter has clear influence of Caraka Samhitā . It also includes some slokas (56,59,60) from Suśruta .
2. Mādhava has used *Bhallātaka* . He has described '*Bhārṅgyādi guda* ' differently.
3. Mādhava rarely describes āhārīya cikitsā . In this chapter he has exceptionally included-Yūṣa (46,47) Yavāgū (44,45).
4. Cakra and Vṛnda both have copied a large bunch of slokas from Mādhava . Vṛnda additionally describes '*Kulattha Guda*' and Cakra advises '*Sthānika snēhana svēdana* '.
5. Mādhava includes *Adravya cikitsā* (59-60) from-Suśruta . He has also included *Cikitsā sūtra* (72) from Caraka .

अथ स्वरभेद चिकित्सा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजं । पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसं क्षये ॥७५॥
 भार्गीचव्यंतथाव्योष क्षारमाक्षिकसंयुतान् । लिह्यात्पिप्पलीपथ्या वा तीक्ष्णं मद्यं पिबेदनु ॥७६॥
 चव्याम्लवेतस कटुत्रिकतितिडीक तालीस जीरक तूगा दहनैः समांशैः चूर्णं गुडप्रमृदिदं त्रिसुगंधि युक्तं
 गुडप्रमृदिदं त्रिसुगंधियुक्तं वैस्वर्यपीनसकफारूचिषु प्रशस्तं ॥७७॥

सयावशूकान् भीक्षुं तैलयुक्तान् मधुना व लिह्यात् ।

फलत्रिकं त्र्यूषणयावशूकं चूर्णे विलिह्यात् स्वरभेद हन्तु ॥७८॥

सर्पिषुपरिभुक्तानि स्वरभेदेनिलात्मके । चतुःप्रयोगैस्तैलेश्च बलारास्नाशताह्वयैः ॥७९॥

बर्हितित्तिरदक्षाणां पंचमूलीशृतान् रसान् । मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेत् त्र्यूषणमेव च ॥८०॥

कासमर्दकवार्ताक मार्कवस्य रसैर्युतं । सिध्दं घृतं निहंत्यनिलं सिध्दे वार्तागले रसे ॥८१॥

यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकमेकैरथ । देवदार्वग्निकाल्पां च सिध्दंमाजं समाक्षिकं ॥८२॥

घृतं रसैर्वा शिखि तित्तिराणां द्विपंचमूली क्वथितं विपक्वं । निर्दिग्धिकात्र्यूषण बाल बिल्व कल्कं

पिबेत्स्वरभेदहन्तु ॥८३॥

पैत्तिके तु विरेकस्यात् पयश्चमधुरैः शृतं । लिह्यान्मधुरकाणां वा चूर्णमधुसमायुतं ॥८४॥

मुंगात्वचः क्षीरवहंगमाणां संक्षुभ्यदुग्धं विपचेत्तुतेन । कल्केन यष्टिमधुकस्य सर्पिः सिध्दं पचेत्तेन्मधुशर्कराक्तं ८५

शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा । लाजाशतावरीचूर्णलिह्यान्मधुसमायुतं ॥८६॥

वातेसल्लवणं तैलं पित्ते सर्पिसमाक्षिकं । कफेसक्षारकचुकं सक्षौद्रं कवलइष्यते ॥८७॥

गले तालुनिजिह्वायां दंतमूलेषुवाश्रितः । तेननिःकृत्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशुः प्रसीदति ॥८८॥

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेत्मुखे । पथ्यापिप्पलीयुक्तं वा संयुक्तं नागरेण वा ॥८९॥

शर्करामधुमिश्राणि घृतानि मधुरैः सह । पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदाताभिहतः स्वरः ॥९०॥

इति स्वरभेद चिकित्सा ।

1. Caraka has decribed Svarabhēda in 'Rājajakṣmā' chapter as a complication. The separation of Svarabhēda can be seen in A.Hṛdayam and Suśruta . In Mādhava , this chapter has influence of -Suśruta Ut. 53 (Svarabhēda).
2. Sāmiṣa Daśamūla ghr̥ta (83) similar to that in kāsa . (In śvāsa it is Dadhimaṇḍa siddha Daśamūla ghr̥ta) Recommendation of 'Khadira'- singly, can be seen exclusively.
3. Vṛnda and Cakra has taken only three slokas from Mādhava (out of 17slokas). In new decriptions - Vyāghrī svarasa ghr̥ta and Bhṛṅgarājādyā ghr̥ta can be seen.
4. Mādhava explains combinations as Kaphaja, Paittika . Vāgbhaṭa explains six types of svarabhēda, but Mādhava had not given the treatment for all the six types separately.

अथारोचक चिकित्सा ।

अरूचौ कवलग्रहोधूमाः समुखधावनाः । मनोज्ञान्यन्नपानं वा हर्षणाश्वासनानि च ॥९१॥

त्र्यूषणानि त्रिफलारजनीद्वयं च । चूर्णीकृतानि यावशूकविमिश्रितानि ॥

क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थम् । अन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ॥९२॥

यवानीषाडव

यवानीति तिडीकं तु नागरं चाम्लवेतसं । दाडिमं बदरं चाम्लं कार्षिकान्युपकल्पयेत् ॥९३॥

धान्यसौवर्चलाजाजी वरांगं चाधर्दकार्षिकं । पिप्पलीनां शतंचैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ ९४॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्रचूर्णयेत् । जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णभुक्तपाचनं ॥९५॥

हृत्पार्श्वप्लीहशूलघ्नं विबंधानाहनाशनं । कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यार्शोविकारनुत् ॥९६॥

सात्म्यान्स्वदेशचरितान्विविधांश्च भक्षान् । पानानिमूलफलषाडवरागयोगान् । (निम्बु)

सेवेद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारैः । भुजीत् वापि लघुरुक्षमनः सुखानि ॥९७॥

चत्वारः कवलग्रहाः

कुष्ठं सौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं बिडं । ताक्ष्यैलापद्मकोशीर पिप्पल्यश्चंदनोत्पलं ॥९८॥ (धात्र्यै)

लोध्रं तेजोवतीपथ्या त्र्यूषणंसयवाग्रजं । आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥९९॥

सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवलग्रहाः । चत्वारः अरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥१००॥

(लवणार्द्रक प्रयोग -

भोजनाग्रे सदापथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् । अग्निसंदीपनं चापि लवणार्द्रक भक्षणम् ॥१०१॥

विडचूर्णं मधुसंयुक्तो रसोदाडीमसम्भवः । असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥१०२॥

यस्य यद् वाञ्छितं किञ्चिद् तद्देयमरुचौ सदा । प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जन्तोर्नस्वदतुमहुः ॥१०३॥

अरोचकः सः विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु । चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वापि भोजनम् ॥१०४॥

द्वेषमायाति भोजन्तुः भक्तद्वेषः स उच्यते । कुपितस्य भयार्तस्य अभिचारहरस्य च ॥ १०५॥

यस्य नान्ने भवेत् श्रद्धा स अभक्तछन्द उच्यते ॥ - इति माधवी)

इत्यारोचक चिकित्सा ॥

1. 'Yāvanī Śāḍava' from Caraka Samhitā (Yakṣmā), is the main combination in this chapter. Except 2 slokas all the slokas are from Caraka. Four combinations of 'Kavala dhāraṇa' are from Trimarmīya Cikitsā. Suśruta had given this chapter separately.

2. Vṛnda and Cakra have accepted all the slokas from Mādhava.

3. Vṛnda has added 6 slokas, including some new combinations like Tryūṣaṇādyā cūrṇa. Cakra has given some new formulations like Dāḍima kavala, Kālahamśaka Yoga.

4. Mādhava has separated this chapter from *Yakṣmā* , but has again dropped the *doṣika* specifications and *śodhana upakramas* .
5. *Lavaṇādraka Prayoga* is not found in BORI manuscript. It is also not found in *Vṛnda* and *Cakra* , thus it can be doubted as an addition by a Script writer (*Prakṣēpa*).

अथ छर्दि चिकित्सा ॥

जंबाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य ह्रिबेरवारिमधुनापि पिबतोल्पमल्पं ।

छर्दिः प्रयातिशमनं त्रिसुगंधि युक्ता लीढानितानि मधुना च दुरालभा वा ॥१॥

विदलानि च मुद्गानां पिप्पल्यश्चावचूर्णिताः । आसुतं सलिले पेयं मधुना छर्दिनाशनं ॥२॥

चंदनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकी रसं । पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्तते ॥३॥

चंदनं च मृणालं च वालकं तगरं वृषं । सतंडुलोदकक्षौद्रैः पीतः कल्को वमीनं जयेत् ॥४॥ (वर्मी)

कषायो भ्रष्टमुद्गानां सलाजमधुशर्करः । छर्द्यतीसारहृदाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥५॥

हरितकीनां चूर्णं तु लिह्यान्माक्षिकसंयुक्तं । अधोभागी कृते दोषे छर्दिः क्षिप्रं निवर्तते ॥६॥

सोदिच्यगैरिकं देयं सेव्यं वा तंडुलांबुना ॥

इति छर्दि चिकित्सा ।

1. Mādhava has followed Caraka for the content of this chapter. He had altered the combinations to some grade but has the same approach as that is seen in Caraka's respective *adhyāya* .
2. Vṛnda and Cakra had taken all slokas.
3. Mādhava has not introduced very much new combinations in this chapter.
4. Vṛnda has added up with *śodhana upakramas* and *doṣika* awareness as in the *Bṛhat trayī* . He had advised to give Vamana with *kṣīrodaka* in *Vātaja Chardi* . Cakra has followed Vṛnda and also given some new combinations like- *Parpaṭaka kvātha* , *Dhātrīphalādi pānaka* , *Eladi cūrṇa* , *Kolamajjādi lēham* . *Yaṣṭī yoga* for *Raktaja chardi* is also a new combination.

अथ तृष्णा चिकित्सा ।

मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्चतुक्तं शृतं । क्षीरं पानाभ्यंजन सेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तं ॥८॥

प्रदेहाः

तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यंगेषु नस्यमपि केचित् । जंबाम्रातकबदरी नलवेतसवल्कपंचाम्लैः ॥९॥

हन्मुखशिरः प्रदेहाः सघृतामूर्च्छार्तिभ्रमतृष्णाघ्नाः ॥ ११ ॥

दाडिमकपित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः । लेपो गौरामलकैर्घृतारनालयुतैश्चहितः ॥ ११ ॥

शैवालं पंकजदलैः साम्लैः सघृतैश्च सक्तुभिर्लेपः । मस्त्वारनालार्द्रवसना मुक्तामणिहार संस्पर्शाः ॥ १२ ॥

शिशिरांबुचंदनार्द्राः स्तेन पाणितलगात्र क्षौमार्द्रनिवसनीनां संस्पर्शाः । रम्योदकयुक्तानां स्मरणं च कथाश्च

तृष्णाघ्नाः ॥ १४ ॥ (स्तनतटपाणितलसमस्पर्शाः)

(क्षौमार्द्र निवासिनीनां वरागनानां प्रियाणां च । हिमवत् दरिवनसरितसरोम्बुजवनेन्दु शिशिराणाम् ॥

रम्योदकयुक्तानां स्मरणं च कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥- इति माधवी)

वातज तृष्णा

वातघ्नमन्नपानं मृदुलघुशीतं च वाततृष्णायाः । स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वातजे तर्षे ॥ १५ ॥

पित्तज तृष्णा

प्रपिबेत् द्राक्षाचंदन खर्जूरेशीरमधुयुतं तोयं । लोहितशालितंडुलखर्जूरपरुषकोत्पलद्राक्षा ॥ १६ ॥

मधुपक्वलोष्टमेवजलेस्थितं शीतलं पेयं । लोहितशालिः प्रस्थः समधुकलोध्रोत्पलांजन क्षुण्णः ॥ १७ ॥

पक्वलोष्टमधुमधुजलसमायुतो मृन्मयाः पेया । वटमस्तुलिंगवेतसपल्लव कुशकाशयष्ट्याह्वैः ।

सिद्धेभस्यग्निनिभं कृष्णमृदं कृष्णं सिकतां वा ॥ १८ ॥

तप्तताग्निनवकपालान्यथवानिर्वाप्य पाययेत्तस्थं ।

अयस्शर्करां वा अमृतवल्लि जलं तृष्णां हन्ति ॥ १९ ॥ (आपाक)

क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिश्रः । शीतकषायोमृदभृष्टाः संयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥ २० ॥

आमज तृष्णा

व्योषवचाभल्लातक तिक्तकषायास्तथा आमतृष्णाघ्नाः ।

यच्चोक्तं कफजायां छर्द्यां तच्चेव कार्या स्यात् ॥ २१ ॥ (वम्यां)

कफज तृष्णा

स्तंभारुच्यविपाकालस्य चर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् । ज्ञात्वामधुदधितर्पण लवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ॥ २२ ॥

दडिमाम्लफलं वा कषायलवणामथ लेह्यं । पेयमथवाप्रदद्याद्रजनी मधुशर्करायुक्तं ॥ २३ ॥

क्षयज तृष्णा

क्षयकासेन च तुल्याक्षयतृष्णासागरीयसी नृणाम् । क्षीणक्षतशोकहितैस्तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ॥ २४ ॥ (ष)

पानं तृडार्त्तपानं त्वध्दोदकमम्ल लवणगंधाढ्यम् । शिशिरस्नातं पानं मद्यांबुगुडांबुचोष्णं वा तृषितः ॥ २५ ॥

भक्तज तृष्णा

भक्तोपरोधस्तृषितः स्नेहतृडार्त्तथवा तनुं यवागुं । प्रपिबेद्भूरुणांतृषितो युक्तेन तदुध्दरोद्भुक्तं ॥ २६ ॥ (भु)

मद्यांबु गुडांबु चोष्णं बलवान्तृषितः समुल्लिखेत्पीत्वा । मागधिका विशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मद्यं

॥२७॥(वा अंबु) (मंथम्)

तालुशोष उपचार

बलवांस्तु तालुशोषे पिबेत् घृतं वृष्यमन्नमद्यं वा । सर्पिर्भृष्टक्षीरं मांसरसांश्चाबलास्निग्धान् ॥२८॥

अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः । छागो वा घृतभूयिष्ठः शीतो मधुरो रसो हृदयः

॥२९॥(घृतभृष्टः)

स्निग्धे अन्ने सभुक्ते तृष्णास्यात्तां गुडांबुना शमयेत् । तर्षं मुर्च्छानिहतस्यं रक्तपित्तापहैर्हन्त्यात् ॥३०॥

श्रुतशीत पान

छर्द्युष्णांदाहमूर्च्छातमक्लममदात्ययात्यविषपित्ते । स्वभावे शीतं श्रुतं शीतं सन्निपातेभ्यः ॥३१॥

(तृट्दाहमूर्च्छाभ्रमक्लम)

उष्ण पान

हिककाश्वासनवज्वरः पीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे । कफवातकृते स्त्याने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णं ॥३२॥

पांडूदरपीनसमेदमंदानिलाग्निगुल्मातिसारेषु । प्लीहि वा तोयं न हितं काममसाद्य पिबेदल्पं ॥३३॥ (मेह)

जल माहात्म्य

पूर्वामयार्दितसन् दीनः तृष्णार्दितो जलं कांक्षन् । लभते मरणं शीघ्रं समाप्नुयाद्दीर्घ्यरोगं वा ॥ ३४॥(याचन)

तस्मात् धान्यांबु पिबेत् तृष्यद्रोगीसशर्कराक्षौद्रं । यद्वातस्य तदन्यत्सात्म्यं रोगस्यतच्चेष्टम् ॥३५॥

तस्यां विनिवृत्तायां तत्जोन्यउपद्रवः सुखं जेतुं । तस्मात्पूर्वं तृष्णां जयेद्बहुभ्योपिरोगेभ्यः ॥३६॥

इति तृष्णारोग चिकित्सा ।

1. In this chapter Mādhava has given the part of Caraka Saṃhitā cikitsā 22. (40-62slokas) in an absolute sequence. Lēpa and other external therapies are also the clear replica of Caraka only.

2. Vṛnda has not accepted the Mādhava chapter to great extent. Cakra has also followed Vṛnda .

3. Vṛnda has suggested the use of *Pañcapāñca gaṇa kaṣāya* , *Sārīvādi gaṇa* , *Kāśmaryādi Phāṇṭa* , *Dhānyāmla Gaṇḍūṣa* , *Ghṛta manda prayoga* . Cakra has given all the new combinations by Vṛnda .

अथ मूर्च्छाचिकित्सा ॥

कोलमज्जोषणोशीर केसरं वारिणा । पीतमूर्च्छाजयेल्लीढां तृष्णां वा मधुसंयुतां ॥३७॥

महौषधामृताद्राक्षापुष्करं ग्रंथिकोद्भवं । पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छायां च मर्देषु च ॥३८॥

त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोपि वा । रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥३९॥

(सघृतक्षौद्रशर्करः)

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च । प्रभूत कटुतिक्तानि तस्यास्येगालयेन्मुहुः ॥४०॥

मातुलुंगरसं तद्वत् महौषधसमायुतं । तद्वत् सौवर्चलं दद्यात् युक्तं मद्याम्लकांजिकैः ॥४१॥

हिंगूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनं ।

स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षयासह संसृजेत् ॥४२॥

विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् । तेनास्यशाम्यते मूर्च्छाकासश्वासस्तथैव च ॥४३॥

सेकावगाहामणयः सहाराः शीताः प्रदेहाः व्यजनानिलाश्च । शीतानि पानानि च गंधवंति सद्यो मुच्छाश्च निवारितानि ॥४४॥

स्नेह प्रयोग

पथ्याक्वाथेन्संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा । सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥४५॥

संज्ञाप्रबोधन

अंजनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च । आत्मागुप्तावघर्षश्चा हितास्तस्यावबोधने ॥४६॥

सूचीभिः पीडनं शस्त्रैर्दाहः पीडनखांतरे । लुंचनं केशलोम्नां च दंतैर्दशनमेव च ।

इति मूर्छा चिकित्सा ।

1. In this chapter Mādhava has taken the guiding slokas (6) from Caraka Sūtra 24 (*Vidhiṣṇitīya*).

2. It is Mādhava, who had first time separated this topic with a chapter. This change has been accepted by all the follower writers. Vṛnda and Cakra had accepted nearly all the slokas from Mādhava

3. Vṛnda has newly contributed - *Durālabhā kvātha*, *Satinyūṣa*, *Madhura kṣīrapāka*. He has also suggested the use of *Jvaraghna Kaṣāyas* for Mūrccā. Cakra has added the list with *Śatāvaryādi ghṛtam*.

4. It is the original idea of Mādhava to detach Mūrccā as a separate chapter. He had not taken sufficient and explicit cognizance of Bhrama and Sanyāsa.

अथ पानात्यय- पानविभ्रम चिकित्सा ।

भव्यं खज्जूरं मृद्विका परुषकरसैर्युतं । सदाडिमरसं पीतं सक्तुभिश्चावचूर्णितं ॥४८॥ (सेव्यं)

सशर्करं शार्करं वा मृद्विका मंथ वा अपरं । दह्यातद्बहुदकं काले पानं पित्तमदात्यये ॥४९॥

सद्यः खज्जूरं मृद्विका वृक्षाम्लाम्लिकादाडिमैः । परुषकैः सामलकैः युक्तो मद्य विकारनुत् ॥५०॥

सतीनमुद्गमिश्रांश्च रसांश्च विविधात्मकान् । दुस्पर्शरसेन समुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ॥५१॥

जलं मुस्तैः शृतं वा पि दद्यादोषविपाचनं । एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥५२॥

निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वर नाशनं । कर्कधु बदरप्रस्थं द्विगुणांबु परिशृतं ।

सिता चतुष्पलं युक्ता त्वगेलामरिचार्धकं ॥५४॥

मूत्रकृष्णारुचिछर्दिः तृष्णादाहातिसारनुत् । एतत्पानात्ययं हन्ति जात्युत्पल सुगंधिकं ॥५५॥ (लाजोत्पल)

अष्टांगलवण

सौवर्चलमजाजीश्च वृक्षाम्लं साम्लवेतसं । त्वगेला मरिचार्धशं शर्करा भागयोजितं ॥५६॥

एतल्लवणमष्टांगमग्निसंदीपनं परं । मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्त्रोतोविशोधनं ॥५७॥

चव्यादि योग

चव्यं सौवर्चलं हिं गुपूरकं विश्वभेषजं । चूर्णं मद्येन पातव्यं मदात्यरूजापहं ॥५८॥

मद्यप्रयोग

मद्यं सौवर्चलं व्योषयुक्तं किञ्चिद्दुडान्वितं । जीर्णमद्याय दातव्यं मदात्यय रूजापहं ॥५९॥

शुक्तंसौवर्चलाशृंगी त्रूषणार्द्रक दीप्यकैः । मद्यं पीत्वा जयत्युग्रं पवनोत्थं मदात्ययं ॥६०॥

शतावरी घृतं

शतावरीसवृश्चैव यष्टिकल्कैः शृतं घृतं । पयः पुनर्नवा क्वाथः यष्टिकल्क प्रसाधितं ॥६१॥ (रसक्षीर)

घृतं पुष्टिकरं पानात् मदात्ययहतौजसः ॥

इति पानात्यय चिकित्सा ॥

1. Mādhava has accepted the main combinations like *Aṣṭāṅga lavaṇa* from Caraka . He also suggests *Pittaja madātyaya cikitsā* from Caraka .
2. Mādhava 's total chapter has been accepted by both of his followers.
3. Vṛnda has differently introduced *Punarnavādi Ghṛtam* , *Vanyakṛśādi prayoga* and also added *Pūgamada* treatment. Cakra has accepted all the additions by Vṛnda and himself given the *Kodravādi mada* treatment.
4. Lack of doṣika variations and śodhana treatment has been a great lacking. But still in this chapter Mādhava has been very much pragmatic as per actual therapeutic is concerned.

अथ दाह चिकित्सा ।

प्रलेप

फलिनी लोध्रसेव्यांबु हेमपत्रं कुटनटं । कालियक रसोपेतं दाहेशस्तं प्रलेपनं ॥६३॥

शतधौतघृताभ्यक्तं दिहेद्वायवसक्तुभिः । कोलामलकसंयुक्तैधान्याम्लैरपिबुद्धिमान् ॥६४॥
 अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वापलाशतरुजैर्द्विंशेत् । बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ॥६५॥
 सुरामंडाम्लदध्यम्ल मातुलुंगारसोमधुः । सेके प्रदेहेशस्यंते दाहघ्नाः साम्लकांजिकाः ॥६६॥
 छादयेत्तस्य सर्वांगमारनालार्द्र वाससा । लामज्जेनाथ युक्तेन चंदनेनानुलेपयेत् ॥६७॥

ह्रीबेरादि अवगाह

ह्रीबेरपद्मकोशीर चंदन क्षोदवारिणा । संपूर्णामवगाहेत् द्रोणीं दाहार्तिंतोनरः ॥६८॥
 शीतानिचात्रपानानि शीतशय्यासनानि च । शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥६९॥
 वाप्यः कमलवासिन्यो जलयंत्रगृहाः शुभाः । नार्यश्चंदनलिप्तांगदाहदन्यहरामताः ॥७०॥
 चंदनांबुक्णास्यंदि तालवृंतोपजीवनैः । सुष्यादाहार्दितो अंभोजकदलीदलसंस्तरे ॥७१॥
 परिषेकावगाहेषु व्यंजनानां च सेवनो । शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णा दाहोपशान्तये ॥७२॥

इति दाह चिकित्सा ॥१०॥

1. B'trayī doesn't describe Dāha as a separate chapter. Mādhava was a first person to do so. He had accepted same conceptual treatment as described by Suśruta in the last part of 'Pānātyaya' chapter.
2. Mādhava has made it short but very useful chapter. Nearly complete chapter is original contribution by Mādhava .
3. Nearly all slokas are accepted by Vṛnda and Cakra .
4. Kuśādi śālīparṇī oil is described by Vṛnda . Cakra has given details of Lēpa . Both of them correlated the theme of Dāha treatment with 'Pittaja Jvara' .

अथ उन्माद चिकित्सा ।

स्नेहदिनाक्रमेणादौ उन्मादिनामुपाचरेत् । बस्तिभिः स्नेहकैर्नस्यैर्निरुहैः स्वेदनांजनैः ॥७३॥

त्र्यूषणादि वर्ति

त्र्यूषणं हिंगुलवणं वचाकटुकरोहिणी । शिरीष नक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥७४॥
 गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्तिनेत्रांजने हिता । चातुर्थिकमपस्मारं उन्मादं च नियच्छति ॥७५॥

शिरिषादि वर्ति

शिरिषलसुनं हिंगु नागरं मधुकं वचां । कुष्ठं बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनांजनं ॥७६॥
 तद्वृद्धयोषं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा गौरसर्षपाः । शिरिषबीजं चोन्मादग्रहपस्मारनाशनं ॥७७॥
 ब्राह्मी कुष्माण्डफलं षट्ग्रंथा शंखपुष्पिका । सुरसा उन्मादहृत्तोदृष्टा पृथगैते कुष्ठमधुमिश्राः ॥७८॥ (स्वरसा)
 सिध्दार्थकवचाहिंगुकरंजादेवदारु च । मंजिष्ठात्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकं ॥७९॥

समांशानि प्रियंगुश्व शिरिषोरजनीद्वयं । बस्तमूत्रेण पिष्टोयमुन्मादेपानमंजनम् ॥८०॥
 नस्यंचालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा । अपस्मार विषोन्मादो कृत्वा लक्ष्मीज्वरापहं ॥८१॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते । सर्पिरेतेन सिद्धं वा गोमूत्रं तदर्थकृत् ॥८२॥
 आश्वासयेत् सुहृद्वाक्यैर्वाक्यैर्धर्मार्थं संहितैः । ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्भूतानि च ॥८३॥
 बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेदुत्तानमातपे । कपिकच्छवाथवा तप्तैर्लोह तैल जलैः स्पृशेत् ॥८४॥
 कंशाभिस्ताडयेद्बद्धं निगडैर्विजने गृहे । गजैर्विनीतैः उरुगैरविषैश्चापि भीषयेत् ॥८५॥
 गर्त्ताभिधाने कूपेवा सतत् संनिवेशयेत् । सततं धूपयेच्चैनं गोमांसैश्च सूपूतिभिः ॥८६॥
 कामशोकभयाक्रोधहर्षलोभ संभवान् । परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेवशमं नयेत् ॥८७॥

हिग्वाद्य घृतम्

हिगुसौवर्चलव्योषैः द्विपलांशैः घृताढकं । चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनं ॥८८॥

हिग्वाद्य घृतम्

हिगुना हिगुपत्र्या वा सवयस्था कायस्थास्तथा । सिद्धं सर्पिर्हितं नित्यं कायस्थाहिगुचोरकैः ॥८९॥
 केवलं सिद्धमेभिर्वापुराणं पाययेत् घृतं । पाययित्वात्तमां मात्रां व्यभ्रे रून्ध्याद् गृहेथवा ॥९०॥

कल्याणक घृतम्

विशालात्रिफलाकौत्ती देवदार्वलवालुकं । स्थिरानन हरिद्रे द्वे सारिवे द्वे प्रियंगुका ॥९१॥
 नीलोत्पलैलं मंजिष्ठा दन्तीदाडिमकेसरं । विडंगं पृश्निपर्णी च कुष्ठचंदनपत्रकैः ॥९२॥
 तालीसपत्रंबृहती मालत्याः कुसुमं नवं । एतैः कर्षसमैः कल्कैः विंशत्यष्टाभिरेव च ॥९३॥
 चतुर्गुणं जलं दत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मंदानिले क्षये ॥९४॥
 वातरक्तप्रतिश्याये तृतीयक चतुर्थके । वातार्शो मूत्रकृच्छ्रे च विसर्पपहतेषु च ॥९५॥
 कंडूपांड्वामयोन्मादविषमोहगदेषु च । भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसा ॥९६॥
 शस्तं स्त्रीणां च वंध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदं । अलक्ष्मी पापरक्षोघ्नं सर्वग्रहनिवारणं ॥९७॥
 कल्याणकमिदंसर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

महाकल्याणक घृतम्

एभ्य एवस्थिरादीनि जले पक्तैकविंशति ॥९८॥
 रसेतस्मिन् पचेत्सर्पिः गृष्टिक्षीरे चतुर्गुणे । वीराद्वि माष काकोली स्वयंगुप्तर्षिभर्दिभिः ॥९९॥
 मेदया च समैः कल्कैः तस्यात्कल्याणकं महत् । बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परं ॥१००॥

चैतस् घृतम्

पंचमूलया च काश्मर्याः रास्नैरंडत्रिवृद्धला । मूर्वाशतावरी चेति क्वाग्रैर्द्विपलिकैरिमैः ॥१०१॥
 कल्याणकस्य चांगेण चैतसं नाम नामतः । सर्वं चेतो विकाराणां शमनं परमं मतं ॥१०२॥

इति उन्माद चिकित्सा ॥३०॥

अथ भूतोन्माद चिकित्सा ।

सामान्य विधि

सर्पिः पानादिरागतो मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः । पूजाबल्यूपहारादि होममन्त्रंजपादिभिः ॥३॥

जयेदुन्मादमागतुंयथाविधि शुचिर्भिषक् । रक्तमाल्यानि गंधांश्च बीजानि मधुसर्पिषा ।

भक्ष्याश्च सतु सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥४॥

धूपवर्ति

ऋक्षजंबुकरोमाणि शाल्लकी लसुनं तथा । हिंगुमूत्रं च बस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥५॥

पलेनशाम्यति क्षिप्रं बलवानपि योग्रहः । शिरिषपुष्पं लसुनं सुंठी सिद्धर्थकं वचां ॥६॥

मंजिष्ठां रजनीं कृष्णां बस्तमूत्रेण पेषयेत् । वर्ज्यछायादिशुष्कास्ताः सपित्तानयनान्जनं ॥७॥

कार्पासास्थि मयूरपिच्छबृहती निर्माल्यपिंडीतकैः । त्वक्मांसी विषदंश विष तुषवचाकेशादिनिभेदिनं ॥८॥

माहेश्वर धूप

नागेद्रं द्विजशृंगं हिंगुमरिचैः तुल्यस्तु धूपः कृतः स्कंदोन्माद पिशाचराक्षससुरा वेशज्वरघ्नः कृतः ॥९॥

कल्याणकं प्रयुंजीत महद्वा चेतसं घृतं । तैलं नारायणनाम महन्नारायणं तथा ॥१०॥

न च क्षौद्रं प्रयुंजीत प्रयोगं देवताग्रहे । ऋषि पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥११॥ (नैव रौद्रं)

वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः । हिताहित विधानं च नित्यमेव समाचरेत् ॥१२॥

इति भूतोन्माद चिकित्सा ॥

1. In Unmāda Mādhava has picked maximum slokas from Caraka Unmāda cikitsā . Many of them are also from Vāgbhaṭa and Suśruta but Caraka saṃhitā has clear dominance in its contribution. Suśruta has separated 'Amānuśopasarga ' chapter from 'Unmāda '. Mādhava has newly classified 'Bhūta -unmāda ' in separate chapter. He had given different types of 'Dhūmas ' for the same eg. Mahēśvara Dhūpa . Mādhava has accepted many formulations from B'trayī viz.- Tryūṣaṇādi and Śirīṣādi Varti , Siddhārthakādi Agada , Hingvādya , Kalyāṇaka and Mahākalyāṇaka Ghṛtam .
2. Mādhava has contributed Caitas ghṛta newly.
3. Vṛnda and Cakra both has accepted nearly all the slokas from Mādhava , sometimes with little alteration. They had also accepted Caitas ghṛta from Mādhava . But both of them had not accepted the separation of Bhūtonmāda from Unmāda as done by Mādhava . Thus they had given it in single chapter.

4. In addition to the acceptance of Mādhava , Vṛnda and Cakra both adds number of formulations in their chapters. Vṛnda has adopted the therapeutic guidelines in tone with the doṣika dominance. Cakra has adopted the same way and also included new combinations like - *Laśunādyā ghṛtam* , *Maricāñjana* , *Indrāyaṇa Phala nasya* . In *bhūta -unmāda* he gives *Kṛṣṇādyā añjana* and *Dārvyādi guṭī* . He had given *Unmāda mukti lakṣaṇāni* .
5. Mādhava has pragmatically separated *bhūtonmāda* from rest of doṣika types. But again he had lost the basic platform of doṣika description and the *pathya* suggestions.

अथ अपस्मार चिकित्सा ।

वातिकं बस्तिभिः प्रायः पैतं प्रायो विरेचनैः । कफजं वमनं प्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥१३॥

नस्य चिकित्सा

श्वशृगालबिडालानां कपिलानां गवामपि । पित्तानिनस्यतो दद्यादपस्मारनिवृत्तये । १४॥

कायस्थान् शारदान् मुद्गान् मुस्तोशीरयवांस्तथा । सव्योषान् बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥१५॥

(अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते । विष पीते जलमृते चैतास्युः अमृतोपमाः ॥ -इति माधवी)

विष्टब्धपायुमध्दक्षि सीतपादकरोदकं । विद्यातजलमृतं जंतु शूनपान्नाभिमेहनं ॥१६॥

पुष्पोधृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं । तदेव सर्पिषायुक्तं धूपनं परमं हितं ॥१७॥

नकुलोलुकमार्जारं गृध्रकीटाहिकाकजैः । तुंडैः पक्षैः पुरिषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥१८॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिष्ट कल्कै रूद्वर्तनं वैरथवा प्रलेपः । पित्तस्यगोमूत्रोथ धूपोनस्यं च तीक्ष्णोरवबोदनार्थं ॥१९॥

आपेतराक्षसी कुष्ठैः पूतना केशि चोरकैः । उत्सादनं च सगोमूत्रैः मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥२०॥

लघुपंचगव्य घृत

गोशकृद्रसदध्यम्ल क्षीरमूत्रैः समैः घृतं । सिद्धं पिबेदपस्मार कामला ज्वरनाशनं ॥२१॥

महापंचगव्य घृत

द्विपंचमूले त्रिफलारजन्यौ कुटजत्वचां । सप्तपर्णमपामार्ग नीलिनी कटुरोहिणी ॥२२॥

शम्याकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभं । द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥२३॥

भार्गीपाठां त्रिकटुकं त्रिवृतानिचुलानि च । श्रेयसीमाढकी मूर्वादंती भूनिंबचित्रकैः ॥२४॥

(त्रिफलापि, शिष्टुकैः)

द्वे सारिवे रोहिषं च भूतीकं मदयंतिकां । क्षिपेत्पिष्टाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥२५॥

गोशकृद्रसदध्यम्ल क्षीरमूत्रैश्चतुस्समैः । पंचगव्यमितिख्यातं महत्तदमृतोपमं ॥२६॥

अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावदरेषु च । गुल्मार्शपांडुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥२७॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्नं चातुर्थकनिवारणं ।

ब्राह्मी घृतम्

शंखपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतं । पुराणं हृत्यपस्मारं मेध्यमुन्मादनाशनं ॥२८॥

वचादि घृतम्

वचाशम्याककैडर्यं वयस्था हिङ्गुचोरकैः । सिद्धं पलंकषायुक्तं वातश्लेष्माधिके घृतं ॥२९॥

जीवनीय घृतम्

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः । क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मार विमोक्षणं ॥३०॥

कंसेक्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्यष्टगुणे रसे । कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥३१॥

वातपित्तोद्भवंक्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥३२॥ तद्वत्काशविदारीक्षुकुशक्वाथैः शृतं पयः ।

मधूकादि घृतम्

मधूद्विपलके कल्कैः द्रोणचामलकी रसात् ॥३३॥ तद्वत्सिद्धो घृताप्रस्थः पित्तपस्मारभेषजं ।

कुष्माण्ड रसे सर्पिः अष्टादशगुणे पचेत् ॥३४॥ यष्ट्याह्व कल्के तपानमथपस्मार हरं परं ॥३५॥ (पथ्याव)

सैधवादि घृतम्

घृतं सैधवहिङ्गुभ्यांकल्के बस्तचतुर्गुणे । मूत्रेसिद्धमपस्मार हृद् ग्रहामयनाशनं ॥३६॥

अभ्यंग सार्षपतैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे । सिद्धं स्याद्भोसकृन्मूत्रे स्नानोत्सादनमेव च ॥३७॥

कटभ्यादि तैलं

कटभीर्निंबकट्वंगमधुशिगुत्वचां रस । सिद्धं तैलसमं मूत्रमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥३८॥ (मूत्र समं तैलं)

त्रिफलाव्योषपीतद्रु यवक्षारफणिज्जकैः । श्यामापामार्ग कारंजफलैः मूत्रे च बस्तजे ॥३९॥

साधितं नावनं तैलमपस्मृति विनाशनं ।

इति अपस्मार चिकित्सा ।

1. Apasmāra chapter from A.Hṛdayam Uttaratantra has clear more part to share in this chapter. Though apparently Caraka also has the equal share, exclusive contribution of Vāgbhaṭa like -*Aṣṭadaśā Kuṣmāṇḍa ghr̥ta* , *Jīvanīya ghr̥ta* , *Triphalādi nāvana* can tell us the true story. Else the Caraka suggestions like - *Pañcagavya* (laghu and Mahā), *Brāhmī ghr̥ta* , are also quoted by Mādhava .
2. Mādhava has given '*Jalāmṛta* ' symptoms in this chapter newly. Otherwise Mādhava has given the list of combinations from Vāgbhaṭa and Caraka .

3. Vṛnda and Cakra accepts nearly all the slokas from Mādhava .. Vṛnda adds *Mahācaitas ghr̥ta* and Cakra adds *Pāśa -rajjumaṣī yoga* , *Āmrānalikā* , *Kāyasthyādi añjana* , *Yaṣṭyādyāñjana* , *Paṛaṅkaṣādi oil*.
4. In this chapter also Mādhava does not goes in any specification for doṣika relation or conditional suggestions for the various formulations given herewith.

अथ वातव्याधि चिकित्सा ।

अभ्यंगस्वेदनं बस्तिनस्य स्नेहविरेचनं । स्निग्धाम्ललवणस्वादु वृष्यं वातामयापहं ॥४०॥

वातनाशक गण

वाजिगंधाबला तिस्रो दशमूली महौषधं । गृध्रनख्यौच रास्ना च गणो मारुत नाशनः ॥४१॥

पिबेदेरंडतैलं वा बस्तिकुक्षिगुदाश्रिते । दसमूली कषायेष मातुलिंगारसेन वा ॥४२॥

पंचमूलीश्रुतं क्षीरं पंचाम्ल रस एव च । सुस्निग्धाधान्ययूषो वा वातघ्नो भोजने हितः ॥४३॥

पंचमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितं ॥४४॥

प्रदेहः

कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्नामाषा उमातैल फलानिकुष्ठं । वचाशताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानिवातामयिनां

प्रदेहाः ॥४५॥

आनूपमत्स्यामिषवेसवारैरूष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् । स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलसिद्धैः गंधौषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ॥४६॥

साल्वण स्वेद

काकोल्यादिसवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः । सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमायुतः ॥४७॥

सुखोष्णः साम्ललवणः साल्वणः परिकीर्तितः । तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणां ॥४८॥

माषबलादि कषायम्

माषबलाशुकशिबी कटुतृणरास्नागंधोरुबूकानां । क्वाथेनश्यति पीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥४९॥

अपहरतिपक्षवातं मन्यास्तंभं सकर्णनादरुजं । दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यं ॥५०॥

पक्षवध चिकित्सा

माषात्मगुप्तेमेरंडश्रितं वाट्यालकं तथा । हिंसुसैधवसंयुक्तं सपक्षघातनाशनं ॥५१॥

माषपिष्टं घृतं जग्ध्वा नवनीतेनसार्द्धितः । क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलरसं पिबेत् ॥५२॥

अपबाहुक चिकित्सा

दशमूलीबलामाषक्वाथ स्तैलद्यमिश्रितः । सायंभुक्त्वा पिबेन्नस्ये विश्वाच्यामवबाहुके ॥५३॥

बाहुशोषे पिबेत् भुक्त्वा सर्पिः कल्याणकं महत् । सुप्तवातेत्वसृग्मोक्षं कुर्याच्चबहुशो भिषक् ॥५४॥

दिह्याच्चलवणागार धूमैस्तैल समायुतैः । गुग्गुलं कोष्ठुशीर्षं च गुडूंचीत्रिफलांभसा ॥५५॥

क्षीरेणैरंडतैलेन पिबेद्वावृद्धदारुकं । बलाबिल्वश्रुते क्षीरे घृतमंडविपाचयेत् ॥५६॥

तस्य शुक्तिं प्रकुंचो वा नस्यं शीर्षगते निले ।

चित्रकादि घृतम्

चित्रकं नागरं रास्ना पौष्करं पिप्पली सुंठी । पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिः वातरोगहरं परं ॥५७॥ (शठी)

दशमूल घृतम्

द्रोणैर्भसः पचेद्भागान् दशमूली चतुः पलान् । यवकोलकुत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥५८॥

पादशेषेरसैः पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः । तथा खर्जूरकाश्मर्यं द्राक्षाबदर फल्गुभिः ॥५९॥

सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिध्दैः केवलवातजित् । निरत्ययं प्रयोक्तव्यः पानाभ्यंजन बस्तिषु ॥६०॥

दशमूल तैलम्

दशमूलीसहक्षीरैः जीवनीयैर्विपाचितं । तैलं हंत्यादितं नस्यंपानाभ्यंगानुवासनैः ॥६१॥

रास्नासहस्रनिर्युहे तैलं लवण पाचितं । हर्मवतैः पिष्टैः एलाढ्यैश्चानिलार्त्तिजित् ॥६२॥

माषसैधव तैल

एकः कल्ककवलयोः प्रसारिण्यश्वगंधायाः । तैलं संकोचितेभ्यंगे माष सैधवसाधितं ॥६३॥

बाहुशीर्षगते नस्यं पानंचोपरिभक्तकं । ग्रंथिकाग्निकणादारुरास्नाविश्वैः ससैधवैः ॥६४॥

माषक्वाथेन तत्तैलं पक्षघातविनाशनं । माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यक् जलाढके ॥६५॥

माषतैल द्वितीय

पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्यात् चतुर्गुणं । प्रस्थं च तिलतैलस्य कल्कान् दत्वाकर्षोन्मितान् ॥६६॥ (अक्ष)

जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पा ससैधवं । रास्नात्मगुप्तां मधुकं कटुकं कुष्ठमेव च ॥६७॥

पक्षाघातर्दिते वाते कर्णशूले च दारुणे । मंदश्रुतौ च श्रवणं तिमिरे च त्रिदोषजं ॥६८॥

हस्तकंपे शिरः कंपे विश्वाच्यामवबाहुके । कलायखंजं शमयेत्यापानाभ्यंजन बस्तिषु ॥६९॥

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्धजत्रुगादपहं ।

नारायण तेल

बिल्वान्निमंथः श्योनाकः पाटला परिभद्रकः । प्रसारिण्यश्वगंधा च बृहती कंटकारिका ॥७०॥

बलाचातिबला चैव श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा । एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणांभसः पचेत् ॥७१॥

पादशेषं परिस्त्राव्य तैलमात्रं प्रयोजयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥७२॥

चंदनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयं । रास्ना तुरंगंधा च सैधवं च पुनर्नवा ॥७३॥

वचामृणालकुष्ठं च रजन्वौ पुष्करं सठी । काकोल्याचित्रकं मेदो सुंठी ऋषभक जीवकैः ॥७४॥

एषां द्विपलिकान् भागान् शेषयित्वा विनिक्षिपेत् । शतावरी रसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥७५॥

आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणं । पाने बस्तौ तथाभ्यंगे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥७६॥
 अश्वो वा वातभग्नो वा गजो वा यदि वा नरः । पंगुलः पीठसर्पिं वा तैलेनानेन सिध्दति ॥७७॥
 अधोभागे च यो वाताः शिरोमध्यगताश्च ये । दंतशूले हनुस्तंभे मन्यस्तंभे गलग्रहे ॥७८॥
 एकांगं शुष्यते यस्य गतिर्यस्य च विह्वला । क्षीर्णेन्द्रिया नष्टशुक्राः ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥७९॥
 बधिरमूकजिह्वाश्चेमंदमेधस एव च । अल्प प्रजा च या वंध्या या गर्भं न विदति ॥७९॥
 वातार्त्ता वृषणो येषां अंत्रवृद्धिश्च दारुणा । एततैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं शुभं ॥७९॥

इति नारायणं तैलमिदं

त्रिंशत् प्रसारणी तैलम्

समूलपत्रशाखां च जातसारं प्रसारिणीं । कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ॥८०॥
 अश्वगंधा पलशतं कटाहे समधिश्रयेत् । वारिद्रोणसमायुक्तं पादशेषावतारितं ॥८१॥
 कषायसमानावापं तैलमात्रा प्रयोजयेत् । दध्नस्तदाठकं दत्त्वा द्विगुणं वाथ कांजिकं ॥८२॥
 चतुर्गुणेन पयसाजीवनीयैः पलोन्मितैः । सुंठीपलानि पंचैव त्रिशद्भुल्लातकस्तथा ॥८३॥
 द्वे पले पिप्पलीमूलं चित्रकस्य पलद्वयं । यवक्षारपले द्वे च सैध्वस्य पलद्वयं ॥८४॥
 सौवर्चलपले द्वे च मंजिष्ठायाः पलद्वयं । प्रसारिणी पले द्वे च मधुकस्य पलद्वयं ॥८५॥
 एतत् संभृतं संभारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतदभ्यंजनं श्रेष्ठं बस्तिकर्मनिरुहणे ॥८६॥
 पाने नस्ये च दातव्यं न कश्चित् प्रतिहन्यते । असीति वातजान् रोगान् चत्वरिंशच्च पैत्तिकान् ॥८७॥
 विंशति श्लेष्मकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति । गृध्रसीमत दुर्भग्नं मंदान्गित्वमरोचकं ॥८८॥
 अपस्मारं तथोन्मादं विभ्रमं मंदगामितां । त्वक्गताश्च ये वाताः शिरोमर्मगताश्च ये ॥८९॥ (सिरामर्मगता)
 अश्वं वा वातसंलग्नं गजा वा जर्जरीकृतं । प्रसारयति यस्माच्च तस्मादेषा प्रसारिणी ॥९०॥
 इन्द्रियाणां च जननी वृद्ध्यायां च प्रसूयनी । एतेनांधकवृष्णीनां युवानां वातवैकृता ॥९१॥
 प्रसारिणीतैलमिदं बलवर्णाग्निवर्धनं ।

रसोन प्रयोग

सवल्कलयाः सुरसायाः सुपक्वायताः शतधारा ॥९२॥ (शतं घट)
 ततोर्ध्वेन रसोनन्तु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् । पिप्पली पिप्पलीमूलमजाजी चव्यचित्रकान् ।
 नागरं मरिचं कुष्ठं चूर्णितं चाक्षसम्मितं ॥९३॥ सप्ताहात्परतः पेया वातरोग विनाशिनी ।
 (कृमिकुष्ठक्षयानाहं गुल्मार्शोप्लीहमेव च । अग्निसिंदीपनं चैव पाण्डुरोग विनाशिनी ॥)

सामान्य उपक्रम व पथ्य

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यंजन बस्तयः । (स्वेदाः स्निग्धा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ॥)
 रसा पर्याप्ति भोज्यानि बृंहणं यच्चतत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणां ॥९६॥

(बृंहणं यच्चतत् सर्वं प्रशस्तं वात रोगिणाम्)

इति वात चिकित्सा ।।

अथ गृध्रसी चिकित्सा ।

दशमूलबलारास्नागुडूचीविश्वभेषजं । पिबेदेरंडतैलेन गृध्रसी खंजपंगुषु ॥९७॥

पंचमूली कषायं तु सुखोष्णं त्रिवृतायुतं । गृध्रसीगुल्मशूलं तु सद्यः पीतं नियच्छति ॥९८॥

गुडूच्यारग्वधा च गौरी धन्वयवासकैः । कषायं पाययेत् हृद्येतत्पिप्पली लवणान्वितं ॥९९॥

कफवातामदोषघ्नं पाचनं वह्निदीपनं । तैलमेरंडजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥१००॥

मासमेकप्रयोगेण गृध्रस्यूग्रहापहं । तैलघृतं चार्द्रकमातुलिंग रसं सशुष्कं सगुडं पिबेद्वा ।

कट्यूरूपृष्ठत्रिकगुल्मशूल गृध्रस्यूदावर्तहरः प्रयोगः ॥१०१॥

एरंडबीज प्रयोग

विशोध्येरंडबीजानि पिष्ट्वाक्षीरे विपाचयेत् । तत्पायसं कटीशूलगृध्रस्यां परमौषधं ॥१०२॥

गृध्रस्यां तैलमेरंडजं बस्तौ पाने च शस्यते । वाजीगंधाबलाबिल्वदशमूल्यांबु साधितं ॥१०३॥

सैधवादि तैलम्

द्वे पले सैधवात्पंच सुंठ्या ग्रंथिकचित्रकान् । द्वे पले भल्लातकास्थिनि विंशति द्वे तथाढके ॥१०४॥

आरनालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदं । गृध्रस्यूग्रहशोर्त्तिं सर्ववातविकारनुत् ॥१०५॥

सिरावेध व दहन

विंध्येत्सिरातिंद्रबस्ते रधस्ताच्चतुरंगुले । यदि नोपशमं गच्छेद्देहेत्वाकनिष्ठिकां ॥१०६॥

इति गृध्रसी चिकित्सा ।

1. Mādhava had taken many combinations from Caraka Saṃhitā . Viz. - *Daśamūla Ghr̥ta* , *Citrakādi Ghr̥ta* , *Saindhavādi oil* and *Māṣa -Saindhava Oil*. Mādhava had taken the *pathya śloka* from Caraka Saṃhitā .
2. The contemporary style of Vātavyādhi chapter may have its roots in the Mādhava Cikitsā . Because many of the oil combinations are introduced by this text. *Nārāyaṇa oil*, *Māṣa oil*, *Māṣa oil second*, *Triṃśati Prasāraṇī oil*, *Rasona rasāyana* are such examples. In *gr̥dhrasī* use of *Ēraṇḍa bīja* is newly introduced by Mādhava . *Māṣabalādi kaṣāya* , Recommendation of *Mahākalyāṇaka ghr̥ta* for *Bāhuśoṣa* are very newly introduced therapeutic orientations. These new orientations are well accepted by Vṛnda and Cakra . Furthermore it is also well acquired by the contemporary authors.

3. Vṛnda and Cakra both had taken all the 56 slokas of Mādhava . Both of them had added many new combinations. Some of them which need attention are as follows -
 Vṛnda - *Kētakīmūlādi oil, Aśvagandhādi oil, Saptaśatakī and Ēkādaśākī Prasāraṇī oil, Rasona oil, Rasona piṇḍa, 3rd and 4th Māṣa oil, Mahāmāṣa oil, Mahānārāyaṇa oil. Trayodaśāṅga guggulu, Ādityapāka guggulu* . Cakra had given - *Aṣṭādaśika and Rāja prasarini oil, Śuktanirmāṇa, Śēphālī kvātha, Lakṣmīvilāsa oil, Viṣṇu oil, Śēphālikā kvātha* . Cakra had suggested use of *Vartak and Kaṇā (pippalī), Rāsnādi gulikā* in gr̥dhrasī.
4. Mādhava had separated Gr̥dhrasī chapter from Vātavyādhi . This concept is declined by the ācāryas .

अथ रक्तवात चिकित्सा ॥ (वातरक्त)

त्रिवृद्धिदारीक्षुरकैःक्वाथो वातस्त्रनाशनः । पटोलत्रिफलाभीरुकटुकामृतसाधितं ॥८॥

क्वाथं पीत्वा जयत्याशु सदाहं वातशोणितं । वासागुडूची चतुरंगुलानामेरंड तैलेन पिबेत्कषायं ॥९॥

क्रमेण सर्वागजमप्यशेषं जयेदसृक् वातभवं विकारे ॥१०॥

गुडूची प्रयोग

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव च । प्रभूतकालसेव्यमुच्यते वातशोणितात् ॥११॥

पथ्याप्रयोग

तिस्त्रो वा पंच गुडेन पथ्या यद्वा पिबेत् छिन्नरूहाकषायं ।

यद्वावातरक्तं शमयत्यूदीर्णं सजानुभिन्नं च्यूतमप्यवश्यं ॥१२॥

गुडूची प्रयोग

घृतेन वातं सगुडा विबंधं पित्तंसिताढ्या मधुना कफं च ।

वातास्त्रामुग्रं रूबुतैलमिश्रा सुंठ्यामवातं शमयेत् गुडूची ॥१३॥

सिंहास्यादि कषायम्

सिंहास्य पंचमूली छिन्नरूहैरंड गोक्षुरः क्वाथः । एरंडतैल रामठसैधव चूर्णान्वितः पीतः ॥१४॥

प्रशमयति वातरक्तं तथामवातोद्धवं कटिशूलं । मूत्रपुरीष विबंध चर्मविकारं च सुदुर्वारं ॥१५॥

अमृताकटुकासुंठीयष्टीक्लकं समाक्षिकं । गोमूत्रपित्तं जयति सकफं वातशोणितं ॥१६॥

वर्धमानं पिप्पली

पिप्पली वर्धमानं वा सेव्यं पथ्या गुडेन वा । कोकिलाख्यामृता क्वाथं पिबेत् कृष्णां यथाबलं ॥१७॥

पथ्या भोजी त्रिसप्ताहं मुच्यते वातशोणितात् । त्रिफलायाः कषायं वा कफाधिके प्रयोजयेत् ॥१८॥

वातप्रधान चिकित्सा - महास्नेह प्रयोग

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यंजन बस्तिभिः । सुखोष्णैरूपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥१९॥

मधुक तैल

मधुकान् द्विगुणं तैलं तैलान् त्वाजं पयोभवेत् । एतत्पथाबलं पेयं वा वातरक्तविनाशनं ॥२०॥

विविध लेप

मधूकसारकाश्मर्य लेपनं वातशोणिते । गोधूम चूर्णं वा छागक्षीरघृतप्लुतैः ॥२१॥

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वत् भृष्टाः पयसि निर्वृत्ताः । क्षीरपिष्टातसी लेपा वर्धमान फलेन वा ॥२२॥

उभे शताह्ने मधुकं मधूकं बलां प्रियालुं च कसेरुकं च । घृतं विदारि च शिलोत्पलं च कुर्यात्प्रदेहं पवनं सरक्ते ॥ (प्रियंगु) ॥२३॥

रास्नागुडूची मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च । घृतं च सिद्धं मधुशोषयुक्तं रक्तानिलार्तिं प्रणुदे प्रदेहः २४

सहस्रशत धौतेन घृतेन रुधिरोत्तरे । लेपनं चौष्णं सीतेन घृतं सज्जरसेन वा ॥२५॥

कोष्णो वातोत्तरे सेके मज्जा तैलवसाघृतैः । रक्तोत्तरे क्षीरघृतमधुकोशीरवारिभिः ॥२६॥

लेपनं शात्मली कल्कमविक्षीरेण संयुतं । सेचनं चापि कर्तव्यमविक्षीरैः क्षणं क्षणं ॥२७॥

पिंडतैलम्

समधूच्छिष्टमंजिष्टं ससर्जरस साधितं । पिंडतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्तरूजापहं ॥२८॥

सारिवादि तैलम्

सारिवासन यष्ट्याह्वमधूच्छिष्टैः प्रयोनितैः । सिद्धमेरंडजं तैलमभ्यंगाद्वातरक्तनुत् ॥२९॥

क्षुद्राक पद्मक तैलम्

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनी क्वाथसाधितं । स्यात्पिष्टैः सर्जमंजिष्टा बीसकाकोलिचंदनैः ॥३०॥

क्षुद्राकपद्मकमिदं तैलं रुग्दाहनाशनं ॥३१॥ (खुड्डाक)

शत -सहस्रपाकी बला तैलम्

बलाकषायकल्काभ्यां तैलम् क्षीरसमं पचेद् । सहस्रशतपाकं वा वातास्सृग्वातरोगनुत् । रसायनमिदं श्रेष्ठं

इंद्रियाणांप्रसाधनं ॥३२॥

जीवनं बृंहणं स्वर्यं वातासृग् दाहनाशनं ।

गुडूची क्वाथ दुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षा रसेन वा । सितामधुककाश्मर्य रसे वा वातरक्तनुत् ।

शताह्वादि तैलम्

शताह्वयया च कुष्ठेन मधूकेन नतेन वा । एकैकं साधितं तैलं वातरक्तरूजापहं ॥३४॥

बलादि तैलम्

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरी । काकोली क्षीरकाकोली रास्नामृद्विकां च पाचयेत् ॥३५॥

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं सिद्धं च वातनुत् । हृद्पांडुरोग वैसर्प्य कामला दाहनाशनं ॥३६॥

श्रावणी क्षीरकाकोली क्षीरिका जीवकैः सह । सिद्धं सर्षभकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥३७॥ (समधुकैः)

गुडूच्यादि घृतं

गुडुचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कघृतशृतं । हंति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरं ॥३८॥

अमृतायाः पलाशतं जलद्रोणेवशोषितं । घृतप्रस्थं विपक्त्व्यं कल्कान्यष्टौ पलानि च ॥३९॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृक् कुष्ठनाशनं । कामलापांडुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापह् ॥४०॥

अमृतादि गुग्गुल

प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च अर्धमेकं च गुग्गुलैः । प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥४१॥

सर्वमेकत्र संक्षिप्य क्वाथ ये लवणांभसि । पादशेषपरिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक ॥४२॥

पुनः पचेत्कषायं तत्तु यावत्सांद्रत्वगतं । दंती व्योष विडंगानि गुडुची त्रिफला त्वचा ॥४३॥

ततश्चाध्वपलभूतं गृहीयाद्वा प्रतिं प्रतिं । प्रकर्षं त्रिवृत्तायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥४४॥

तस्मिन् शुद्धं तु विज्ञाय कोष्णं चैवोक्षिपेत् पुनः । ततश्चाग्नि बलं मत्वा तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥४५॥

वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादन् । दुष्टव्रणं प्रमेहं च आमवातभगंदरान् ॥४६॥

नाड्याढ्यवातश्चयथूनं सर्वानेतानपोहति ।

इति वातरक्त चिकित्सा ॥३८॥

1. Mādhava has taken *Mahāsnēha prayoga* , *Piṇḍa oil*, *Atasī lēpa* , *Śata - sahasrapāki bala oil* are some of the important formulations from Caraka . Some altered formulations may have been taken from Vāgbhaṭa .
2. Mādhava has introduced some new combinations viz. *Amṛtādyā Guggulu* , *Amṛtā Ghṛtam* , *Guḍuci prayoga* , *Vardhamāna Pippalī rasāyana* .
3. *Navakārṣika Guggulu* , *Lāṅgalyādi guggulu* , *Punarnavādi Guggulu* , *Yogasārāmṛta* are new formulations introduced by Vṛnda . Cakra has given *Mahāpiṇḍa oil*, *Kaiśora guggulu* , *Nāgabālā oil*, *Daśapāka bala oil*.
4. Mādhava has not even mentioned the use of *Raktamokṣaṇa* or any other śodhana treatment. Neither has mentioned pathya and apathya of the disease.

अथ उरुस्तंभ चिकित्सा ॥

भल्लातकामृतासुंठी दारुपथ्या पुनर्नवा । पंचमूलीद्वयोन्मिश्रमूरुस्तंभ निबर्हणं ॥४८॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं भल्लातक फलानि च । कल्कं मधुयुतं पीत्वा उरुस्तंभादिमुच्यते ॥४९॥

ग्रंथिकारुष्ककृष्णानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । चव्याभयाग्निदारुणं कल्कं वा मधुसंयुतं ॥५०॥
 त्रिफलाचव्य कटुकं ग्रंथिकं मधुना लिहेत् । उरुस्तंभविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥५१॥
 लिह्याच्च त्रिफला चूर्णं क्षौद्रेण मधुनाग्निकैः । सुखांबुना पिबेद्वापि चूर्णं षडधरणं नरः ॥५२॥
 पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्यं पथ्यागुजेन वा । उरुस्तंभं प्रशंसति कंडिरारिष्टमेव च ॥५३॥
 सक्षारमूत्रस्वेदश्चकारंज फलसर्षपैः । मूलैवाप्यश्वगंधीयाः मूलैरवर्कस्य वा भिषक् ॥५४॥
 पिचूमंदस्य वा मूलैः अथवा देवदारुणः । क्षौद्रसर्षप वल्मीक मृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ॥५५॥
 गाढमुत्सादनं कुर्यात् उरुस्तंभे च लेपनं । दंती द्रवन्ती सुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ॥५६॥
 तवर्कारिबिल्वसुरसा शिगुवासकः निंबजैः । पत्रमूलफलैस्तोयं शृतंमुष्णं च सेवनं ॥५७॥

कुष्ठादि तैलम्

कुष्ठं श्रीवेष्टंकोदीच्यं सरलं दारुकेसरं । अजगंधाश्वगंधा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥५८॥
 सक्षौद्रमात्रया तस्मादूरुस्तंबादितः पिबेत् ।

अष्टकंद्वरतैलम्

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकंधरः ॥५९॥
 तैलप्रस्थः समेदघ्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः । अष्टकंद्वरतैलेत्र तैलं सार्षपमुच्यते ॥६०॥

इति उरुस्तंभ चिकित्सा ।

1. Mādhava has accepted much of its part from Caraka , but has restricted the number of slokas to 13 only. He had explained *Kuṣṭhādi* and *Aṣṭakaṭvara* oil in details. Remaining most of the parts like- *Vardhamāna pippalī* , *Ṣaḍ -dhāraṇa yoga* , *Gaṇḍīrādyariṣṭa* , are just mentioned by name.
2. Mādhava suggested new formulations like- *Bhallātakādi yoga* , *Pippalyādi yoga* , *Granthikādi yoga* , *Cavyādi kalka* .
3. Vṛnda and Cakra had accepted nearly all the formulations of Mādhava . Furthermore they added some suggestions from B'trayīs , which are omitted by Mādhava e.g. walking in the river in opposite direction.
4. Mādhava had not mentioned Cikitsā sūtra or contraindication for using - *Sneha* or *panchakarma* procedures. The same is corrected by Vṛnda and Cakra by inclusion of such main decree slokas.

अथ आमवात चिकित्सा ।।

सुंठी गोक्षुरकः क्वाथः प्रातः प्रातःनिषेवितः । सामवातकटीशूल पाचनं रुक् प्रणाशनं ॥६१॥

रास्नागुडूची चैरंडं देवदारु महौषधं पिबेत्सर्वागजं वाते सामे संध्यास्थिमज्जगे ॥६२॥

रास्नामृतारगवधदेवदारुः त्रिकंटकैरंड पुनर्नवानां ।

क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णं मिश्रं जंघोरुपार्श्वत्रिकपृष्ठशूली ॥६३॥

एरंडस्नेह प्रयोग

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागरांभसा । कटिशूलेषु सर्वेषुतैलमेरंडं संभवं ॥६४॥

सठीसुंठीभयाचोग्रा देवाह्वातिविषामृता । कषायमामवातस्य पाचनं रुक्ष भोजनं ॥६५॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । क्वथितं वारयेत्येतदामवातं सुदारुणं ॥६६॥

षडधरण योग

चित्रकं कटुकापाठाकलिंगातिविषामृता । देवदारुवचामुस्तानागरातिविषाभया ॥६७॥

आमवातहरंचैतत्तूर्णं पेयं सुखांबुना । षडधरण योगोयं

अलंबुषादि योग

अलंबुषागोक्षुरकः त्रिफलानागरामृता । यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णं च तत्समं ॥६८॥

पिबेन्मस्तुसुरातक्रकांजिकोष्णोदकेन वा । आमवातं जयत्याशु सशोफं वातशोणितं ॥६९॥

अलंबुषादि योग द्वितीय

अलंबुषागोक्षुरकः मूलं च वरुणस्य च । गुडूची नागरं चेति समभागानि चूर्णयेत् ॥७०॥

कांजिकेन तु तत्पेयं बिडालपदमात्रकं । आमवाते प्रवृद्धेपि योगोयममृतोपमः ॥७१॥

वैश्वानरम् चूर्णम्

मणिमंथस्य भागौ द्वौ यवक्षारस्य तत्समः । त्रयोजमोदभागस्य नागराद् भागपंचकं ॥७२॥

दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णी कृतं शुभं । अष्टवारनालमूत्रैश्च सुरयोष्णोदकेन वा ॥७३॥ (आरनाल तन्त्रेण)

पीतं जयेदामवातगुल्मजिद्वस्तिजान् गदान् । प्लीहांश्च हन्ति शूलादीनानाहमर्शांसि च ॥७४॥

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतं ।

हिंनुभागोत्तर चूर्णम्

हिंनुचव्यंबिडंसुंठी कृष्णाजाजी सपुष्करं ॥७५॥ भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्वेत् ॥७६॥

तैलमेरंडजं तैलं गव्यं सर्पिः सरामठं । पीत्वा मस्त्वारनालेन मिश्रितं सामवातनुत् ॥७७॥

पुनर्नवा सदेवाह्वा शठी मुण्डीतिकी समा । प्रसारणी च तक्रारी फलं वा मदनस्य च ॥७८॥

शुक्तं कांजिकपिष्टाश्च सुश्लक्ष्णाः लेपने हिताः । पुनर्नवार्क बृहती वर्धमान फणिज्जकैः ॥७९॥

कल्पयेत् क्वाथमेतैः दूर्वा शिग्रुसमैर्भिषक् । सेवनं सामवातस्योरुबूकपयसोपि वा ॥८०॥

इति आमवात चिकित्सा ॥

1. Āmavāta is not described in Bṛhat trayī . Mādhava has used Śaḍdharāṇa Cūrṇa (from Āmāśayagata Vāta) in this chapter. It is an exclusive approach shown by him.
2. Vṛnda and cakra has accepted the major portion of this chapter.
3. Vṛnda and Cakra have taken many combinations from Mādhava like- Rāsnā saptaka , Rāsnā pañcaka , Śuṇṭhyādi kvātha , Śaṭhyādi kvātha , Alambuṣādi cūrṇa , Vaiśvānara Cūrṇa , Hīṅubhāgottara cūrṇa .
4. Some new formulations are seen in Vṛnda and Cakra like- Harītakī yoga , Yogarāja guggulu , Siṃhanāda Guggulu , Bṛhatsiṃhanāda guggulu , Pathyādi cūrṇa , Bṛhat saindhavādi oil, Ajamodādyavataṭakam , śuṇṭhī ghṛtam , Kāñjī śatpala ghṛtam , Rasona piṇḍa and also Prasāraṇī rasona sura, Siddhārthakādi Śiṇḍākī .
5. Mādhava has not mentioned the Cikitsā sūtra , describing upakramas to be performed at different stages of the diseases.

अथ परिणामशूल चिकित्सा ।

तुंबरुण्यभयाहिं गु पुष्करं लवणत्रयं । पिबेत् यवाबुना वातशूलगुल्मापतंत्रकी ॥८१॥

हिग्वादि चूर्ण

हिं गुसौवर्चलं पथ्या विडंगसिंधु तुंबरु । पुष्करं च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥८२॥

पार्श्वहृत्कटिपृष्ठानां शूलं तंत्रापतानके । श्लेष्माणो वै प्रसेके च गलरोगे प्रशस्यते ॥८३॥

द्विक्षारादि चूर्ण

विश्वोरुबूकदशमूलयवांभसैस्तत् । द्विक्षारहिं गुलवणत्रय पुष्कराणां ।

चूर्णं पिबेत् हृद्यपृष्ठकटीग्रहाम् । पक्वाशयांश भृशरुक् ज्वरपार्श्वशूली ॥८४॥

एरंडादि कषायम्

एरंडबित्त्वबृहतीद्वयमातुलिङ्गं पाषाणभिद् त्रिकटुमूलकृतः कषायः ।

सक्षारहिं गुलवणोरुबतैलमिश्रं श्रोण्योरुमेद्रहृदयस्तनरुक्षु पेयं ॥८५॥

बलापुनर्नवैरंड बृहतीद्वय गोक्षुरैः । सहिगुलवणैः पीतं सद्यो वातरूजापहं ॥८६॥

रुचकादि चूर्णम्

चूर्णं समं रुचकहिं गुमहौषधानां सुंठचं मुष्णाबुना कफसमीरण संभवास्तु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्ति विषुचिका सुपेयं तथा यवरसेन तु विट् विबन्धे ॥८७॥

हिंवादि (हिंवाष्टक)चूर्णम्

हिंग्वम्लकृष्णामलकं यवानी क्षाराभया सैधवतुल्यभागैः ।

चूर्णं पिबेद्वारुणीमंडमिश्रं शूलेप्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥८८॥ (लवणम्)

यवान्यादि चूर्णम्

यवानी हिंगुसिंधूतश्च क्षार सौवर्चलाभया । सुरामंडेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥८९॥

सौवर्चलादि गुटिका

सौवर्चलाम्लिकाजाजी मरिचाद्विगुणोत्तरैः । मातुलिंगरसैः पिष्टाः गुटिकानिलशूलहृत् ॥९०॥

बिल्वैरंडतिलैः कृत्वा गुटिका साम्ल पेषिताः । वातशूलोपशांत्यर्थं प्रमृज्यादुष्ण्या तथा

॥९१॥ (बिल्वमूलतिलैरंड)

शुक्ताम्लवेतसव्योष यवानी लवणत्रिकैः । बीजपूररसोपेतैर्गुटिकानिलशूलहृत् ॥९२॥

दीपनीय यवागू

पिप्पलीपिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः । यवागू दीपनीया स्यात् शूलघ्नी चोपसाधिताः ॥९३॥

सहिंगु उंबरव्योष यवानी चित्रकाभया सक्षारलवणैश्चूर्णं पिबेत्प्रातः सुखांबुना ॥९४॥ (तुम्बुरु)

विष्णूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वन्धि दीपनं । बिल्वमूलमथैरंड चित्रकं विश्वभेषजं । ९५॥

हिंगुसैधवसंयुक्तं सद्यशूलनिवारणं । निर्दिग्धिकाबृहत्यौ च कुशकासेक्षुवालिका ॥९६॥

श्वदंष्ट्रैरंडमूलानि वारिणा सह पाययेत् । पिबेत् सशर्करा क्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥९७॥

शतावरी क्वाथ

शतावरी सयष्ट्याह्वा वाट्यालकुशगोक्षुरैः । शृतशीतं पिबेत्तोयं सगुडक्षौद्र शर्कराम् ॥९८॥

पित्तासृगदाहशूलघ्नं सद्योदाह ज्वरापहं ।

त्रिफलादि योगौ

त्रिफलारिष्टयष्ट्याह्वैः कटुकारग्वधैः शृतं ॥९९॥ पाययेन्मधुसन्मिश्रं दाहशूलोपशांतये ।

त्रिफलारग्वध क्वाथं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् । पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणं ॥१००॥

शतावरी स्वरस

शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिबेन्नरः । दाहशूलोपशांत्यर्थं सर्वपित्तमयापहं ॥१०१॥

पटोलत्रिफलारिष्टैः शृतं क्षौद्रयुतं पिबेत् । पित्तश्लेष्मज्वरछर्दि दाहशूलोपशांतये ॥१०२॥

धात्र्यारसं विदार्या वा त्रायंती गोस्तनांबुना । पिबेत्सशर्करा क्षौद्रं पित्तशूलविमर्दनं ॥१०३॥

सौवर्चलं दाडिमं च तथा हिंग्वम्लवेतसं । महौषधं च पीतानि नाशयंत्यपतंत्रकं ॥१०४॥

धूप चिकित्सा

कंबलावृत देहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः । कटुतैलाक्तसक्तूनां धूपः शूलनिवारणः ॥१०५॥

शंखचूर्णं सलवणं सहिगुव्योषसंयुतं । उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजं ॥६॥

तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमं । प्रयोज्यं मधुसर्पिभ्यां वातशूलनिवारणं ॥७॥

गोमूत्रमंडूर

गोमूत्रसिद्धं मंडूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतं । विलिहन्मधुसर्पिभ्यां त्रिदोषशूलनाशनं ॥८॥

मूत्राम्लपाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमायुतां । सगुडामभ्यां दद्यात् सर्वशूलोपशान्तये ॥९॥

त्रिफलायास्तथाधात्र्याश्चूर्णं वा काललोहजं । शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूलेषु लेहयेत् ॥१०॥

त्रिफला क्वाथ गोमूत्रक्षौद्रक्षीररसैः पृथक् । एरंडतैल द्विगुणैर्हितं तैः स्याद्विरेचनं ॥११॥

शंबूक भस्म

शंबूकजंभस्मरूपं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् । पैत्तिजं विनिहंत्याशु शूलं विष्णूरिवासुरान् ॥१२॥ (पक्तिजं)

शंबूकादि गुटी

शंबूकमूषणं चैव पंचैवलवणानि च । समांशांगुटिकां कृत्वा करंबुकरसेन वा ॥१३॥ (त्र्यूषणं)

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलं । शूलद्विमुच्यते जंतुः सहसा परिणामजान् ॥१४॥

एरंडवह्निशंबूकवर्षाभूगोक्षुरं समं । अंतर्दग्धापि पिबेदद्विरूष्णाभिः शूलशान्तये ॥१५॥

सामुद्रादि चूर्ण

सामुद्रं सैधवंक्षारं रुचकंरोमकं बिडं । दंती लोहरजः किट्टं त्रिवृत्सूरणकं समं ॥१६॥

दधिगोमूत्रपयसा मंदपावकपाचितं । तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेनवारिणा ॥१७॥

जीर्णे जीर्णे तु भुंजीत मांसादि घृत साधितं । नाभिशूलं यकृत्शूलं गुल्मप्लीहकृतं च यत् ॥१८॥

विद्रध्याष्टीलिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा । अन्नद्रवं जरत्पित्तमजीर्णं ग्रहणीं तथा ॥१९॥

शूलानापि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परं । परिणामे समुत्थस्य विशेषणांतकृन्मतं ॥२०॥

अत्र दध्यादीनां प्रत्येकं चूर्णं चातुर्गुण्यां ।

सक्तु व कलाय प्रयोग

यः पिबेत्सप्तरात्रं सक्तुकान् कलाय यूषेण । स जयति परिणामजं रुजं चिरजामपि किमुत नुतनजम् ॥२१॥

समागधीगुडं सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चातुर्गुणं । पक्वं पीत्वाजयत्याशुः पक्तिजंशूलनुधत्तं ॥२२॥

खंडामलकम्

सुस्वित्रं द्वितुलार्धं स्यात् ग्राह्यं कुष्माण्डकात्सुखम् । निष्पीड्यमुदकं तेन प्रस्थं चामलकीरसम् ॥२३॥

खंडस्य च तुलार्धं स्यात्प्रस्थार्धं सर्पिषा भवेत् । चूर्णीकृतं तु कुडवं पिप्पली परिणामकं ॥२४॥

मरिचस्यपलं चैकं सुंठी द्विपलसंयुतं । तालीसपत्रं धान्यं च चातुर्ज्जातं समुस्तकं ॥२५॥

कर्षप्रमाणं तत् ग्राह्यं प्रस्थार्धं मधुना सह । सर्वशूलापहं श्रेष्ठं परिणामकृतं तथा ॥२६॥

वातपित्तकृतान् रोगान् श्वासकासपुरस्सरान् । हृत्शूलमम्लपित्तं च हन्यात् शूलं सुदुस्तरं ॥२७॥

खंडवद्विपचेत्प्राज्ञो रसायनमिदं महत् । खंडस्यामलकीनाम्ना कृष्णात्रेयेण पूजिता ॥२८॥

इति परिणामशूल चिकित्सा ।

1. Shool is not described as a separate chapter in Br̥hat trayī . It has been a part of Gulma in all the Saṃhitās . Some part is also described in Trimarmīya chapter by Caraka . Many of the combinations found its roots in gulma chapter of Vāgbhaṭa and Suśruta .(e.g. *Tumburvad-cūrṇa* from *Vātavyādhi* and *Mahāvāta vyādhi* respectively)
2. Mādhava has newly named syndrome '*Pariṇāmasūla*' . He had given some new combinations for the same.
3. Vṛnda and Cakra have given two different chapters as - *Shool* and *Pariṇāmasūla* . Both of them have accepted all the slokas.
4. Mādhava has given many unique combinations like - *Daśamūla yavādi kvātha* , *Viśvādi kvātha* , *Ēraṇḍasaptaka kvātha* , *Balādi kvātha* , *Rucakādi cūrṇa* , *Hiṅgvāṣṭaka Cūrṇa* , *Sauvarcalādi Guṭikā* , *Śatāvarī svarasa* , *Dhūpa cikitsā* , *Śambūka prayoga* , *Khaṇḍāmalaka* , *Sāmudrādi cūrṇa* .
5. *Ēraṇḍa - dvādaśaka Kvātha* , *Viḍaṅgataṇḍūla yoga* , *Kolādi maṇḍūra* , *Kolādi vaṭikā* , *Bhīmavaṭaka Maṇḍūra* , *Kṣīramaṇḍūra* , *Śatāvarī maṇḍūra* , *Guḍamaṇḍūr* , *Kalāya loha* , *Māṣēndarī* , *Dhātrīlauha* are some important combinations by Vṛnda . He also states '*Annadrava Cikitsā*' . Cakra adds the list with *Nārikēla khaṇḍa* , *Lohāmṛtam* , *Br̥hat śatāvarī maṇḍūra* , *Tārāmaṇḍūra guḍam* , *Ram maṇḍūra guḍam* , *Rasa maṇḍūra* , *Dādhika Ghṛtam* .

अथानाहोदावर्त चिकित्सा ।

श्यामाद्रवंतीदंती स्नुक् महाश्यामामृतात्रिवृत् । सप्तलाशंखिनी श्रेता राजवृक्षः सबिल्वकः ॥२९॥ (ति)

कंपिल्लकंकरंजस्य हेमक्षीरीत्वयं गणाः । उदावर्त्ताहरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥३०॥

त्रिवृतादि गुटि

त्रिवृत् कृष्णा हरीतक्याद्विचतुः पंचभागिकाः । गुटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठा आनाहभेदकाः ॥३२॥

हरीतकी यवक्षार पीलुकी त्रिवृता तथा । घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनी ॥३४॥

फलवर्ती

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचा गौराश्चसर्षपाः । गुडक्षारसमायुक्ताफलवर्तिः प्रशस्यते ॥३५॥

आनाहगुदशूले च पृष्ठिशूले तथैव च । राठहिं गु विडव्योषैर्गुडष्टसमावर्तिर्विबंधानाहशूलनुत् ३७। (गुल्म)(अम्ल)

आगारधूमं पिप्पल्यो मदनं राजसर्षपाः । गोमूत्रपिष्टा सगुडाः फलवर्तिः प्रशस्यते ॥३८॥

वाट्ययूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा । भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्तात् वातगुल्माद्विमुच्यते ॥३९॥

इति आनाहोदावर्त चिकित्सा ॥

1. Mādhava is a first person to introduce the Ānāha and Udāvarta with different chapter. In Suśruta Saṃhitā one can spot the separation of "Udāvarta" in separate chapter. In Caraka and Vāgbhaṭa 'Udāvarta' is described in *vēgān-na-dhāraṇīya* chapter. Caraka also takes its cognizance in 'Trimarmīya' chapter. Thus in this chapter of Mādhava, the exact similarity of the therapeutic combinations, with B'trayī, is very rare. But the *gudavarti* and the theme of drug utility is very much analogous.

2. Vṛnda and cakra have not only followed Mādhava for allotting a separate chapter, but have separated the Ānāha and Udāvarta into two separate chapters. Both have accepted nearly all the slokas from Mādhava.

3. Both of them accept new formulations of Mādhava like- *Trivṛtādi guṭikā*, *Haritakyādi Cūrṇa*, *Phalavarti*.

4. Both of them narrate the separate Cikitsā sūtra for Ānāha and Udāvarta. They have described *Vēgāvarodhaja udāvarta*. Some new formulations are *Śyāmādi ghṛtam*, *Rasana Yoga*, *Hingvādi Varti*, *Gṛhadhūmādi yoga*, *Nārāca cūrṇa*.

अथ गुल्म चिकित्सा ।

मातुलिंगरसो हिङ्गु दाडिमबिडसैधवं । सुरामंडेनपातव्यं वातगुल्मरूजापहं ॥४०॥

वचादि चूर्ण

वचाभयाबिडसुंठी हिङ्गुकृष्णाग्निदीप्यकान् । द्वि त्रि षट् चतुरेकाष्टसप्तपंचांशकाः क्रमात् ॥४१॥

चूर्णं मद्यादीभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहं । शूलार्शःश्वासकासघ्नां ग्रहणी दीपनं परं ॥४२॥

यवान्यादि चूर्ण

यवानी हिङ्गु सिंधूतथ क्षार सौवर्चलाभया । सुरामंडेन पातव्याः शूलगुल्मनिषूदनाः ॥४३॥

हिग्वाद्य चूर्ण

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शठी । अजमोदाजगंधा च तित्तिंडीकाम्लवेतसौ ॥४४॥

दाडीमं पौष्करं धान्यमजाजी चित्रकां वचां । द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥४५॥

चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमन्नपाने निरत्ययं । प्रागुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥४६॥

पार्श्वहृत्बस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके । आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥४७॥
 ग्रहण्याशौविकारेषु प्लीह्नीपाण्डवामयेषु च । उरोविबन्धहिककायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥४८॥
 भवितं मातुलिंगस्य चूर्णमेतद्रसेन वा । बहुशोगुटिकाः कार्याः कार्मुका स्युः स्ततोधिकं ॥४९॥
 नागरार्धपलं पिष्टं द्वे पले लुंचितस्य च । तिलस्यैकंगुडपलं क्षीरिणोष्णेन पाययेत् ।
 वातगुल्ममुदावर्त योनिशूलं च नाशयेत् ॥५०॥
 सौवर्चलं शृंगबेरं दाडिमं साम्लवेतसं । श्वासहृद्रोगशमनं स्यादेतद्वर्हिगुपंचकं ॥५१॥
 पाठानिकुंभरजनीत्रिकटुत्रिफलानि च । लवणं वृक्षबीजं च चूर्णं गोमूत्रसाधितं ॥५२॥
 घनीभूतं च गुटिकाः कृत्वा खादेत भुक्तवान् । गुल्मप्लीहाग्निसादं च नाशयेत्तदशेषतः ॥५३॥

हिग्वादि चूर्ण

हिगुपुष्करमूलानि तुंबरुणि हरितकी । श्यामाबिडंसैधवं च यवक्षारं महौषधं ॥५४॥
 यवक्वाथोदकेनैतत् घृतभृष्टस्तु पाययेत् । तेनास्यभिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥५५॥

वचादि चूर्णम्

वचाहरितकीहिगुः सैधवं साम्लवेतसं । यवक्षारं यवानीं च पिबेदुष्णेनवारिणा ॥५६॥
 एतद्वि गुल्मनिचयं शूलं सपरिग्रहं । भिन्नस्ति सप्तरात्रेण वल्लिवृद्धिकरोति च ॥५७॥
 वातवर्च्योनिरोधे वा सामुद्रावर्ककसर्षपैः । कृत्वापायौ निधातव्या वर्त्तायो मरिचोत्तराः ॥५८॥
 पिबेदेरंडतैलं वा वारुणीमंडमिश्रितं । तदेवतैलं पयसा वातगुल्मीपिबेन्नरः ॥५९॥
 खादेद्वाप्यंकुरान् भृष्टान् पूतीकनृपवृक्षयोः । पिबेत् त्रिवृन्नागरं वा सगुडां वा हरितकीं ॥६०॥
 गुग्गुलुत्रिवृतां दंती द्रवंती सैधवं वरां । मूत्रमद्यपयोद्राक्षारसैर्वापि यथाबलं ॥६१॥ (वीक्ष्य)

पिप्पल्यादि चूर्ण

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकाजाजिसैधवैः । हंतियुक्तासुरागुल्मंशीघ्रं काले प्रयोजिता ॥६२॥
 द्राक्षाभया रसं गुल्मो पैत्तिके सगुडं पिबेत् । लिह्यात्कंपिल्लिकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवं ॥६३॥

शताव्हादि योग

शताव्हा चिरबिल्व त्वक् दारुभार्गी कणोद्भवः । कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजं ॥६४॥

तिलक्वाथ

तिलक्वाथो गुडव्योषो घृतभार्गीयुतो भवेत् । पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे व योषिताम् ॥६५॥
 पीतो धात्रीरसो युक्ता किंशुकक्षारसाधितः । क्षारत्र्यूषणसंयुक्ता मदिरा वातगुल्मनुत् ॥६६॥
 पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्चसः । उष्णैर्वा भेदयद्विन्नां विधिरसृग्दरेहितः ॥६७॥

त्रायमाणाद्य घृतम्

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुःपलं । पंचभागान्वितं पूतं कल्कैः संयोज्य कर्षिकैः ॥६८॥

रोहिणीकटुकामुस्तां त्रायमाणां दुरालभां । द्राक्षा तामलकी वीरा जीवन्ती चंदनोत्पलं ॥७०॥ (कल्कैः)

आमलक्यादि घृतम्

रसस्यामलकानां तु क्षीरस्य च घृतस्य च । पलानि अष्टौ सम्यक् दत्त्वा विपाचयेत् ॥७१॥

पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं विसर्पं पैत्तिक ज्वरं । हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमं ॥७२॥

रसेनामलकेक्षुणां घृतपादं विपाचयेत् । पथ्यापादं पिबेत्सर्पिः तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥७३॥ (तथा)

द्राक्षाद्यं घृतम्

द्राक्षामधुकखर्जूरं विदारी सशतावरी । परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसम्मिताम् ॥७४॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च । घृतमिक्षुरसंक्षीरमभया कल्कपादिताम् ॥७५॥

साधयेत्तत् घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकां । प्रयोगे पित्तगुल्मघ्नः सर्वगुल्मविकारनुत् ॥७६॥

हपुषादि घृतम्

हपुषाजाजि पृथ्वीका पिप्पलीमूल चित्रकैः । क्षीरमूलकंकोलानां रसैस्तश्च विपचेत् घृतं ॥७७॥ (जाति) (क)

वातगुल्मारुचिश्वास शूलानाह ज्वरार्शसाम् । ग्रहणी योनीदोषाणां घृतमेतत् निवारणम् ॥७८॥

पूति तृड्तिहृदोगप्लीहाष्ठीलाग्निसादनुत् । त्र्यूषणं त्रिफला धान्य विडंगाचव्यचित्रकैः ॥७९॥

कल्कैः कृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् । एतएव च कल्काः स्युः कषायाः पंचमूलिकाः ॥८०॥

(अपि ते स्मृताः)

द्वि पंचमूलको वा यत्तत् घृतं गुल्मनुत्परं ।

पंचपलक घृतम्

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्धं दाडिमाधर्धं पलं पलं ॥८१॥

धान्यात्पंचघृतात्सुंठ्याः कर्ष क्षीरं चतुर्गुणं । सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ॥८२॥

योनिशूलं शिरःशूलं अर्शांसि विषमज्वरं ।

क्षीरषट्पल घृतम्

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः सयवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥८३॥

क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिं हन्ति गुल्मं कफात्मकं । ग्रहणीपांडुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहं ॥८४॥

धात्रीषडंग घृतम्

धात्रीफलानां स्वरसे षडंगे विपचेत् घृतं । शर्करासैधवोपेतं तत्तितं वातगुल्मिनां ॥८५॥ (कफ)

व्योषादि घृतम्

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं घृतं । कफगुल्मं जयत्याशुः सहिगुबिडदाडिमं ॥८६॥

इति गुल्मरोग चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken slokas from all of the Bṛhat trayīs . *Hingvādi cūrṇa* , *Nāgarādi Kalka* , *Trāyamāṇādyā Ghṛtam* , *Rasona Sarpi*, *Drākṣādi ghṛtam* , *Kṣīra -Ṣaṭpala ghṛtam* , *Vyoṣādi ghṛtam* , *Hapuṣādi Ghṛtam* are some of the kalpas from Caraka . *Dhātryādi -Ṣaṭpala Ghṛtam* , *Palāśa Kṣāra prayogas* , *Ēraṇḍa prayoga* , *Vṛścīrāriṣṭa* and types of *svēdana* are some points from Suśruta . *Śatāhvādi Kalka* , *Tila kvātha* and *Vyoṣādi cūrṇa* are some combinations from Vāgbhaṭa .
2. Vṛnda and Cakra have accepted nearly all the slokas and also contributed a lot of their own.
3. Mādhava has given new formulations like - *Vacādi Cūrṇa* , *Yāvanī yoga* , *Hingvādi gulma bhēdana* .
4. Both of the latter classics have emphasized the dominance of *Vāta dosha* and primary focus towards its treatment. *Nādēyādi kṣāra yoga* is new combination given by Vṛnda . Cakra has added up with *Kampillaka prayoga* , *Pūti karañjādi lavaṇa* , *Kāṅkāyana Guṭikā* , *Daśamūla Ṣaṭpala ghṛtam* .
5. Mādhava has elaborated this chapter from all the three basic Saṃhitās . But he again has some major lacunae like- Not describing dominance of *Vāta* . He has not given the *Rakta gulma* details and also the *raktamokṣaṇa avasthā* , *gulma pāka avasthā* etc.

अथ हृद्रोग चिकित्सा ।

सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं महौषधं साभया च कल्काः । क्षाराम्लसर्पिलवणैविमिश्राः स्युर्वात हृद्रोग विकर्णिकघ्नाः

॥८७॥ (शुक्ल)(हरानराणाम्)

पुष्करादि क्वाथ

क्वाथः कृतः पौष्करमातुलिंग पलाशभूतीकसठी सुराह्वैः ।

सनागराजाजि वचायवानि सक्षारमुष्णो लवणश्च पेयः ॥८८॥

शुक्लादि चूर्णम्

सुंठी सौवर्चलं हिंगुदाडिमं चाम्लवेतसं । चूर्णमुष्णांबुना पेयं श्वासहृद्रोगशांतये ॥८९॥

कृष्णादि चूर्णम्

कृष्णासुंठी वचारास्नाशठी पथ्या पौष्कराः । चूर्णिता वा श्रुता मूत्रे पातव्या कफहृद्गदे ॥९०॥

कृमिज हृद्रोग

कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडंगामय संयुतं । सकालेयक हिमा पैत्ते मधुरैश्च विरेचनं ॥९१॥

पिष्ट्वा वा कटुका पेया सयष्टिका सुखांबुना । (जीर्णज्वरं रक्तपित्तं हृद्रोगं च व्यपोहति।)

अर्जुनक्षीरपाक

अर्जुनस्य त्वचा सिध्दं क्षीरं योज्यं हृद्यामये ॥९२॥ सितयापंचमूलया वा बलया नागरेण वा ।

स्थिरादि कल्कवत्सर्पिः क्षीरेणेशुरसेन वा ॥९३॥ द्राक्षारसेन वा पक्वं पित्तहृद्रोगनाशनं ।

जीवकादि घृतम्

जीवकर्षभकौ द्राक्षा श्रेयसी शर्करा बला ॥९४॥ द्वे मेदे द्वे च काकेल्यौ खर्जूरं नीलमुत्पलं । घृतप्रस्थं पचेदेभिः

तुल्यांशैर्महिषं भिषक् ॥९५॥

चर्तुगुणेन पयसा पातव्यं युक्तितश्च तत् । वातपित्तसमुत्थानं एतत् हृद्रोग नाशनं ॥९६॥

श्वदंष्ट्रादि घृतम्

श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठा बला काश्मर्य कटुतृणं । दर्भमूलं पृथकपर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥९७॥

पलिकान्साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चर्तुगुणे । कल्कैः स्वगुप्तर्षभकमेदा जीवन्ती जीवकैः ॥९८॥

शतावर्याद्वि मृद्विका शर्करा श्रावणिवृषैः । प्रस्थः सिध्दो घृताद्वातपित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥९९॥ (बिसैः)(शूल)

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः कासश्वासक्षयापहः । धनुः स्त्री मद्य भाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥१००॥

कशेरुका सैवालशृंगबेरः प्रपौण्डरीकं मधुकं बिशस्य ।

ग्रंथिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृदयामयघ्नम् ॥१०१॥ (विषस्य)

पंचाशदभयाकल्कं सौवर्चलं पलद्वयं । घृतप्रस्थं जले सिध्दं हृद्रोगश्वासरोगनुत् ॥१०२॥

पुनर्नवादि तैलम्

पुनर्नवादारु सपंचमूलं रास्नासयवान् कोलकुलत्थबिल्वम् ।

पक्त्वा जले तेन पचेच्चतैलं अभ्यंगपाने अनिलहृत् ज्वरघ्नं ॥१०३॥ (हृद्रोगघ्नम्)

इति हृद्रोग चिकित्सा ॥

1. Caraka has not described Hṛd -roga as a separate chapter. Mādhava has taken this sequence of Hṛd -roga after Gulma, from Suśruta. Mādhava has taken some combinations like *Puṣkarādi kvātha*, *Pañcamūlyādi ghṛtam*, *Punarnavādi oil* from Caraka *Trimarmīya* chapter. *Śvadaṃṣṭrādi ghṛtam* is taken from *Kṣataḥṣiṇa* chapter of Caraka. *Abhayā Ghṛtam*, *Kasēruka Ghṛtam*, *Prapaunḍarika ghṛtam* are some formulations taken from Vāgbhaṭa.

2. Vṛnda and Cakra has accepted some of the slokas.

3. Mādhava has introduced some new formulations like - *Jīvakādi ghṛtam* , *Arjuna Kṣīrapāka* , *Śvadamṣṭrādi ghṛtam* .
4. *Nāgabālā rasāyana* , *Vallabha ghṛtam* , *Balādyā Ghṛtam* , *Puṣkara yoga* , *Godhūma Prayoga* are introduced by Vṛnda . The same has been accepted by Cakra and he had done additions of some new formulations like - *Arjuna Yoga* , *Pāṭhādi cūrṇa* , *Mṛga śṛṅga yoga* .
5. Mādhava has not described Śodhana avasthās .

अथ मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा ।

शतावर्यादि क्वाथ

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारीकशालीक्षुकसेरुकानां ।

क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥५॥

एवार्बुबीजादि चूर्णम्

एवार्बुबीजं मधुकं सदावीं पैत्ते पिबेत्तंडुलधावनेन । दावीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृतेथकृच्छ्रे ॥५॥

हरितक्यादि क्वाथ

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षः पाषाणभिद्भन्वयवासकानां ।

क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबंधे ॥६॥

मूलानि कुशकाशेक्षुराणां चेक्षुवालिका । मूत्रघाताश्मरीकृच्छ्रे पंचमूली तृणानि च ॥७॥

यवोरुबूकं तृणपंचमूली पाषाणभेदैः सशतावरीभिः । कृच्छ्रेषु गुल्मेष्वभया विमिश्रैः कृतः कषायोगुडसंप्रयुक्तः ॥८॥

मंथं पिबेद्वाससितं ससर्पिः शृतं पयो वार्धसिता प्रयुक्ताः । धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुनाविमिश्रं ९
(सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतोदक परिप्लुताः । नतिद्रवाः नातिसांद्राः मथ इत्यभिधीयते ॥)

त्रुटी योग

मूत्रेण सुरयावापि कजली स्वरसेन वा । कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णपिष्टां त्रुटिं पिबेत् ॥१०॥

तक्र प्रयोग

तक्रेणयुक्तं सितवारकस्य बीजं पिबेत्कृच्छ्र विनाशाहेतोः । पिबेत्तथातंडुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥११॥

सप्तच्छदारग्वधाकैबुकैलाधवः करंजः कुटजो गुडुची ।

जलेनसाध्यां प्रपिबेत्पयवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुक्तं वा ॥१२॥

निर्दीग्धिकायाः स्वरसं पूतं कुडवसम्मितं । मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः संपद्यते सुखी ॥१३॥

एवार्बुबीजकल्कश्च श्लक्ष्ण पिष्टोक्षसम्मितः । धान्याम्ल लवणैः पेयो मूत्रकृच्छ्राद्विमुच्यते ॥१४॥

दाडिमाम्लसंयुतां हृद्यां शुंठीजीरकसंयुताम् । पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥१५॥

वातज सामान्य उपक्रमः

अभ्यंजनस्नेहनिरुहबस्तिः स्वेदोपनाहोत्तरबस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिध्दान् दद्याद्रसांश्चानिल मूत्रकृच्छ्रे ॥१६॥

कषायोतिबलामूलं साधितो मूत्रकृच्छ्रजित् । पीतं वा त्रपुषबीजं सलिलाज्यपयोनितं ॥१७॥

द्राक्षासितोत्पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मधुनायुतं । पिबोद्वा कामतः क्षीरमुष्णं गुडसमायुतं ॥१८॥

शिलाजत्वश्मभित्कृष्णां त्रुटिनां च पिबेन्नरः । हरिद्रामधुकं मूर्वा मुस्तकं देवदारु च ॥१९॥(रजः)

पिबेदक्षसमान कल्कान् पयसामूत्रपीडिताः । त्रिफलां श्लक्ष्णपिष्टं वा कल्कं वा कोलसम्मितं ॥२०॥

वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररूजापहं ।

बृहत्यादि पाचन

बृहतीधावनीपाठायष्टिमधुकलिंगिका ॥२१॥

पाचनीयो बृहत्यादिकृच्छ्रदोषत्रयापहः । लेहः शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतुः समाक्षिकाः ॥२२॥

बलाहिगुयुतं क्षीरं सर्पिमिश्रं पिबेन्नरः । मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं च तत् ॥२३॥(एला)

शतावर्यादि घृतम्

शतावरी काश कुशश्चदंष्ट्रा विदारिकेक्ष्वामलकेषु सिध्दं ।

सर्पिः पयोः वा सितयाविमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रबलेषु योज्यं ॥२४॥

इति मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा ।

1. Mādhava has taken Śatāvarī Kvātha, Ērvārūka Bīja yoga, Saptacchadādi yavāgū and Cikitsā sūtra of Vātaja Kṛcchra from Caraka. Use of Pravāla cūrṇa is seen in Vāgbhaṭa.

2. Nearly all the slokas are accepted by Vṛnda and Cakra.

3. Mādhava has narrated some new formulations like- Śatāvarī Ghṛtam, Bṛhatyādi Pachana, Triphalādi kalka, Dhātryādi Mantha, Nidigdhikā svarasa.

4. Vṛnda and Cakra has explained the flow of chapter as per types of the Kṛcchra. Loha prayoga and Trikaṇṭakādi yoga - Ghṛtam has been newly introduced by Vṛnda. Cakra has given Sukumāra -kumāraka ghṛtam and Eladi cūrṇa -ghṛtam.

अथ मूत्राघात चिकित्सा ।

सदाभद्राश्मभिन्मूलंशतावर्याः सचित्रकं रोहिणी कोकिलाख्यै च कोकिलाख्यौ च क्रौचस्थूलत्रिकंटकं ॥२५॥

श्लक्ष्णपिष्टासुरा पीता मूत्रघात प्रबोधनाः । निर्दग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वातांतवधश्रुतं ॥२६॥(तंडुलाम्बुना)

जले कुंकुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि । सतैलपाटलाभस्म सक्षारं च परिस्रुतम् ॥२७॥

श्रुतशीतं पयोत्राशी चंदनं तंडुलांबुना । पिबेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥२८॥

दद्यादुत्तरबस्तिं च मूत्रघाते सवेदने ।

त्रिकंटकादि क्षीर

त्रिकंटकैरंडशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपंचमूलं । गुरुप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥२९॥

शिलोद्वेदादि घृतम्

शिरेद्विदैरंडकुशस्थिराभिः पुनर्नवाभीरुरसेषु सिद्धं । सर्पिर्गुडाध्वाशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरी मूत्रविषात् दोषे ॥३०॥

चित्रकाद्य घृतम्

चित्रकं सारिवा चैव बलाकालानुसारिवा । द्राक्षा विशाला पिप्पल्यस्तथा च त्रिफला भवेत् ॥३१॥

तथैव मधुकं दद्यादामलकानि च । घृताढकं पचेदेतैः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥३२॥

क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् । शीतं परिस्त्रुतं चैव शर्करा प्रस्थसंयुतं ॥३३॥

तुगाक्षीर्याश्च तत्सर्वं मतिमान् प्रतिमिश्रयेत् । ततोमितं पिबेत् काले यथादोषं यथाबलं ॥३४॥

वातरेताः पित्तरेताः श्लेष्मरेताश्च यो भवेत् । रक्तरता ग्रंथिरेता पिबेदिच्छिन्नरोगतां ॥३४॥

जीवनीयं च वृष्यं च सर्पिरेतन्महाबलं । प्रजाहितं च धन्यं सर्वरोगापहं शिवं ॥३५॥

सर्पिरेतत्प्रयुञ्जाना स्त्रीगर्भं लभते अचिरात् । असृग्दोषान् जयेच्चापि योनिदोषांश्च शुध्यति ॥३६॥

मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु कुर्यादेतत् चिकित्सितं ॥३८॥

इति मूत्राघात चिकित्सा ॥

1. Citrakādi ghṛtam has been taken from Suśruta . Other combinations are seen partially in Vāgbhaṭa . But they had been some what rearranged by Mādhava (e.g. - Pāṭalā Bhasma)
2. Mādhava has newly given - Trikaṇṭakādi Ksheer, Śiloda -bhēḍādi ghṛtam .
3. Vṛnda and Cakra has accepted all the slokas.
4. Vṛnda has newly given Svayaṅguptā Ksheera and Kṣārodaka yoga . Cakra has advised newly to keep Karpūra cūrṇa in penile opening. He has also introduced Godhāvaṭī mūla prayoga . Both of the followers have given doṣika variances and also mentioned use of Uttara -basti .
5. Mādhava has not given treatment part as per types of the Mūtrāghāta . Neither has mentioned Uttarabasti and Basti prayoga .

अथाश्मरि चिकित्सा ।।

वीरतराद्य क्वाथः

वीरवृक्षोष्णिमंथश्च कासवृक्षादनी कुशाः । मोरटेंदीवरीसूर्यभक्ता टिटुंकगोक्षुराः ॥३९॥

वसुको वत्सिदो दर्भः शैरेयावश्मभेदकाः । अश्मरी शर्कराकृष्टः मारुतातिहरोगणः ॥४०॥

शुठ्याद्य क्वाथः

शुठ्याग्निमंथपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः । अभयारग्वधफलैःक्वाथं कुर्यात् विचक्षणः ॥४१॥

रामठक्षारलवण चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः । अश्मरी मूत्रकृच्छ्रघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥४२॥

हन्यात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेद्रजं ।

नागरादि क्वाथ

नागरवरुणगोक्षुर पाषाणभेद कपोतवंकजं क्वाथः । गुडयवशूकविमिश्रः पीतो हत्यश्मरी रोगं ॥४४॥ (वक्त्रजं)

(श्मरीमुग्राम्)

एलादि क्वाथ

एलोपकुल्या मधुकाश्मभेद कौंती श्वदंष्ट्रा वृषकोरुबूकैः । शृतं पिबेदश्मजतुप्रधानं सशर्करे चाश्मरीमूत्रकृष्टे ४५ ।

पिबेत् वरुणमूलत्वक् क्वाथं तत्कल्कसंयुतं । क्वाथश्च शिग्रु मूलोत्थः कटूष्णो ऽश्मरि पातनः ॥४६॥

श्वदंष्ट्रादि कल्क

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुबूकात् क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयं च । आलोड्य दध्नां मधुना निपेयं दिनानि सप्ताश्मरि भेदनार्थं

॥४७॥ (मधुरेण)

त्रिकण्टकचूर्ण

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् । आविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिभेदनं ॥४८॥

भार्गीपुष्करमूलं वा अक्षमात्रं पिबेन्नरः । कपोतवंकामूलं वा पिबेदम्लसुरादिभिः ॥४९॥

तत्सिद्धं वा पिबेत्क्षीरमश्मरीशूलपीडितः ।

पाषाणभेदादि चूर्णम्

पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रापाठाभयाव्योषसटीनिकुंभाः ।

हिंस्त्राखराश्वासितमारकणामेर्वारुका च त्रपुषा च बीजम् । ५०

उपकुंचिकाहिंसुसवेतसाम्लं स्याद् द्वे वृहत्यौ हपुषा वचा च ।

चूर्णं पिबेदश्मरि भेदि पक्वं सर्पिश्चगोमूत्रं चतुर्गुणंभैः ॥५२॥

शृंगबेरं यवक्षारं पथ्या कलीयकान्वितं । आजं दधि भिनंत्युग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥५३॥

रक्तोदभवेतूत्पलनालतालकासशरः चालिक्षुकुशोदकानि ।

पिबेत्सिता क्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिकिन्दत्रपुषाणि चैव ॥५४॥

कुष्माण्ड रस-शर्कराश्मरिघ्न

यवक्षारे गुडोन् मिश्रं रसं सपुष्पफलोद्भवम् । पिबेन्मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराश्मरि नाशनं ॥५५॥

पाषाणभेदादि क्वाथ

पाषाणभिद्वरुण गोक्षुरकोरुबूकं द्विकंटकारी क्षुरकाह्नमूलं ।

दध्नापिबेत् क्षीर सुपुष्टिमेतत् स्याद्भेदनार्थं सिकताश्मरीणाम् ॥५६॥ (गोक्षुरकादि)

पीलुः कंकोलकनकसार्केदीवरजैः फलैः । पीतमुष्णांबु सगुडं सशर्करांपातयत्यधः ॥५७॥ (त)(क्षारै)

तिलापामार्ग क्षार

तिलापामार्गकदलीपलाशयवधन्वजाः क्षारः । पयोविमीश्रेण शर्कराऽश्मरिनाशनः ॥५८॥

पुनर्नवादि क्षार

पुनर्नवा द्वौ रजनी श्वदंष्ट्राफल्गुश्च वालुश्च सदर्भपुष्पं क्षीरांबुमद्येक्षुरसैश्च पिष्टां पयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥५९॥

सर्वथैवोपयोज्यस्तुगणो वीरतरादिकः । घृतैः क्षीरैः कषायैस्तु क्षारैश्चोत्तरबस्तिभिः ॥६०॥

तृणपंचमूल घृतम्

शरदि पंचमूल्यावा कषायेन पचेत् घृतं । प्रस्थं गोक्षुर कल्केन सिद्धं दद्यात्सशर्करं ॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्ग रुजापहं ॥६१॥

श्वदंष्ट्रादि घृतम्

घृतं श्वदंष्ट्रा स्वरसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।

स्थिरादिकानां कतकादिकानामैकैकशो वा विधिरेव तेन ॥६२॥

कुलत्थादि घृतम्

कुलत्थसिंधूत्थ विडंगसारं (स)शर्करं सूशीतला यावशूकं । बीजानि कुष्माण्डगोक्षुराभ्याघृतं पचेद्वरुणस्य तोये ६३

दुसाध्य सर्वाश्मरिशूलकृच्छ्रं मूत्रभिघातं समूत्रबन्धम् । एतानि सर्वाणि निहंति शीघ्रं प्ररुढं वृक्षानिव वज्रपातः ॥६४॥

कुशाद्य तैलम्

कुशाग्निमंथशैरेयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः कपोतवंक वसुकवसिरेंदीवरी सिराः ॥६५॥

धातुक्थरलु बंदाकाः कर्णपूराश्मभेदकाः । एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥६६॥

पानाभ्यंजनयोगेन बस्तिनोत्तरबस्तिना । शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्ररोगे च दारुणे ॥६७॥

प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च । वंध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं श्रेष्ठमेतत् कुशादिकं ॥६८॥

वरुणादि तैलम्

त्वकपत्रफलमूलस्य वरुणस्य त्रिकंटकान् । कषायेण पचेत्तैलं बस्तिनास्थापनेन च ॥६९॥

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रं विनाशनं ।

वीरतराद्य तैलम्

सैधवाद्यं तु यं तैलं ऋषिभिः समुदाहृतं (ब्रध्नाधिकारे) ॥७०॥

तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना । क्वाथेन पूर्वं कल्केन साधितं तु भिषगवरः ॥७१॥

एतत्तैलावरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनं ॥ मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे प्रथिते मथिते तथा ॥७२॥

भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥७३॥

इत्यश्मरी चिकित्सा ।

1. Mādhava has taken slokas from all the Br̥hat trayīs . *Pāṣāṇabhēdādi yoga* , *Śvadamṣṭrādi dadhi prayoga* are taken from Caraka . *Trikaṇṭaka Āvīkṣīra prayoga* has taken from Suśruta . Multiple *Kṣāra prayoga* has been taken from Vāgbhaṭa .
2. Vṛnda has adopted a different style for the chapter. His style is adopted by Cakra . Thus both have accepted only some of the slokas from Mādhava .
3. Mādhava has given *Vīratarādyā oil*, *Varuṇādi oil*, *Kuśādi Ghṛtam* , *Kulatthādi ghṛtam* , *Śarādi ghṛtam* , *Kūṣmāṇḍa svarasa* . Mādhava has emphasized the use of *Vīratarādi kaṣāya* .
4. Vṛnda has described the chapter as per doṣika types. He had given and emphasized use of *Vīratarādi gaṇa* for Vāta and *Varuṇādi Gaṇa* for Kaphaja Aśmarī . He also has described *Ūṣakādi gaṇa* for aśmarī bhēdana . He has also explained *Varuṇādi ghṛtam* , *Pāṣāṇabhēdādi ghṛtam* . Cakra has described operative procedure for aśmarī and also explained *Varuṇādi oil*.
5. Mādhava has dropped aśmarī operative and focused on paliative treatment.

अथ प्रमेह चिकित्सा ।

वृषखदिरहरिद्रादेवदारुश्वदंष्ट्रात्रिफलाघनवराङ्गकर्णिकराः सपाठा ।

गलितमधुविमिश्रं लेहमेतत्प्रकुर्यात् त्रिदशपत्तिनियुक्ते हन्ति विंशत्प्रमेहान् ॥७४॥

ग्रंथांतरात् - त्रिफलादारुदार्यब्दं क्वाथःद्रोणेन मेहहाः । कुटजासनदार्यद्भुः फलत्रयभूवोथवा ॥७५॥ (य)

गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् । निशाकल्कयुतो धात्र्यारसो माक्षिकान्वितः ॥७६॥

शालमुष्ककं कपिल्लकल्कमक्षसमं पिबेत् । धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥७७॥

शिलाजीत प्रयोग

मधुना त्रिफला चूर्णमथवाश्मजतुद्भवं । लोहजं वाभयौत्थं वा लिह्यान्मेह निवृत्तये ॥७८॥

फलत्रिकादि क्वाथम्

फलत्रिकं दारुनिशाविशालां मुस्तां च निःक्वाथ्य निशासकत्वं ।

पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषुसमुत्थितेषु ॥७९॥

कफपित्तज प्रमेह

कम्पिल्लसप्तछदशालिजानि बैभीतकरोहितककौटजानि ।

कपित्थपुष्पाणि चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥८०॥

न्यग्रोधादि चूर्ण

न्यग्रोधौदुंबराश्वत्थ श्योनाकारग्वधासनं ॥आम्रकपित्थजंबूश्च प्रियालं कुकुभं धवम् ॥८१॥

मधूकं मधुकं रोध्रं वरुणं परिभद्रकं । पटोलं मेषशृंगी च दंती चित्रकमाढकी ॥८२॥

करंजत्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च । एतानि समभागानि सूक्ष्म चूर्णानि कारयेत् ॥८३॥

न्यग्रोधाद्यमिदंचूर्णं मधुनासहयोजयेत् । फलत्रयरसं चानु पिबेत्तेन मूत्रं विशुध्यति ॥८४॥

एतेन विंशतिर्मेहाः मूत्रकृच्छ्राणि यानि च । प्रशमं यांतियोगेन पित्तकानि च न जायते ॥८५॥

कफप्रमेहे कषायाः

लोध्राभयाकटफलमुस्तानां विडंगपाठार्जुनदीप्यकानां । विडंगदार्वीधवशल्यकानां कदंबशालार्जुन धन्वकानां ॥८६॥

चत्वारते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीया ।

पित्तप्रमेहे कषायाः

लोध्रार्जुनोशीरकुचंदनानामरिष्ट सेव्यामलकाभयानां ॥

धात्र्यार्जुनारिष्टवत्सकानां नीलोत्पलानांतिनिसार्जुनानां ॥८७॥

चत्वारते विहिताः कषायाः पित्तप्रमेहेमधुसंप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ता ।

तैलं कफे स्यात्सकषायसिद्धं पित्तं घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥८८॥

मध्वासव

लोध्रं सठीपुष्करमूलमेलां मूर्वा विडंगं त्रिफलायवानीं । चव्यं प्रियंगुंक्रमुकं विशालां किराततिक्तांकटुरोहिणीं च ८९

भार्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषांसपाठां । कलिंगकान् केसरमिद्रंसाह्वानखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ९०

द्रोणंभसः कर्षसमानिपक्वापूते चतुर्भागजलावशेषे । रसेष्टभागं मधुना प्रदाय पक्वं विधेयो घृतभाजनस्थः ॥९१॥

मध्वासवोयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहंन्यात् द्विपलप्रयोगात् पांड्वामयार्शास्यरुचि ग्रहण्याम् दोषं किलासं विविधं च

कुष्ठं ॥९२॥

पथ्याहार

गोभक्षितान् यवान् मूत्रभावितान् केवलानपि । चित्रकोदशितोखादेत्रिंबमुद्गरसेन वा ॥९३॥

महन्ति तिक्तशकानि जांगलाहरिणांडजाः । यवान्चिकृतिमुद्गाः प्राश्यते शालिषष्टिकाः ॥९४॥(शस्यते)

प्रमेह पिडका

प्रमेहपिडिकानां प्राक् कार्यं रक्तावसेचनं । पाटनं च विपक्वानां व्रणवत्स्याक्रियाततः ॥१५॥

इति प्रमेह चिकित्सा ।

1. *Phalatrikādi kvātha* , *Madhvāsava* are the formulations explicitly accepted from Caraka . *Kaphaja* and *Pittaja Kaṣāyas* , *Dhātrīnīśā* are the combinations with their roots in *Vāgbhaṭa* .
2. *Mādhava* has very much edited to shorten this chapter as compare to *Bṛhat trayīs* . He has given *Kampillaka Saptacchadādi yoga* and *Nyagrodhādi yoga* as new combinations.
3. *Vṛnda* and *Cakra* accepts all the slokas from this chapter except *Madhvāsava* .
4. *Vṛnda* has accepted *Śālasārādi śīlājatu* from *Suśruta* and *Dhānvantaram ghṛtam* , *Śvadamṣṭrādi yamakam* from *Vāgbhaṭa* . He has newly given *Pārijatādi Kvātha* and *Triphalā Guggulu (Tryūṣaṇādi gulikā)* . *Cakra* has supplemented the list with *Mahādāḍima ghṛtam* , *Kaṭaṅkaṭērī kaṣāya* , and *Kuśāvalēha* .
5. *Mādhava* has not given doṣika variations and śodhana cikitsā .

अथ मेद चिकित्सा ।

सचव्यजीरक व्योषहिं गु सौवर्चलानलाः । मधुना सक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ॥१७॥

त्रिफला प्रयोग

फलत्रयं च सव्योषं सतैल लवणान्वितं । षण्मासादुपयोगेन कफमेदोनिलापहं ॥१८॥

गुडूच्यादि योग

गुडूची भद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा । तक्रारिष्ट प्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥१९॥

विडंग योग

विडंगं नागरं क्षारं काललौहरजोमधुः । यवामलकचूर्णं तु प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥१९०॥

बित्वादि पंचमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः । श्रमचिंताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ॥१॥

हंत्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ।

दौर्गध्यहर प्रदेहाः

शिरिषलामज्जकहेमलोध्रैः त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रदेहः । (पत्राम्बुलोद्भाभयचंदनानि शरीर

दौर्गध्यहरः) ॥२॥ (सृग्)

विहारानि

चिंताक्रोधस्तथाधूमो व्यायामो रक्तमोक्षणं । उपवासः सुखाशय्या सत्वौदार्यं तमोदयः ॥३॥

निद्राप्रसंगहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥४॥

इति मेद चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken *Guḍucyādi yoga* and *Viḍaṅgādi Loha* from Caraka (Sūtra -21/22-24).
2. A separate chapter for Sthaulya has been first time introduced by Mādhava . *Daurgandhyahara pradēha* , *Triphalādi prayoga* are new combinations by him.
3. Vṛnda has given *Lēkhana basti* , *Madhūdakapāna* , *Uṣṇa manda prayoga* , *Vāsādi pradēha* , *Haritakyādi Aṅgarāga* , *Vaśīkaraṇa Pradēha* and *Navaka Guggulu* . Cakra has given *Amṛtādyā guggulu* , *Lauha rasāyana* , *Kakārādi Saptaka Niṣēdha* and use of *Pañcatiktaka ghr̥ta guggulu* .

अथ उदर चिकित्सा ।

वचादंतीगवाक्षी च शंखिनी तिल्वकं त्वचं । गोमूत्रेण पिबेदतत्कल्कं जठरनाशनं ॥५॥ (त्रिवृद्)

सामुद्राद्य चूर्णम्

सामुद्रं सौवर्चलसैधवानां क्षारो यवानामजमोदभागः । स पिप्पलीचित्रकशृंगबेरं हिङ्गुविडंगानि समानि दद्यात् ॥६॥
एतानि चूर्णानि घृताप्लुतानि भुञ्जीत चूर्णं केवलं प्रशस्तं । वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीं च दुष्टाम् ७
अर्शासि दुष्टानि च पांडुरोगं भगंदरं चेति निहन्ति सद्यः ।

विशालादि चूर्णम्

विशाला शंखिनी दंती त्रिवृत्रीली फलत्रयं ॥८॥ निशाविडंगकंपित्तं मूत्रेणोदरवान् पिबेत् ॥९॥

मूत्राण्यष्टावूदरिणां सेके पाने प्रयोजयेत् । सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयासान्नाबुं वर्जितं ॥१०॥

पीतमोष्ट्रपयोमासं श्वयथूदरनाशनं । पयोवा चव्य दंत्याग्निः विडंगव्योषकल्कितं ॥११॥

पयसा शृंगबेरांबुक्षायो दारुवह्निजः । चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशांतये ॥१२॥ (वचा)

क्षारलवण चूर्णम्

क्षारद्वयानल व्योष नीलीलवणपंचकं । चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरशांतये ॥१३॥

शोधन महत्त्व व विविध योग

उदराणां मलाढ्यत्वं बहुशः शोधनं हितं । क्षीरेणैरंडजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत् ॥१४॥

ज्योतिष्मत्या पिबेत्तैलं पयसा वा दिने दिने । स्नुही पयोभावितानां पिप्पलीनां पयोशिनः ॥१५॥

सहस्रमुपभुंजीत शक्तितो जाठरामयी । शिलाजतुनां मूत्राणां गुग्गुलो स्त्रैफलस्य च ॥१६॥

स्तुहिक्षीरं प्रयोगाच्च शमयत्यूदरामयं ॥१७॥

पटोलाद्य चूर्णम्

पटोलमूलं रजनीं विडंगं त्रिफलात्वचम् । कंपिल्लकं च रजनीं त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥१८॥ (नीलिनीं)

षडाद्यान् कर्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् । कृत्वाचूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥१९॥

विरिक्तो मृदु भुंजीत भोजनं जांगलैः रसैः । मंडपेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥२०॥

श्रुतं पिबेत्तथूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः । हति सर्वोदराण्येतत् चूर्णं जातोदकान्यपि ॥२१॥

कामलां पांडुरोगं च शयथुं चापकर्षति ।

दूष्योदर

दंती द्रवंती फलजं तैलं दूष्योदरे पिबेत् ॥२२॥ शूलानाहबंधेषु यूष मांसरसादिभिः ।

तक्रप्रयोगाः

वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितं ॥२३॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादुपित्तोदरी पिबेत् । यवानी सैधवाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ॥२४॥ (मधुको)

उदरे लेपः

देवदारु पलाशार्कं हस्तिपिप्पलीचित्रकैः । शिगुकैः साश्वगंधैः गोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥२५॥

स्तुहीघृतम्

पयसाष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्नुक्पयासा पलं । त्रिवृताफलकल्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥२६॥

बिंदुघृतम्

अर्कक्षीरपले द्वे तु स्नुहीक्षीर पलानि षट् । पथ्या कंपिल्लकं श्यामा शम्पाकं गिरिकर्णिका ॥२७॥

नीलिनी त्रिवृता दंती शंखिनी चित्रकं तथा । एतेषां पलिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२८॥

अथास्य मलिनेकोष्ठे बिंदु मात्रं प्रदापयेत् । यावंतोस्य पिबेद्विदून् तावद्वेगाद्विरिच्यते ॥२९॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शयथुं सभगंदरं । शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिद्रंशनिर्यथा ॥३०॥

एतद्विंदुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ।

पिप्पल्याद्य घृतम्

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः । सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥३१॥ (क्षी)

कल्कैर्द्विपंचमूलस्य तुलाध्वस्य रसेन वा । दधिमंडाढकं दत्वा तत्सर्पिर्जठरापहं ॥३२॥

शयथुवातविष्टं भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ।

हिग्वाद्यघृतम्

हिगुरसोनार्द्रकः शिगुपथ्याषट्ग्रंथिदंतीदशमूलतोयैः । द्विक्षारपंचोषण कल्कपादं सिद्धं घृतैतत्जठरे प्रशस्तं ॥३४॥

चित्रकाद्य घृतम्

चतुर्गुणजले मूत्रे द्विगुणे चित्रकोत्पले । कल्के सिद्धं घृतं प्रस्थं सक्षीरं जठरी पिबेत् ॥३५॥

इत्युदररोग चिकित्सा ॥

1. Mādhava has accepted many formulations from Caraka like - *Paṭolādi Cūrṇa* , *Takra prayoga* (only of *doṣika* types), *Pippalyādyā Ghṛtam* and *Snūhī Ghṛtam* . From Vāgbhaṭa , he takes some formulations like - *Citrakādi ghṛtam* , *Dēvadārvyādi lēpam* . Some ideas like *Pippalī* and *Śilājatu rasāyana* are also found its roots in Vāgbhaṭa .
2. *Bindu Ghṛtam* , *Sāmudrādi Cūrṇa* , *Triṣṛt Kalka* and *Hiṅgvādi Ghṛtam* are original contributions from Mādhava .
3. Vṛnda and Cakra has nicely accepted Mādhava 's contribution and also picked some important and useful formulations from B'trayī . Furthermore they also had contributed of their own formulations. Vṛnda has given *Nārāca Ghṛtam* , *Palāśa kṣārabhāvi Pippalī* (caraka rasāyana) , *Rohit* and *Mahārohitā Ghṛtam* and *Citraka Ghṛtam* . Cakra has adopted the Caraka 's style of narration. He gives *Sāmānya Cikitsā* of every type of Udara . He adds *Arkalavaṇa* and *Dadhi maṇḍādyā Ghṛtam* and also use of *Māhiṣa* and *Gomūtra* . Cakra has not separated 'Śothodara ' , thus has explained the formulations of the allied topic in the same chapter.
4. Mādhava has left some serious lacunae in the chapter like - not explaining Udara with its eight types. He has not explained treatment of yakṛt -plīhodara . (Raktamokṣaṇa and other guidelines). He had not mentioned Paṭṭabandhana and Jātodaka avasthā .

अथ प्लीहा चिकित्सा

यवानिका चित्रकयावशूक षट्ग्रंथि दंती मगधोद्भवानां । प्लीहानामेतद्विनीहंति चूर्णामुष्णांबुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥३६॥

विडंगं चित्रकं सक्तून सघृतं सैधवं वचां । दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ॥ ३७॥

रोहितकाभयाकल्क भावितं मूत्रमंबुना । पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शः कृमिगुल्मनुत् ॥३८॥

कुष्ठं वचा शृंगबेरं चित्रकं कौटजफलं । पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिता ॥३९॥

ततो बिडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा । प्लीहोदरमुदावर्त्त सर्वमेतेन शाम्यति ॥४०॥

शुक्तिकार

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेण दधि शुक्तिजः। पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीह शान्तये ॥४१॥

क्षारं वा बिडंकृष्णाभ्यां पूतीकस्यांबुनिः शृतं । प्लीहयकृत्प्रशांत्यर्थं पिबेन्प्रातर्यथाबलं ॥४२॥

विडंगाद्यान् ससिंधूत्थान् सक्तून् कृत्वा वचान्विता । पिबेत् क्षीरेण संचूर्ण्य गुल्मप्लीहोदरापहं ॥४३॥

शोभांजनक निर्युहं सैधवाग्नि कणान्वितं । पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारःप्रयोजयेत् ॥४४॥

सिराव्यध

दध्नाभुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् । विद्येत् प्लीहाविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे ॥४५॥

प्लीहाने मर्दयेद्दृढं दुष्ट रक्त प्रवृत्तये।

चित्रक घृतम्

चित्रकस्य तुला क्वाथे घृत प्रस्थं विपाचयेत् ॥४६॥

आरनाले तत् द्विगुणे दधिमांडं चतुर्गुणे । पंचकोलक तालीस क्षारैर्लवणसंयुतैः ॥ ४७॥ (क्षारैः)

द्वि जीरक निशा युग्मैर्मरिचं तत्र दापयेत् । प्लीह गुल्मोदरध्मानं पांडुरोगा रुचि ज्वरात् ॥४८॥

बस्ति हृत्पार्श्व कट्युरु शूलोदावर्त्त पीनसान् । हन्यात्पीत्वा तदर्शोर्ध्वं शोफघ्नं वह्नि दीपनं ॥ ४९॥

बलवर्णकरं चापि भस्मके च प्रयच्छति।

रोहीतक घृतम्

रोहीतक त्वचः कृत्वा पलानांपंच विंशति ॥ ५०॥

कोल द्वि प्रस्थ संयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् । पलिकैः पंचकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥ ५१॥

रोहीतक त्वचा पिष्टै घृतप्रस्थं विपाचयेत् । प्लीहाभिवृद्धिं शमयेत् एतदाशु प्रयोजितं ॥ ५२॥

निकुंभ कुडव क्वाथः प्रस्थे तत्कल्क संयुते । सर्पिः प्रस्थं पचेत् प्लीहकामलापांडुरोगजित् ॥ ५३॥

इति प्लीहा चिकित्सा ।

1. It is a credit of Mādhava , of separating Plīhā Cikitsā from rest of the Udara Cikitsā . Thus the contribution of all Saṃhitās comes from their 'Udara -Cikitsā '. In this chapter also Caraka Saṃhitā has contributed more than rest of the texts. Citraka Ghṛta and Rohitaka Ghṛta are main kalpas from Caraka Udara Cikitsā. Sirā vyadha and kṣāra prayoga comes from Suśruta . Danti Ghṛtam has been taken from Pāṇḍu chapter of Caraka .
2. Mādhava has given some combinations but most of them are rearrangement of same drugs used by B'trayī .

3. As stated above, it is the credit of Ma.Chi., to banner up Plīhā Cikitsā for the first time. It is not seen even in Mādhava Nidāna . It is specifically to highlight the therapeutic separation of Plīhodara and also its more frequent occurrence in the society than the Saṃhitā periods. Plīhā as Udara has been recognized by all B'trayīs . Even its different therapeutic requirements are also coined by them. (eg. Basti is contraindicated in Udara but in Plīhodara same is indicted in its Cikitsā sūtra)
4. Vṛnda has not given separate chapter for Plīhā , but Cakra has mentioned it as *Plīhā -yakṛt* . Vṛnda accepts nearly all the slokas from Ma.Chi., but Cakra accepts only few of them. Vṛnda and Cakra had contributed many new combinations in their texts. *Mahā -rohita ghr̥ta* , *Śarapuṅkhā kalka* , *Śārgēṃṣṭā* , *Pakva -āmrarasa* are newly introduced by Vṛnda . Cakra has introduced *Kimśuka bhāvita kaṇā* (as in *Rasāyanādya* of Caraka), *Bhallātakādi modaka* , *Tālapuṣpa* , *Lokanātha rasa* , *Manādya guṭikā* and *Vardhamāna Pippalī prayoga* .
5. Mādhava has neither specified any doṣika specifications of Plīhā as mentioned by all the others nor has given any general Cikitsā sūtra . His intention in this chapter is restricted to Plīhā -yakṛt organs only. In short his approach is organ specific and not at all of doṣika considerations. He had not described *Ṣaṭpalaghr̥ta* or any of its nearest combination like *Daśamūla -Ṣaṭpala ghr̥ta* by Vṛnda . It lacks in prognostic guidance.

अथ शोफोदर चिकित्सा ।

हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवा छिन्नरुहा कषायः ।सगुग्गुलूमूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणो प्रवरः प्रयोगः ॥ ५४
 एरंडतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलायुतं वा । निहंति वातोदर शोफशूल क्वाथः समूत्थो दशमूलमिश्रः ॥ ५५
पुनर्नवाष्टक क्वाथ
 पुनर्नवानिंबपटोल सुंठीतिक्तामृता दार्व्यभयाकषायः ।सर्वांग शोफोदरपांडुरोगात् निहंति सश्वाससशूलकासं । ५६
 पुनर्नवादार्व्यभया गुडर्ची पिवेत्समूत्रां महिषाक्षयुक्तां । त्वग्दोषशोफोदर पांडुरोगस्थौल्य प्रसेकोर्ध्व कफामयेषु ॥ ५७
 गोमूत्रयुक्तां महिषीपयो वा क्षीरंगवां च त्रिफला विमिश्रं । क्षीरान्न भुक्केवलमेव गव्यं मूत्रं पिबेद् श्वयथूदरेषु ॥ ५८
 त्रिफला कांचनक्षीरी सप्तला नीलिनीवचा ।त्रायंती हपुषा तिक्ता त्रिवृत्सैधव पिप्पली ॥ ५९
 पिबेद्विचूर्णं मूत्रोष्णवारि मांस रसादिभिः ।सर्वगुल्मोदर प्लीह कुष्ठार्शः शोफभेदितत् ॥ ६०

बिल्वाग्निचव्याद्र्कशृंगबेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धं माज्यं ।

सच्छागदुग्धं ग्रहणीगुदोत्थं शोफाग्निसादारुचिषुप्रदिष्टं ६१ ॥

इति श्वयथूदर चिकित्सा ।

1. A very different category was given by Mādhava . It is a combination of two different diseases which are seen with concomitance. B'trayī doesn't even describe Śothodara as a type of Udara or Śotha . Prevalence of concomitance of these symptoms and /or diseases had made Mādhava formulate this chapter separately.
2. Though the chapter is new some combinations form Caraka can be traced here e.g. *Punarnavādyā cūrṇa* (Ch.Chi.12/22), *Hapūṣyādyā cūrṇa* (Ch.Chi.13/133).
3. Five slokas out of the total eight slokas of the chapter are originally formulated by Mādhava . *Punarnavāṣṭaka Kvātha* is one of them.
4. Cakra dose not give chapter of Śothodara but gives direct mention in the utility of some remedies (śloka 49,51,52,53). Vṛnda though doesn't recognizes Plīhā as a separate chapter, gives a separate chapter for Śothodara . Vṛnda also adds one formulation named -*Māṇakādyā pāyasam* .

अथ श्वयथुः चिकित्सा ।

दार्व्यादि चूर्ण

दारु गुग्गुलुं सुंठीनां कल्को मूत्रेण शोफजित् । गोमूत्रस्य प्रयोगो वा क्षिप्रं श्वयथु नाशयेत् ॥ ६२

पिबेदुष्णांबुना दारु पथ्या सुंठी पुनर्नवा । विडंगातिविषावासा विश्वदारुषणानि च ॥ ६३

वर्षाभूशृंगबेराभ्यां कल्कं वा सर्वशोफनुत् । पुरं मूत्रेण संसेव्य पिप्पली वा पयोन्विता ॥ ६४

त्र्यूष्णायोरजः क्षारैः शोफनुत् त्रिफला रसः । कटुकायोरजोव्योषं त्रिवृद्भिर्वा समन्वितः ॥ ६५

विडंगादि लोह

विडंगदंती कटुका त्रिवृच्चित्रकदाहवः । व्योषेभ कृष्णा त्रिफला समा देया हययोरजः ॥ ६६

द्विगुणं तत्तित्तचूर्णं पयसा शोफशान्तये ।

गुडादि योग

गुडात्पलद्वयं ग्राह्यं शृंगबेर पलत्रयं । शृंगबेर समाकृष्णा लोहकिट्टं त्रयोपलं ॥ ६७

चूर्णमेतत्समुदिष्टं सर्वं श्वयथु नाशनं ॥ ६३

पिप्पल्यादि चूर्ण

पिप्पल्यजाजीगजपिप्पली च निह्निधिका नागरचित्रके च । रजन्यो पिप्पलीमूलपाठे मुस्तं च चूर्णे सुखतोयपीतं । ६८
कल्कं च भूनिब महौषधाभ्यां हन्यात्त्रिदोषं चिरजं च शोफ ।

गुडार्द्रकादि योग

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभ्यां वा गुडपिप्पलीं वा ।
कर्षाभिवृद्धा त्रिपल प्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासं । ७०
शोफप्रतिश्याय गलास्यरोगान् सश्वास सकासारुचि पीनसादीन् ।
जीर्णं ज्वरार्शोग्रहणीविकारान् हन्यात्तथान्यान् कफवातरोगात् । ७१

रसादि योग

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात् ।
शिलाह्वयं च त्रिफलारसेन कुष्ठं त्रिदोषं श्वयथुं प्रसहय । ७२ ।

पुनर्नवारसाद्यः

पुनर्नवामूलकविश्वदारुछिन्नोद्भवा चित्रकमूलसिद्धाः । रसोयवागूश्च पयांसियूषाः शोफेप्रदेयाः दशमूलगर्भाः । ७३
क्षीरं शोफहरं दारुवर्षाभूर्नागरैः शृतं । पेयं वा चित्रकव्योषत्रिवृद्धारुप्रसाधितं । ७४
यूषोमूलकं सुंठीनां शाकं वा हितं पुनर्नवा । माणकं द कृतं हन्ति पायसं शोफमुद्धतं । ७५ (शिंभीनां)

सेकादि योगः

सेकस्तथार्कवर्षाभूनिबक्वाथेन शोथजित् । गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनं । ७६
सौवर्चलासमं घृष्टं सर्षपैश्च प्रलेपनं ।

पित्तज शोथ

क्षीराशिनः पित्तकृतेऽथशोफे त्रिवृद्धूची त्रिफलाकषायं ।
पिबेद्गदां मूत्र विमिश्रितं वा फलत्रिका तथाक्षमात्रम् । ७८

कफज शोथ

पुनर्नवा विश्व त्रिवृत् गुडूची शम्याक पथ्या सुरदारुकल्कं ।
शोफे कफोत्थे अक्षसमंसमूत्रं क्वाथं पिबेदवाप्यथचैवतेषां । ७९

चित्रकादि घृतं

सचित्रकाधान्ययवानिपाठासदीप्यक्यूषणोवेतसाम्ला । बिल्वोत्पलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यं । ८०
पिष्ट्वाक्षमात्राणिजलाढकेन पक्त्वा घृतप्रस्थमथापियुज्यते ।
अर्शांसि गुल्मे श्वयुथुं सकृच्छं निहन्ति वल्लेश्च करोति दीप्तिः । ८१
पिबेत् घृतं चाष्टगुणं प्रसिद्धं सचित्रक क्षारमुदारवीर्यं ।

कल्याणकं चापि सपंचगव्यं तिक्तं महद्वाप्यतिक्तं वा ॥ ८२ ॥ (चाष्टगुडं तु सिद्धं)

चित्रकमूलगर्भ घृतं

क्षीरंघटे चित्रककल्क लिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्यते च ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तत्रेणसिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्य ॥ ८३ ॥

अर्शोतिसारानिलगुल्ममेहान् तदहन्ति संवर्धयतेवह्नि ।

कंस हरितकी

द्विपंचमूलस्य पचेत्कषाये कंसोभयानां च शतं गुडाच्च ॥ ८४

लेहे सुसिद्धे च विनीयचूर्ण्य व्योषत्रिसौगंध्य मुपस्थिते च ।

प्रस्थार्द्धमात्रंमधुना सुशीते किंचित् च चूर्णादपियावशूकात् ॥ ८५

एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्तिं निहंति श्वयथुं प्रवृद्धे ।

कासज्वरारोचकमेहगुल्मान् प्लीहत्रिदोषोदर पांडुरोगान् ॥ ८६

काश्यामवातानसृगम्लपित्तवैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ८७

पुनर्नवावलेह

पुनर्नवामृतादारुदशमूल रसाढके आर्द्रकस्य रस प्रस्थे । गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ८८

तत्सिद्धां व्योषपत्रैलां सचव्यैः कर्षिकैः पृथक् । चूर्णीकृतैः क्षिपेत्सीते मधुनः कुडवं लिहन् ॥ ८९

लेहः पुनर्नवोत्थेष श्लेमशोफ निषूदनः । श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ९०

भल्लातकजन्य शोथ

भल्लातक्या जयेत् शोफं सतिलाकृष्ण मृतिका । महिषी नवनीतं वा लेपाश्च दुग्धतिलान्वितं ॥ ९१

इति शोफ चिकित्सा । २८

1. In this chapter Mādhava has taken the major bulk of formulations from Caraka . He had also added many new formulations. In this chapter Mādhava doesn't show his style of following B'ṭrayīs . He had taken nearly all drugs from Suśruta but, has formulated differently.
2. Mādhava has originally given *Punarnavādi lēham* , *Pippalyādi cūrṇa* and *Viḍaṅgādi loham* , *Dārvyādi Cūrṇam* . He had omitted *Kṣāra Guṭikā* and also the other types of local 'Śoṭhas' .
3. Mādhava has included '*Bhallātaka -Śoṭha* ' in this chapter, instead of '*Viṣa* ' *Cikitsā* . This is followed by *Vṛnda* and *Cakra* .
4. *Vṛnda* and *Cakra* both had included most of the slokas from Mādhava . Even new formulations like - *Punarnavādi lēham* had got space.

5. Mādhava again has got the biggest lacunae of describing *Avasthā*, *Pathya -apathya*, *Doṣika* Specifications, *Śodhana* recommendations, Sequential flow of therapeutic interventions.

अथांगवृद्धि चिकित्सा ।

रास्नादि क्वाथ

रास्ना यष्ट्यामृतैरंड पटोल रेवतं बला ।वृषश्चोत्त्वथितो वृद्धिं निहन्याच्चित्रतैलवत् ॥ १२

गंधर्वहरितकी

भृष्टाश्चैरंड तैलेन कल्कः पथ्या समुद्भवः ।कृष्णा सैधव संयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥ १३

हरीतकीं मूत्रसिद्धिं सतैल लवणान्वितं । प्रातः प्रातः सुसेवेत कषायतामयापहं ॥ १४ (कफवातामयापहं)

सक्षीरं वापि पिबेन्तैलं मासमेरंड संभवं । गुग्गुलेरंड तैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥ १५

वातवृद्धिं निहंत्याशुचिरकालानुबन्धिनी । त्रिफला क्वाथ गोमूत्रं पिबेत्प्रातरतंद्रितः ॥ १६

कफवातोभ्दवं हंति श्वयथुं वृषणोस्थितं । त्र्यूषणपिप्पलीमूलं देवदारु फलात्रिकं ॥ १७

कषायं पाययेदेषां सक्षार लवणत्रयं । त्रिभिर्मासैः प्रशाम्येत् वृद्धिर्वातकफात्मिका ॥ १८

बाह्योपचार-दाह,लेप,सेकादि

अंगुष्ठमध्ये संचित्वा, दाहेत्बाहुं विपर्यये । लेपनं लघुरुक्षोष्णं चंदनं भक्षमेव च ॥ १९

परिषेकावगाहाश्च सर्वमुष्णमिहेष्यते । वचासर्षपकल्केन पलेपः शोफनाशनः ॥ १२००

सरलागुरुकाष्ठानि देवदारु महौषधं । मूत्रारनालसंपिष्टं शोफघ्नं कफवातजित् ॥ १ (कुष्ठानि)

पित्तरक्तवृद्धी

चंदनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलं । क्षीरपिष्टैः प्रदेहस्यात्वाहशोफरुजापहः ॥ २

पंचवल्कलकल्केन घृतेनापि प्रलेपनं । सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणं ॥ ३

सिरावेध

शंखोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनी मादरात् । व्यन्यासाद्वा शिरां विध्येदंतत्रवृद्धि निवृत्तये ॥ ४

तैलमेरंडणं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितं । आध्मानथूलोपचितामंत्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ५

पुनर्नवादि तेल

पुनर्नवामृतादारु सक्षार लवणत्रयं । कुष्ठेशठीवचा मुस्तं रास्ना कंदफलपुष्करं ॥ ६

यवानी हपुषाहिं गु शताह्वाचाजमद्विदका । विडंगातिविषायष्टी पंचकोलकसंयुतैः ॥ ७

एतैरक्षसमैकल्कैः तैलप्रस्थं विपाचयेत् । गोमूत्रं द्विगुणं देयं कांजिके च तथैव च ॥ ८

पुनर्नवादयमेतत्तु बस्तौ पाने तथोत्तमं । शर्कराशमरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्र विनाशनं ॥ ९

कट्यूरुपृष्ठमेद्रेषु कुक्षौ च वृषणाश्रितं । कफवातोद्भवं शूलमंत्रवृद्धिं विनाशनं ॥ १०

इत्यंत्रवृद्धि चिकित्सा । १९

1. Caraka has mentioned about 'शोफ' in Su.18/30, as local pathogenesis of 'Śōtha' .
Mādhava has taken some procedural parts from Suśruta Chi.19. The drugs used by him are again similar to those of Suśruta and Vāgbhaṭa .
2. *Punarnavādi Oil*, *Balākṣīra yoga* , *Rāsnādi kvātha* , *Harītakī* fried in castor oil are some new additions by Mādhava .
3. Mādhava has added very important combinations in this chapter, which are accepted by both Vṛnda and Cakra . But he had been too emphasized on using formulations and missed very much in describing the stages of Gṛddhi . He had not even mentioned Mūtra , Mēdo and Āntra gṛddhi types, which had got specific mention in his Nidāna book.
4. Vṛnda and Cakra have taken nearly all the part of this chapter. Both of them had omitted Punarnavādi oil and mentioned three *Vṛddhis* dropped by Mādhava . They had made a distinct mention of stages and procedural utility in the disease.
5. Absence of three types of *Vṛddhis* , and unmentioned *Avasthās* such as- Agnikarma only for *Varikṣaṇastha gṛddhi* .

अथ गलगंडमालाग्रंथ्यर्बुदअपची रोगचिकित्सा ॥

वातगंड चिकित्सा

निचुलं शिग्रुमूलानि दशमूलमथापि वा । आलेपनं वातगंडे सुखोष्णं तु प्रशस्यते ॥ ११

कफगंड चिकित्सा

देवदारुविशाले च कफगंडे प्रलेपनं । सर्षपाः शिग्रुर्कबीजानि शणबीजातसी यवान् ॥ १२

मूलकस्य तु बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् । गंडानि ग्रंथयश्चैव गंडमाला तथैव च ॥ १३

आलेपात् तेन शाम्यन्ति विलयं यांति तत्क्षणात् ।

जलकुंभी भस्म प्रयोग

जलं कुंभीजकं भस्म पक्त्वा गोमूत्रगालितं ॥ १४

पिबेत् कोद्रव तक्राशीगलगंड निवृत्तये । तैलं पिबेच्चामृतवल्लिर्निंबसिद्धं बलाभ्यां सहदेवदारु । (देवदारु)

हिंस्त्रा द्वाया वृक्षकपिप्पलीभिर्हिताय नित्यं गलगंडरोगी ॥ १७

तुम्बी तैलम्

विडंगानल सिंधूत्थ रास्नौग्राक्षारदारुभिः । तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बी रसेन च ॥ १८

गंडमालापहं श्रेष्ठं गलगंड हरं तथा ।

कांचनार प्रयोग

पलमर्धपलं पीत्वा पिष्ट्वा तंदुलवारिणा ॥ कांचनारत्वचं वापि मुच्यते गंडमालया ।

गंडमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ॥ २० निंबाश्वमारनिगुण्डी साधितं चापि नावनं ।

छुछूंदरी तैलम्

छुछूंदरी विपक्वं तु क्षणान्तैलं वरं ध्रुवं ॥ अभ्यंगान्नाशयनृणां गंडमालां सुदारुणां ।

शस्त्रकर्म

जिह्वाधः पार्श्वयोर्मूलात् सिराब्दादशकीर्तिताः ॥ तासां स्थूल शिरे द्वे तु छिंदयातानि शनैः शनैः ॥ २३

बिडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् । श्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात्सगुडमात्रकं ॥ २४ (सगुडमार्द्रकं)

भोजने चानभिष्यदि यूषं कौलत्थ मिष्यते ।

अपची - सर्षपादि लेप

सर्षपारिष्ट पात्राणि दंती भत्तातकैः सह । छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनं ॥ २६

अश्वत्थ काष्ठ निर्युलं गवां दतं च दाहयेत् । वाराहमज्जा संयुक्तं भस्मं हंत्यपची व्रणात् ॥ २७

चंदनादि तैलम्

चंदनं साभया लाक्षा वचाकटुकरोहिणी । एतत्तैलं शृतं पीतं समूलामपर्ची जयेत् ॥ २८

ग्रंथि- चिकित्सा

ग्रंथिमुद्धृत्य वा पक्वं बस्ति कर्म प्रयोजयेत् ॥ २९ (वह्नि)

क्षाराग्निभ्यां दहेच्चापि स्वेदैश्च विधिवज्जयेत् । मीनांड सदृशं मेदो हत्थ वध्निं प्रयोजयेत् ॥ ३० (मानांड)

जयेद्विद्रधिबत्पूर्वमर्बुदे प्रच्छनादिभिः । उपोदिका रसाभ्यक्ता मृत् पत्रपरिवेष्टिता ॥ ३१

प्रणश्यन्त्यचिरान्मृणां पिटकार्बुदजातयः । उपोदिका कांजिकतक्रपिष्टा तथोपनाधे लवणेनसाष्टं ।

हष्टोर्बुदानो प्रशमाय कैश्चित् दिने दिने रात्रिषु मर्मजानां ॥ ३२

हरिद्रालोध्रपतंग गृहधूमोमनः शिला । मधुप्रगाहो लेपोयं मेदोर्बुदहरः परः ॥ ३३

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्वकरार्बुदे ॥ ३४

इति गंडमालादीनां चिकित्सा

1. Caraka had not described *Gaṇḍamālā* in separate chapter. The same is true for other diseases. Whereas Suśruta and Vāgbhaṭa had given its details in the separate chapters for Nidāna as well as for Cikitsā. But in Mādhava none of B'trayī had its

own footprints. Mādhava had just tried to sum up some of the direct formulations of his own experience. In this chapter Mādhava has reduced the number of slokas significantly.

2. *Tumbī oil, Cucundarī oil, Candanādi oil, Jalakumbhī yoga* are new additions by Mādhava . All of these new formulations are accepted by Vṛnda and Cakra .
3. Vṛnda accepts nearly all the 19 slokas from Mādhava . Cakra adopts the same path. Though both of them takes all the slokas from Mādhava , they also add many other slokas from B'trayī , especially from Suśruta . Vṛnda has a chapter of 56 slokas and Cakra has of 62 slokas. On the other hand as told earlier in Mādhava it is of only 19 slokas. The number it self is sufficient to tell the intention and limitations Mādhava to describe the topic.
4. Vṛnda has described newly some formulations viz. - *Karkaru nasya , Sūryāvartyādi Upanāha , Maṇḍūra bhasma prayoga , Varuṇamūla kvātha , Vyoṣādi oil*. Cakra has added some more formulations such as- *Bhāringī mūla lēpa , Alambuṣā prayoga , Guñjādyā oil, Śaṅkha and Svarjikā kṣāra lēpa* .
5. In this chapter Mādhava has lost total framework of B'trayī . He has just given some 'Nuskas'. Such traditional formulations, if not supported by proper line of its basic thinking, get very restricted utility. Vṛnda and Cakra had taken the same slokas and added some very important guidelines like - *Pathya , Avasthās , Doṣika* indications. This make their chapters rich with experience and with increased utility for 'Trividha śiṣya buddhi ' physician.

अथ श्लीपद चिकित्सा ।

लंघनालेपनस्वेदः रेचनं रक्तसेचनैः । प्रायश्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥३५

सिद्धार्थशोभांजनदेवदारु विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिपेत् । पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा कांजिक मिश्रिनेन ॥३६

धत्तुरैरंड निर्गुण्डी वर्षाभूशिगुसर्षपैः । प्रलेपः श्लीपदं हंति चिरोत्थमपि दारुणं ॥३७

हंति चालेपनान्नित्यं चित्रको देवदारु च । सिद्धार्थशिगु कल्कोत्थ सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥३८

मंजिष्ठा मधुकं रास्ना सहिस्रां सपुनर्नवां । पिष्टवारनालैर्लेपोयं पित्तश्लीपदं शांतये ॥३९

पिबेद्वाप्यभयाकट्कं मूत्रेणान्यतमेनवा । पिबेदेवं गुडूर्ध्वं वा नागरं भद्रदारुवा ॥४०

पिबेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये । पूतीकरंजछदजं रसं वापि यथाबलं ॥ ४१

अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसं । प्रयुंजीत् भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ॥४२

पलाशमूलस्य रसं पिबेद वा तैलेन तुल्यं सितसर्षपानां । मूत्रेण पथ्यामरदारुविश्वं सगुग्गुलुं श्लीपदिभिर्निषेव्यम् ४३
वृद्धदारुकचूर्णं वा मूत्रं सौवीरकादिभिः । शीलितं श्लीपदं हन्ति कृच्छ्रसंवत्सरोत्थितं ॥४४

पिप्पल्यादि चूर्णम्

पिप्पलीत्रिफलादार्वी नागरं सपुनर्नवां । भागैर्विपलकैस्तेषां तत्समं वृद्धदारुकम् ॥४५
कांजिकेनतु तच्चूर्णं पिबेत्कर्षप्रमाणतः । जीर्णे वा परिहारः स्यात्भोजनं सर्वकामिकं ॥४६
श्लीपदं वातरोगांश्च प्लीहगुल्ममरोचकं । अग्निं च कुरुते घोरं भस्मकं च प्रयच्छति ॥४७

कृष्णादि मोदकं

कृष्णाचित्रकदंतीनां कर्षमर्धपलंपलं । विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य च पलद्वयं ।
मधुनासहसंयुक्तं श्लीपदं हन्ति दारुणं ।

विडंगादि तैल

विडंगसारिवार्केषु नागरे चित्रके तथ्य ॥४९
भद्रदाव्यालकाक्षश्च सर्वेषु लवणेषु च । तैलं पक्वं पिबेद्वापि यवान्नं चहितं सदा ॥५०

सौरेश्वर घृतम्

सुरसा देवकाष्ठं च त्रिफला त्रिकटुगजा (गज पिप्पली) लवणानि च सर्वाणि विडंगान्यथ चित्रकं ॥५१
चविकापिप्पलीमूलं गुग्गुलु ह्युषावचां । यवाग्रजः सपाठाश्च शठ्येला वृद्धदारुकं ॥५२
कल्कैश्च कर्षिकैरेभिः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दशमूलकषायेण धान्ययूषद्रवेणच ॥ ५३
दधिमंडसमायुज्जं प्रस्थं प्रथे पृथक् पृथक् । पक्वं तदुद्धृतं कल्कात्पिबेत्कर्षत्रयं हविः ॥५४
श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितं तथा । मेदःश्रिताभिघातोत्थं हन्यादेवं न संशयः ॥५५
अपची गंडमालानि सांत्रवृद्धिं तथार्बुदं । नाशयते ग्रहणी दोषं श्वयथुं गुदजान्यानि ॥५७
परमग्निकरं हृदयं कोष्ठकृमिविनाशनं । घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितं ॥५८

इति श्लीपद

1. Similar to Gaṇḍamālā , in this chapter also Mādhava has given some formulations and adopted the typical style of a Cikitsā grantha . Mādhava has taken some slokas from Suśruta and Vāgbhaṭa , but are very less in number.
2. Vṛnda had given new combinations like- *Kṛṣṇāḍya modakam* , *Pippalyādi cūrṇa* , *Sorēśvara ghṛta*
3. Vṛnda and Cakra both had accepted nearly all the slokas of Mādhava and also had contributed some more from their own side.
4. *Rajani -guda prayoga* , *Vṛddhadārūka cūrṇa* are main contributions of Vṛnda in

this chapter. *Rupikā mūla prayoga* , *Bandaka mūla yoga* , *Godhāvaṭī mūla yoga* , *Vṛddha dāru cūrṇa dvitīya* are contributions of Cakra .

5. Mādhava has given Cikitsā sūtra in the very first śloka . But again missed with .doṣika specifications and *avasthās* .

अथ विद्रधि चिकित्सा (Sloka no59-was in parts, not clear to understand. It was completed with help of 'Madhavi chikitsa' of Udaipur.)

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ । मृदूविरेकी लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥५९॥

वातघ्नमूलकल्लैश्च वसातैर्लघुतायुतैः । सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥५९॥

स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः । पुनर्नवा दारुसुंठी दशमूलाभयोम्भसा ॥६०॥

गुग्गुल्वेरंडतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ । दशमूली छिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवा ॥६१॥

ज्वरविद्रधिशोफेषु शिग्रुर्विश्वयुता हिताः । त्रिफलाशिग्रुवरुणैः दशमूलाभसा पिबेत् ॥६२॥

गुग्गुलं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसंभवे । इष्टिकासिकतालोह गोशकृन्तुषपांशुभिः ॥६३॥

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदाय श्लेमविद्रधौ । पैत्तिके सारिवालाजामधुकैः शर्करायुतैः ॥६४॥

प्रदद्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचंदनैः । पिबेद् त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतं ॥६५॥

पंचवल्कलकल्केन घृतमिश्रोपलेपयेत् । शोभांजनक निर्यूहो हिंगुसैधव संयुतः ॥६६॥

अचिरात् विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातः निषेवितः । शिग्रुमूलं जलेधौतं स्तोकं पिष्टं तु गालयेत् ॥ ६७॥

तद्रसंमधुना पीत्वा हंत्यंतःविद्रधिं नरः । पिबेदभ्यंतरे पथ्या यावत् शोभांजनाद्रसं ॥६८॥ (यवात्)

नाराचमथ सर्पिर्वा तैलं वाथोरुब्रूकजं । अपक्वे त्वनु निर्दिष्टं पक्वे तत् व्रणवत् क्रिया ॥६९॥

व्दिपंचमूली त्रिफला कुलत्थं त्रिवृत्युतैः मूलकशिग्रूयुषौ । तैलं तिलैरंडजमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधि गुल्मशूले

॥७०॥ (शिग्रूयुक्तौ)

इति विद्रधि चिकित्सा ।

1. Mādhava has accepted some part from Suśruta and Vāgbhaṭa . But he had quoted more from his own.
2. Mādhava has given many new combinations, but the basic herbs and concepts were similar to those of Suśruta and Vāgbhaṭa .
3. Vṛnda and Cakra accepts all the slokas from Mādhava .
4. Vṛnda had described use of *Godhūma Upanāha* , *Pāṭhāmūla yoga* , *Śvēta - varṣābhūmūla*.
5. Mādhava has given Cikitsā sūtra in very first śloka . He does not describe about *Abhyantara vidradhi* .

अथ व्रण चिकित्सा ।

सामान्यउपक्रम

आदौ विम्लापनं कुर्याद् द्वितीयं अवसेचनम् । तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थी पाटनक्रिया ॥

पंचमं शोधनं कुर्याद् षष्ठे रोपणमिष्यते । एतै क्रमाः व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः ॥७१॥

वातजव्रणशोथ

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च सुरदारुमहौषधम् । अहिंस्त्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥७२॥

शिरिषोन्मत्त बाकूचिहिंस्त्रा कालासुदर्शनम् । तण्डुलीयकमूलानि प्रलेपः शोफनाशनः ॥७३॥

पित्तजव्रणशोथ

दूर्वाद्वयं बलामूलं मधूकं चन्दनं तथा । शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपाः पित्तशोफहाः ॥७४॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । ससर्पिषः प्रलेपः स्यात् शोफानिर्वापतत्परः ॥७५॥

आगन्तुजे रक्तजे च लेपोऽयं भिषजांमतः ॥७६॥ विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नो विहितो विधिः ॥७७॥

कफवातज शोथ

पुनर्नवा दारुशिग्रु दशमूलमहौषधम् । कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥७८॥

विविध उपनाह

सतिला सातसी बीजा दध्यम्ला सक्तूर्पिडिका । कम्पिल्ल कुष्टलवणाः शस्तास्युरूपनाहने ॥७९॥

शणशिग्रु कमूलकान्यतसीतिलसर्षपाः । शक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्यपि च पाचनम् ॥८०॥

तैलेन सर्पिषा वाऽपिद्वाभ्याम् वा शक्तुपिण्डिका । सुखोष्णः शोफपाकार्थं मुषनाहः प्रशस्यते ॥८१॥

द्रव्याणां पिच्छिलाणां च त्वङ् मूलानि प्रपीडनम् । यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥८२॥

चिरविल्वान्गिकोदन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतकं कगूध्राणां पुरीषणि च दारुणम् ॥८३॥

क्षारद्रव्याणि चान्यानि क्षारो वा दारुणं परम् ।

त्रिफलादी शोधन कषाय

त्रिफला खादिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः । निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥८४॥

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद् घृतम् । मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद् व्रणशोधकः ॥८५॥

शोधनरोपण योग

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुनाकृत शोधनः । रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥८६॥

दुष्टव्रण चिकित्सा

वसुकार्जुन विक्रान्तामुस्तलोध्रनिशायुगैः । तिलबर्हिशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टव्रणापहः ॥८७॥

व्रणकृमि चिकित्सा

करंजारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद् चूणकृमीन् । कलायबदरीपत्रं कोशाभ्रास्थि च पूर्ण ॥

सुरसादिरसैः सेका लेपनं लशुनेनवा । निम्बशम्पाक जात्यर्कसप्तपर्णोऽश्चमारकाः ॥

कृमिघ्नामय संयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥८८॥

व्रणधूपन

निम्बपत्रवचाहिंसुसर्पिलवणसर्षपैः । धूपनं कृमिरक्षोघ्नं व्रणकण्डूरुजापहम् ॥८९॥

रोपण योगाः

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः । करवीरार्ककटुकाकषाया रोपणेहिताः ॥९०॥

घातकीचन्दनवलासमंगामधुकोत्पलैः । दार्वी मेदानिलैर्लेपः ससर्पिव्रणरोपणः ॥९१॥

प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गौजिह्वा धातकी बला । रोपणं सतिलं दद्यात्प्रलेपः सघृतव्रणे ॥९२॥

अपामार्गोऽश्चगन्धा च तालपत्री तथैवं च । उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥९३॥

सुषवीपत्रधतूरकर्णमेदा कुठेरकाः । पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणोपणाः ॥९४॥

मातुलुंगदलैस्तद्वन् मूलैर्वा कुशविल्वयोः । अर्जु नोदुम्बराश्वत्थ लोध्रजबू त्वचः समाः ॥

यष्टीकटफल लाक्षाश्च चूर्णिताः क्षतरोपणाः ॥९५॥

पंचवल्कलचूर्णैर्वाशुक्ति चूर्णसमीन्वतम् । धातकीलोध्रचूर्णैर्वा निःसारोहंति ते वृणाः ॥

सदाहावेदनावंतो ये व्रणा मारुतोत्तराः । तेषां तिलान् तुगांश्चैव भ्रष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥(उमांश्चैव)

तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्याद्दालेपनं भिषक् ॥९६॥

द्विपंचमूलान् क्वथितानम्भसा पयसाऽपिवा । सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥९७॥

यवचूर्णं समधुकं सतैलं सर्पिषा तथा । दद्यादालेपने कोष्णं दाह शूलोपशान्तये ॥९८॥

आगंतुव्रण चिकित्सा

बध्वागंतुव्रणं सद्यो धृतक्षौद्रसमन्वितम् । शीतक्रियाप्रयोक्तव्याः पितरक्तोष्मनाशिनी ॥९९॥

सद्योव्रण चिकित्सा

सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिचयेत् । यष्टीमधुकयुक्तेन नातिशीतेन सर्पिषा ॥१००॥

आभ्यन्तर व्रणे शोधनः

आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते । पक्वाशयस्थे पेयं च विरेचनमसंशयम् ॥

क्वाथो वंशत्वगैरंडः श्वदंष्ट्राऽश्ममिदाकृतः । हिंसुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्त्रावयेदसृक् ॥११॥

सप्ताहात् परतः कार्याः शरीरे व्रणवत् क्रिया ॥१२॥

मनः शिलादि चिकित्सा

मनः शिलालमंजिष्ठा सलाक्षारजनीद्वयम् । प्रलेपः सघृतक्षौद्रोऽसृग् विशुद्धिकरः परः ॥१३॥

यवकोलकुलत्थानां निः स्नेहेन रसेन च । भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धव संयुताम् ॥१४॥

सवर्णीकरण लेपः

अयोरजः सकाशीसं त्रिफला कुसुमानि च । प्रलेपः कुरुते काष्ण्यं सद्य एव नवं त्वचि ॥५॥

कालीयकलताभ्रास्थि हेमकाला रसोत्तमः । लेपः सगोमयरसः सवर्णकर्णः परः ॥६॥

गौरादि घृतम्

गौरा हरिद्रा मंजिष्ठा मांसी मधुकमेव च । प्रपौडरीकं ह्रीवेरं नतं मुस्तं सचन्दनम् ॥७॥

जातीबिम्बपटोलं च कारंजं बीजमेव च । मधूच्छिष्टं मधूकं च महामेदा तथैव च ॥८॥

पंचवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एष योगो महावीर्यः सर्वव्रण विशोधनः ॥९॥

आगंतुसहजाश्चैव चिरोत्थांश्चापि ये वृणाः । विषमामपि नाडीं च शोधयेत् शीघ्रमेव च ॥१०॥

जात्यादि घृतम्

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा । मंजिष्ठाभयतुत्थसिक्तमधुकैर्नक्ताह्व बीजैः समैः ॥११॥

सर्पिः सिध्दमनेन सूक्ष्मः वदनाः मर्माश्रिताः स्त्राविणो । गंभीरासरुजो व्रणः सगतिकाः शुध्दन्ति रुहन्ति च ॥१२॥

करंजाद्यं घृतम्

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च । सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥१३॥

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधूकं तिक्तरौहिणी । प्रियंगू कुसुमं चैव निचुलस्य त्वगेव च ॥१४॥

मंजिष्ठा चन्दनो क्षीरमुत्पलसारिवे त्रिवृत् । एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१५॥

दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् । सद्यः छिन्नव्रणानांतु करंजद्यमिदं शुभम् ॥१६॥

प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्

प्रपौण्डरीकमंजिष्ठा मधुकोशीर पद्मकैः । सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ॥१७॥

येनैवविधिनातैलं घृतं तेनैव साधयेत् ॥१८॥

कुठेरकं तैलम्

कुठेरकात्पलशतं क्वाथयेन्नत्वणैः सभसि । तेनपादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥१९॥

कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्टिका माक्षिकासु च । एततैलं कुठारस्य व्रणशोधनरोपणम् ॥२०॥

नाडीसु परमभ्यंगो निजास्वागंतुकासु च ॥२१॥

दूर्वाद्य तैलम्

दूर्वास्वरस संसिध्दं तैलं कंपिल्लकेन वा । दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं रोपणं व्रणे ॥२२॥

त्रिफला गुग्गुलु

यत् क्लेद पाक श्रुति गन्धवन्तो व्रणाश्चिरोत्थाः सततं सशोफाः । प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन नाशं

त्रिफलारसेन ॥२३॥

त्रिफला गुग्गुलु द्वितीय

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।नियंत्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥२४॥

इति व्रण चिकित्सा ।

1. Mādhava in routine had followed the demarcation of Kāyacikitsā and Śālyā Cikitsā . But in Vraṇa chapter Mādhava had not followed these restrictions. Here though it is mainly Śālyā school disease, had taken more slokas from Citraka Saṃhitā .(10) than Suśruta (6).
2. *Pañcavalkala cūrṇa* , *Tilapāyasa* , *Savarṇīkaraṇa lēpa* , *Manahśilādi lēpa* , *Dūrvādi lēpa* are some important combinations taken from Caraka Saṃhitā . *Jātyādi ghṛta* from Vāgbhaṭa . *Sadyo vraṇa cikitsā* , *Nimbapatrādi yoga* , *Karañjādi Ghṛta and Prapaunḍarika ghṛta* (Both are from Vidradhi Chapter) are from Suśruta .
3. Mādhava has given many new formulations (nearly 40 ślokas). Most of them are the rearrangement of same drugs from B'trayī e.g *ropaṇa yogas* . *Vraṇa kṛmi cikitsā* , *Gaurādi ghṛta* , *Kuṭhēraka oil*, *Triphalā guggulu* are some of the prominent new combinations.
4. Vṛnda and Cakra both accepts the main stuff of this chapter, along with the new combinations suggested by Mādhava . Vṛnda had split the chapter into - *Vraṇa śoṭha & Āgantū vraṇa* . Cakra had mentioned only *Vraṇa śoṭha* chapter and had also *Bhagna vraṇa chapter* after *Śūka dosha*.
5. Vṛnda had explained *Śākhoṭaka* and *Hastidanta lēpa* , *Lēpana* rules from Suśruta . He had also explained the indications of *Upanāha* , *Raktamokṣaṇa* . He had also recommended the use of single drugs like- *Sārivā* , *Śarapuṅkhā* , *Suṣavi* . Cakra had newly introduced the use of *Narahkapāla lēpa* , *Amṛtādi Guggulu* , *Mustā lēpa* , *Śuṇajihvā cūrṇa* , *Apāmārga svarasa* .

अथ भग्नव्रण चिकित्सा

सामान्य उपक्रम

आदौभक्तं विदित्वातु सेचयेत्सीतलांबुना । पंकेना लेपनं कुर्यात् बन्धनं च कुशान्वितम् ॥२५॥

पलाशोदुबरोऽश्वत्थ कदम्बनिचुलत्वचः । वंशसर्जोऽर्जुनानां वा कुशादीनुपसंहरेत ॥२६॥

बंधमोक्ष काल

यः दृश्योपरिवहीयात् नगाढं शिथिलं न च । सप्त-सप्तदिनात् शीते धर्मेमुञ्चेत्त्र्यहात्त्र्यहात् ॥
सामान्ये पंच पंचाहादुक्तदोषवशेन हि ॥२७॥

स्थापना

अवनमितमुन्नह्येन्नतं चावपीडयेत् । आच्छेदं निक्षिप्तमघोगतं चोपरिवर्धयेत् ॥२८॥

लेप

आलेपनार्थं मंजिष्ठा मधुकं रक्तचन्दनम् । शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् ॥२९॥

परिसेक

न्यग्रोधादिकषायं च सुशीतं परिषेचनम् । पंचमूलकषायं तु क्षीरं कुर्याद् सवेदनं ॥

सुखोष्णमवचार्यं च तक्रं तैलं विजानताः ॥३०॥

पथ्य

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् । शीतलं लाक्षया युक्तं वातभग्नः पिबेन् नरः ॥३१॥

अस्थि संधानकर योग

सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जनम् । सन्धियुक्तेस्थिभग्ने च पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥३२॥

रसोनमधुलाक्षाज्यं सिताकल्कं समश्नुताम् । छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्ध्यामचिरात् भवेत् ॥३३॥

आभागुगुलु

आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वरेतैः समांशकैः । तुल्यो गुग्गुलुनायोज्यो भग्नसन्धिप्रसादकः ॥३४॥

लाक्षागुगुलु

लाक्षास्थि संहति ककुभाश्वगन्धाचूर्णकृता नागबला सगुग्गुलुः ।

सम्भग्नमुक्तास्थि रुजं निहन्यादंगानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥३५॥

पथ्य

मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः । बृंहणं चान्नपानं स्यात् देयं भग्ने विजानता ॥३६॥

लवणं कटुकं क्षारं अम्लं मैथुनमातपम् । व्यायामं च न सेवेत भग्ने रुक्षान्नमेव च ॥३७॥

सव्रण भग्न

सव्रणस्यतु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः । प्रतिसार्यं कषायैस्तु शेषं भग्नवदादिशेत् ॥३८॥

इति भग्न चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken many important slokas from Suśruta and also had influence of Vāgbhaṭa . The slokas from Suśruta and Vāgbhaṭa are of - *Bandha kālā* , *Sthāpana* , *Parīṣēka* , *Pathya* , *Savraṇa Bhagna*

2. Mādhava had given some new combinations like - *Lākṣā guggulu* , *Ābhā guggulu* and use of *Rasona* . All these new combinations are accepted by Cakra and Vṛnda .
3. Vṛnda and Cakra accepts nearly all the slokas of Mādhava . Vṛnda newly contributes - *Ksheer pāka* of *Jīvanīya gaṇa* and *Lākṣā* . Cakra had suggested use of *Gandha tailam* of Suśruta and also newly introduced use of yellow *Varāṭikā* .
4. Mādhava had a great lacuna of not specifying any therapeutic or procedural remedies for specific type of Bhagna.

अथ नाडीव्रण चिकित्सा

सामान्य शस्त्रकर्म

नाडीनां, गतिमन्विष्य शस्त्रेणोत्पाद्यकर्मवित् । सर्वव्रणक्रमं कुर्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥३९॥

आरग्वधादि वर्ति

आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता । सूत्रवर्तिव्रणे योज्याशोधने गतिनाशिनी ॥४०॥

धण्टाफलत्वक्मदनात्फलानि पूगस्य च त्वक् लवणं च मुख्यम् ।

स्तुत्यर्कदुग्धेन सहैष कल्कोवर्ति कृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥४१॥

वर्तिकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

दुष्टव्रणे यद् विहितं च तैलनाडीकफानिलकृतां अपची कृतां च ॥४२॥

श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिध्दं हरिद्रया तित्त्वक वृक्षके च ।

घृतं स दुग्धं व्रण तर्पणेन हन्याद् गतिं कोष्ठगतापिया स्यात् ॥४३॥

सप्तांग गुग्गुलु

गुग्गुलु त्रिफला व्योषैः समांशैर्योजितं घृतम् । नाडी दुष्ट व्रणशूल भगन्दर विनाशनम् ॥ ४४ ॥

इति भग्नव्रण चिकित्सा

1. As seen in Bhagna , in this chapter also Mādhava shows influence of Suśruta and Vāgbhaṭa . *Āragvadhādi Varti* is from Vāgbhaṭa (Ut. 29/38)
2. Mādhava newly introduces - *Saptāṅga Guggulu* . It is accepted by both Vṛnda and Cakra .
3. Vṛnda and Cakra had adopted the doṣika specification for therapeutic management in the chapter. Vṛnda had given *Jātyādi Varti* , *Sūtrāvacāraṇa*

vidhī , Svarjikā oil, Kumbhika oil, Bhallātaka oil, Nirguṇḍī oil. Cakra had introduced -Hamsapādī oil.

4. Mādhava had not specified doṣika considerations in this chapter.

अथ भगंदर चिकित्सा

वटपत्रेष्टिकाशुष्ठीगुडूची सपुनर्नवा । सुपिष्टा पिटिका वस्ते लेपः सिद्धो भगन्दरे ॥४५॥

पक्वापक्व उपचार भेद

पिटिकानमपक्वानमपतपर्ण पूर्वकम् । कर्मकुर्याद् विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥४६॥

एषणो पाटनं क्षारबन्हिदाहादिकक्रमम् । विधाय व्रणवत् कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥४७॥

कुष्ठादि लेपः

कुष्ठं त्रिवृत् तिलादन्ती मागधी सैन्धवं मधु । रजनीत्रिफलामूलं हितं स्यात् व्रणशोधनम् ॥४८॥

रसांजनं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा निम्बपल्लवाः । त्रिवृत् तेजोवती कल्को दुष्टनाडीव्रणापहः ॥४९॥

विष्यन्दन तैल

चित्रकार्को त्रिवृत् पाठे मलपूहयमारकौ । सुधां वचां लांगलिकां हरितालं सुवर्चिकाम् ॥५०॥

ज्योतिष्मती च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एतद् विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद् भगन्दरे ॥५१॥

शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥५२॥

त्रिवृतादि तैलम्

त्रिवृद् दन्तोहरिद्रार्कमूलो लोहाश्वमारकैः । विडंगसारं त्रिफलासार्कं स्नूहीपयोमधु ॥५३॥

मधूच्छिष्टसमायुक्तै स्तैलमेभिर्विपाचितम् । भगन्दरविनाशार्थं व्रणरोगापहं शिवम् ॥५४॥

निशादि तैलम्

निशार्कक्षीरं सिध्वग्निपुरादहनवत्सकैः । सिध्दमभ्यंजने तैलम् भगन्दरहरं शिवम् ॥५५॥

पाठास्नुकलांगली स्वर्जी त्रिवृदर्कवचनलैः । ज्योतिष्काश्वहरस्तद्वत् तैलं सिध्दं भगन्दरे ॥५६॥

नवांशक गुग्गुलु

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपचंकांशयोजिता । गुटिकाशोफगुल्मार्शो भगन्दरवतां हिता ॥५७॥

सप्तविंशतिको गुग्गुलु

त्रिकटुत्रिफलामुस्तविडंगामृतचित्रकम् । चव्येलेपिप्पलीमूलं हपुषासुरदारु च ॥५८॥

तुम्बुरुपुष्करं चव्यं विशालारजनीद्वयम् । विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥५९॥

यावन्त्येतानि द्रव्याणि तावद् द्विगुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेत्मधुना सह ॥६०॥

कासं श्वासं तथा शोफमर्शासि सभगन्दरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिवस्तिगुदेरुजम् ॥६१॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं च अंत्रवृद्धिं तथा कृमीन् । चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥६२॥

आनाहं च तथोन्मादं स कुष्ठान्युराणि च । नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहं श्लीपदं तथा ॥६३॥

सप्तविंशतिकोऽप्येषः सर्वरोगनिषूदनः ॥

इति भगंदर चिकित्सा

1. Mādhava had taken some slokas from Suśruta like - *Kuṣṭhādi lēpa* , *Viṣyandana Oil*, *Trivṛtādi oil*.
2. Mādhava adds *Saptaviṃśati Guggulu* and *Nava (kārṣika) vañkṣaka Guggulu* .
3. Vṛnda and Cakra accepts nearly all slokas from Mādhava . Vṛnda adds *Nyagrodhādi gaṇa* , *Jambuka Māṃsa* , *Pañcatiktaka ghr̥ta Guggulu* and *Karavīra Oil*. Cakra adds *Bhūnāga cūrṇa* and *Bilāsthi pralēpa* . Both of them had explained *Pathya apathya* .
4. Mādhava had left the same lacunae of doṣika ignorance in the chapter.

अथ उपदंश चिकित्सा ॥

पटोलनिंबत्रिफलाकिरातैः क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलं वा त्रिवृतायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥६८॥ (गुडूची)

त्रिफलायाः कषायेण भृंगराज रसेन वा । व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशांतये ॥६९॥

निंबार्जुनश्वत्थ कदंबशालजंबूवटोदुंबरवेतसेषु । प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्यात् चूर्णानि पित्तास्रभवोपदंशे ॥७०॥

दारुहरिद्रादि लेप

त्वचो दारुहरिद्रायाः शंखनाभिरसांजनम् । लाक्षागोमयनिर्यासं तैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥७१॥

एभिः सुपिष्टैर्द्रव्याशैरूपदंशं प्रलेपयेत् । व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥७२॥

वटप्ररोहार्जुनजंबुपथ्यालोध्रहरिद्रा च हितः प्रलेपः । सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णं च तज्जं विमलांजनेन ॥७३॥ (गो)

नीलेत्पलानि कुमुदं पद्मसौगंधिकानि च । उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहायं प्रशस्यते ॥७४॥

बबूलदलचूर्णेन दाडिमत्वग् रजोथवा । गुंडनं लिंगदेशस्य लेपः पूगफलेन वा ॥७५॥

त्रिफला मषीलेप

दहेत्कटाहे त्रिफला तां मषीं क्षौद्रसंयुतं । कृत्वोपदंशे लेपोयं सद्यो रोपयति व्रणः ॥७६॥ (तैलं)

सामान्य पथ्य

सेवेन्नित्यं यवान्नं च पानीयं कौपमेव च ।

रक्तामोक्षण

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेत् वा जलौकसः । हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छितान् । सद्योभुर्हत दोषस्य रूक् शोषोरुपशाम्यतः ॥७८॥

आगारधूमादि तेल

आगारधूमो रजनीसुराकिण्वं च तैस्त्रिभिः । भागोत्तरं पचेत्तैलमुपदंशोपशान्तये ॥७९॥

लिंगार्श चिकित्सा

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रियाकार्योपदंशवत् ।

इति उपदंश चिकित्सा ॥१३

1. For this chapter Mādhava had taken a theme from Suśruta Saṃhitā . But had many fundamental amendments than Suśruta (Chi 19) Viz. - Mādhava has stated Śamana part firstly and mentioned śodhana in between. He had not taken cognizance of Pāka - avasthā , and doṣika differentiation.
2. Vṛnda and Cakra both had taken nearly all the part of Mādhava . But had rearranged the positions of śodhana and śamana sequence. Furthermore they had also taken the care of doṣika differentiation.
3. Vṛnda has added Karañjādyā Ghṛtam and Japā (ya)di kaṣāyam . Cakra adds Bhūnimbādyā ghṛtam .
4. The lacunae in Mādhava are as mentioned above viz. underestimating śodhana , excluding pāka condition and ignorance towards doṣika differentiation.

अथ शूक दोष चिकित्सा ॥

सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् । तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेत् तैलं साधयेद् व्रणरोपणं ॥८१॥(पेषिता)

क्रियेयावमंथेपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः । अष्ठिलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ॥८२॥

कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधते व्रणे । तिंदुकत्रिफलालोघ्रैः लेपस्तैलं च रोपणं ॥८३॥

अंजल्यां स्नुतरक्तायामयमेवक्रियाक्रमः । उत्तमाख्यां तु पिटिकां संविध्य बडिशोधृतम् ॥८४॥

कल्कचूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् । क्रमपित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥८५॥

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेत्मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥८६॥(शू)

इति शूकदोष चिकित्सा ॥

1. Mādhava had taken all the 6 slokas from A. Hṛdaya Uttara 34/8-14.

2. Vṛnda and Cakra had taken all the slokas from Mādhava . Both had added Virēcana as a part of treatment. Furthermore both had given the details of Śataponakādi Śūkadoṣas , which are skipped by Mādhava .

अथ कुष्ठरोग चिकित्सा ॥

प्रच्छानैर्वाजलौकाभिः शृंगालाबुशिराव्यधैः । स्निग्धस्य मोक्षयेत्कुष्ठे दुष्टरक्तं पुनःपुनः ॥८६॥

वमनं च यथादोषैः कर्तव्यं सविरेचनं ।

गुडुच्यादि कषाय

गुडुची त्रिफलादावीक्वाथ मूत्रौष्णवारिभिः ॥ ८७ ॥ त्वग्दोषव्रणशोषघ्नः पीतो मासेन गुग्गुलुः ।

खदिराष्टक कषाय

खदिरत्रिफलानिंबपटोला मृतवासकैः ॥ अष्टकोयं जयेत् कुष्ठान् कंडूविस्फोटानि च ।

कच्छुविसर्प किटिभरोमांतिक मसूरिका ॥ ९० ॥

पटोलादि कषाय

पटोलखदिराष्टक त्रिफलाकृष्ण चित्रकं । तिक्ताशनः पिबेत्क्वाथं कुष्ठि कुष्ठम् व्यपोहति ॥ ९१ ॥

खदिरारुष्करादि कषाय

खदिरारुष्करादावी त्रिफलासननिंबमार्कव कषायाः । क्षौद्ररसांजन सहिताः कुष्ठं प्रत्येकशो हन्युः ॥ ९२ ॥

त्रिफला निंबपटोलं मंजिष्ठारोहिणीवचारजनीं । एष कषायोभ्यस्ता निहंति कफपित्तजं कुष्ठं ॥ ९३ ॥

बाकुचि योग

घर्मसेवी कटुष्णेन वारिणा बाकुचिं पिबेत् । क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात्कुष्ठ रोगात्प्रमुच्यते ॥ ९४ ॥

अरुष्कर योग

पथ्यागुडतिलैः पिंडैः कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् । गुडारुष्करजंतुघ्ना सोमराजी कृतोत्थवा ॥ ९५ ॥

(सप्तसमोयोगः

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातसर्षपाः । घृष्यः सप्तसमोमेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ९६ ॥

अभयादि योग

पंचाभयासमाक्षीकाः सगुडा वापि चूर्णिताः । तैलयुक्ता लिहन् कुष्ठी अरोगी च नरो भवेत् ॥ ९७ ॥

हरितकीं समगुडां व्योषयुक्तां लिहन् मुच्येत् कुष्ठतः ।

तैलमिश्रं फलत्रिकं सविडंगं सकृष्णं सर्पिस्तैलयुक्तं लिहेद्वा ॥ ९८ ॥

निंबादि व हरिद्रादि योग

निंबपत्रशतं पिष्ट्वानिंबामलकमेव च । विडंगबकुची कुष्ठं पिबेद्वा कुष्ठशांतये ॥ ९९ ॥ (कल्क)

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयं । पिबेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनः ॥ १४००
 (गंधपाषाणचूर्णन्तु कटुतैलेन योजितम् । लेपनादथवा पानात् कच्छूपामा विनाशनम् ॥)
 दुर्वानिशायुतोलेपः कच्छूपामाविनाशनः । कृमिकंडूहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ११ ॥

आदित्यपाक तैलम्

मंजिष्ठात्रिफलालाक्षा निशा शिलालगंधकैः । चूर्णितैस्तैलमादित्य पाकेपामाहरे परं ॥ १२ ॥
 काकोदुंबरिककाकाष्ठं विडंगव्योष यावकं । कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्ठं कुटजत्वच तिलांबुना ॥ १३ ॥ पिव

विविधाः लेपः

त्रिफलामुस्तपिण्डितदार्वीशम्याकवत्सजाः । सिद्धार्थकुष्ठन्नुचयं स्नानपानप्रलेपनैः ॥ १४ ॥ (काः)
 पथ्याकरंजसिद्धार्थः निशावल्गुजसैधवैः । विडंगसहितैः पिष्टैः लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ १५ ॥
 मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कपयः कुष्ठहरः प्रदेहः । करंजबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टः त्वपरः प्रदेहः ॥ १६ ॥
 पत्राणि पिष्ट्वा चतुरंगुलस्य तत्रेण पर्णान्यथकाकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदधहनच्छदेश्य ७ ।
 चक्राव्दबीजं स्नुक् क्षीर भावितं मूत्रसंयुतं । रवितप्तकल्कं च लेपनं किटिभापहं ॥ १८ ॥
 बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौप्रपुत्राटबीजं ।
 श्रीवेष्टकं व्योषविडंगकं पिष्ट्वा च मूत्रेण विलेपनं स्यात् ॥ १९ ॥
 दद्रूनि सिध्मं किटिभानि पामा कपाल कुष्ठं विषमं च हन्यात् ॥ १० ॥
 विडंगैडगजाकुष्ठ निशा सिध्मूतं सर्षपैः । धान्याम्ल पिष्टैर्लेपोयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः ॥ ११ ॥
 दुर्वाभयासैधव चक्रमर्दः कुठेरका कांजिकतक्रपिष्टाः ।
 त्रिभिः प्रलेपैरपि बध्दमूलं दद्रूं च कंडूं च विनाशयंति ॥ १२ ॥
 प्रपुनाटस्य बीजानि धात्रीसर्जरसः स्नुही । सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्तनं हितं ॥ १३ ॥
 गोमूत्रेणाथ तत्रेण जीर्णसौविरकेण वा । पिष्टं मूलकबीजं च लेपनं सिध्मनाशनं ॥ १४ ॥
 धात्रीरसः सर्जरसः सुपाक्यः सौवीरपिष्टस्य तदाशुतस्य ।
 भवंति सिध्मानि यथानुभूया स्तथैवमुद्वर्तनकं करोति ॥ १५ ॥
 लेपः सिध्महरो दृष्टो गंधकः सयवासकः । कदल्याः शंखपुष्पाश्च तैलं क्षारेण संयुतं ॥ १६ ॥ (ग्रजः)
 विडंगबाकुचीकृष्णा पथ्या वाराह लांगली । तिलारुष्काग्निसगुडैः मोदकाः कुष्ठनाशनाः ॥ १७ ॥

मणिभद्र मोदक

विडंगसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयं च ।
 गुडस्य षट्द्वादशभागयुक्त्यां मासेन त्रिंशत् गुटिका विधेयाः ॥ १८ ॥
 निवारणे यक्षवरेण सृष्टः समणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ।

अयं च कासक्षयकुष्ठनाशनो भगंदर प्लिह जलोदरार्शसां ॥१९॥

धात्र्यक्षपथ्यासविडंगवह्नि भल्लातकावगुल्जलोहभृगैः ।

भागाभिवृद्ध्यैस्तिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि च हन्ति लेहः ॥२०॥

अमृताक्षभयाव्योष वल्लयरुष्करबाकुची । केशरजाः क्रमवृद्ध्याः कुष्ठघ्नास्तैलवरनिहिताः ॥२१॥

विडंगादि चूर्णम्

विडंगत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकं । हन्ति कुष्ठं कृमीन् मेहान् नाडीकुष्ठभगंदरान् ॥२२॥ (दुष्ट)

खदिरोदक

दह्यमानात् च्युतः कुंभे समूलखदिराद्रसः । साज्यधात्रीरसः क्षौद्रो हन्यात्कुष्ठं रसायनं ॥२३॥

लेपनोद्धर्तन स्नानपानभोजन कर्मसु । शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वक् दोषनाशनं ॥२४॥

श्चित्र लेपः

खदिरामलककषायं बाकुचिबीजान्वितं पिबेन्नित्यं । कुर्दुशंख धवलं चित्रं निहन्ति तत्क्षीघ्रं ॥२५॥

मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुंबर्यवल्गुजं । तैलाक्तं घर्मसेवीस्यात्तक्राशी श्चित्रमुद्धरेत् ॥२६॥

वायस्येडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुटिकाः कृताः । बस्तमूत्रेणसंपिष्टाः लेपनाश्चित्रनाशनी ॥२७॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्म वा कालकोद्भवः । गजदर्पणमालत्याः क्षारो वा श्चित्रनाशनाः ॥२८॥ (को)

बलास्थिमालती भस्म काकासृग्भिः प्रलेपनं । अयोरजः सोमराजी लाक्षामागधिकांजिकैः ॥२९॥

सकासीसो हितो लेपो बर्हिगोपित्तसंयुतः । पिचूमंद फलं पुष्पं त्वक् मूलमेव च ॥३०॥

पंचैतानि सुश्लक्ष्णानि समचूर्णानि कारयेत् । अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ॥ (मात्रा)

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याणि एतानि दापयेत् ॥३२॥

चित्रकोथ विडंगानि व्याधिघात सशर्कराः । भल्लातकहरितक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥३३॥

चित्रमर्दक बाकुच्यौ पिप्पली मरिचं निशा । लोहचूर्णं समायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥३४॥

भावयेत् भृंगराजेन पुनः शुष्कानि कारयेत् । निंबार्धं सर्वमेतेषामेकीकृत्य प्रदापयेत् ॥३५॥

बिडालपदमात्रं तु सर्पिषा पयासापि वा । प्रातः प्रातः निषेवेत् खदिरासनवारिणा ॥३६॥

परिहारो नचावापि पंचनिबे च तिष्ठति । मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं सुदारुणं ॥३७॥ (न च अगास्ति) (रसायनम्)

त्वक्दोषनीलीकाव्यंग तथैव तिलकालकान् । अष्टादशविधं कुष्ठं सप्तचैव महाक्षयान् ॥३८॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षं शतं नरः ॥ (सुखी)

चित्रकादि गुग्गुलु

चित्रकत्रिफलाव्योषयवानी कारवीं वचाम् । सिंधुत्थातिविषं कुष्ठं चव्यैलायावशूकजं ॥३९॥

विडंगान्यजमोदां च मुस्तान्यमरदारु च । यावंत्येतानि चूर्णानि तन्मात्रं गुग्गुलुं शुभं ॥४०॥ (सर्वाणि)

संचूर्ण्यसर्पिषासार्धं गुटिकां कारयेद्विषक् । प्रातर्भोजन काले च भक्षयेत् यथाबलं ॥४१॥

हंत्यष्टादशकुष्ठानि कृमीन् दुष्टव्रणानि च । ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥४३॥
गृध्रसीं पांडुरोगं च गुल्मं चैव नियच्छति । व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥४४॥

मरिचाद्य तैलम्

मरिचं पिप्पली कुष्ठमार्कक्षीरं सकृद्रसः । देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी लोहित चंदनं ॥४५॥
विशालां करवीरं च हरिताल मनःशीला । एतैरर्धं पलैर्भागैः सविषैः श्लक्ष्णचूर्णितैः ॥४६॥ (माषैः)
कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रं च चतुर्गुणं । मृद्वांडे लोहभांडे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥४७॥
ततैलं मधुवर्णाभं निष्पन्नमवतारयेत् । एतेनैवोपशाम्यंति रोगाः कायेषु देहिना ॥४८॥ (केवला त्वक् प्रजायते)
कंडूविचर्चिकापामा दद्विस्फोटकास्तथा । अभ्यंजनेन शाम्यंति केवला त्वक् प्रजायते ॥४९॥
(रोगाः कायेषु देहिना)

प्रसृतानि च चित्राणि तैलेनानेन तत्क्षणात् । अपि त्रिवार्षिकं श्वित्रं समं व्रजति तत्क्षणात् ॥५०॥
अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विधीयते ।

वज्रक तैलम्

सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥५१॥ मूलं स्नुही शिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ।
करंजबीज त्रिफला त्र्यूषणं रजनीद्वयं ॥५२॥
सिध्दार्थकविडंगानि प्रपुत्राटं च संहरेत् । मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनं ॥५३॥
अभ्यंगाद्वज्रकं नाम नाडीं दुष्टव्रणापहं ।

विषतैलम्

नक्तमालं हरिद्रा द्वे अर्कस्तगरमेव च ॥५४॥
करवीरवचाकुष्ठमास्फोता रक्तचंदने । मालती सिंदुवारं च मंजिष्ठा सप्तपर्णकं ॥५५॥
एष सार्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् । चतुर्गुणैर्गवामूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥५६॥
चित्रं विस्फोटि किटिभं ददू लूतां विचर्चिकां । कच्छू कंडूविकारांश्च अरुंषिस विषाणि च ॥५७॥ (श्वित्रं)
दुष्टव्रणानि सर्वाणि तैलमेतद्वपोहति । विषतैलमिदं नाम्ना सर्वव्रणविशोधनं ॥५८॥

करवीर तैलम्

करवीरस्यमूलानि गवामूत्रेण साधयेत् । तत्र तैलं पचेद्विमान विडंगाशिग्रूचित्रकैः ॥५९॥
तत्रैलं कुष्ठकंडूघ्नं तत् वन्निबकरंजयोः । तैलं सिध्दं रसे हन्यात् कुष्ठानि विविधानि च ॥६०॥
पंचांगैः करवीरस्य तैलं सिध्दं कुष्ठजित् । अर्कमूलरसे तैलं सार्षपं परिपाचयेत् ॥६१॥
तिक्तलाबुकबीजैश्च सर्वदुष्टव्रणापहं ।

जीरकादि तैलम्

जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिंदुरार्धपलं तथा ॥६२॥

कटुतैलपचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परं । भूरिसिंदूरसिध्दं वापि निशाश्रितं ॥६३॥ (ज)

दुर्वायाः स्वरसे कंडूकछूपामाविचर्चिनुत् । कुष्ठश्चमारभृगावर्कमूलत्वक् क्षीर सैधवैः ॥६४॥

तैलसिध्दं विषावापं कुष्ठददूविचर्चिनुत् ।

तृणकतैल

चतुर्गुणे तृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ॥६५॥

एडगजं कुष्ठनिशामंजिष्ठारगधैः समैः । एतन्मृद्वग्निनासाध्यं वर्णदं कान्तिदायकं ॥६६॥

तेनाष्टादशकुष्ठानि शाम्यन्ति गात्रमृक्षणात् । ददू विचर्चिकां पामा हन्ति सिध्दं विशेषतः ॥६७॥

वज्रक घृत

पटोलात्रिफलारिष्टगुडूचीधावनी वृषैः । सकरंजैघृतं सिध्दं कुष्ठनुद्वज्रकं स्मृतं ॥६८॥

तिक्तषट्पलकं घृतम्

निंबपटोलदार्वीदुरालभां तिक्तरौहिणीत्रिफलां । कुर्यादध्दपलांशां पर्पटकं त्रायमाणं च ॥६९॥ (द)

मुस्तं च स्नुकबीजं कल्कीकृत्याध्दकार्षिकान् भागान् । नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिध्दं घृतं पेयं ॥७०॥

कुष्ठज्वरगुल्मार्शो ग्रहणीपांड्वामयश्चयथु हंत । पामाविसर्पिपिटिकाकंडू गलगण्डनुत्सिध्दं ॥ ७१॥ (मदगण्ड)

(सलिलाढसिध्दानां रसेष्टभागस्थिते क्षिपेत् यूते । चंदनकिराततिक्तमागधिका त्रायमाणा च ॥)

पंचतिक्तकघृतम्

निंबपटोलं व्याघ्रीं च गुडूचीं वासकं तथा । कुर्यादशपलान्भागान्कैकस्य तु कुट्टितान् ।

जलद्रोणेविपक्तव्यं यावत्पादावशेषतं । घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफला गर्भसंयुतं ॥७३॥

पंचतिक्तमितिख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनं । अशीतिवातजान् रोगान् चत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ॥७४॥

विंशतिश्लेष्मकांश्चैव पानादेवापकर्षति । दुष्टव्रणकृमीनर्शपंचकासांश्च नाशयेत् ॥७५॥

पंचतिक्तकघृत गुग्गुलु

(तिक्त)निंबामृतापटोलानां कंटकार्या वृषस्य च । पृथक् दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ७६॥

तेनपादावशेषेण घृतं प्रस्थं विपाचयेत् । त्रूषणं त्रिफलामुस्तरजनीद्वय चित्रकं ॥७७॥

दारुपाठागजाह्वा च पिप्पलीमूलं वत्सकं । भल्लातकं यवक्षारो मंजिष्ठातिविषास्थिरा ॥७८॥

वचा ज्योतिष्मती कुष्ठं सारिवाद्वय रोहिणी । विडंगं स्वर्जिकाक्षारः शतपुष्पा च कर्षिका ॥७९॥

गर्भं समावाप्य पचेत् गुग्गुलं पंचभिः पलैः । सर्पिः सिध्दं पाययेदेतत् गुग्गुलतिक्तकं ॥८०॥

विधिनाहंत्यचिरत्वक्दोषानचिरोत्थितान् । विवर्णस्वापसंकोच क्लेदवंति स्थिराणि च ॥८१॥

पित्तश्लेष्मसमुत्थानि मारुतासृग भवति च । गंडमालर्बुदव्यंगनाडीदुष्टभगंदरान् ॥८२॥

विषमज्वरहृद्रोगगरदूषीविषकृमीन् । प्रमेहासृगदरोन्मादशोफगुल्मोदराणि च ॥८३॥ (sloka ८२-८३ not in book)

कामलपांडुरोगं च क्षिप्रमेतद्व्यपोहति ।

महातिक्तक घृतम्

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याक तिक्तरोहिणीं पाठा ॥८४॥ मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमंदपर्पटकान् ॥८५॥
 धन्वयवासकं चंदनउपकुल्ये पद्मकरजन्यौ च । षडग्रंथां सुविशाला शतावरी सारिवे चोभे ॥८६॥
 वत्सकबीजं वासां मूर्वामृतां किराततिक्तं च । कल्कान् कृत्वामतिमान् यष्ट्याह्वां त्रायमाणं च ॥८७॥
 कल्कस्य तु चतुर्भागो जलमष्टगुणं रसोमृतफलानां । द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिध्दं ॥८८॥
 कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्शासि रक्तवाहिनि । विसर्पमम्लपित्तं वातासृक् पांडुरोगं च ॥८९॥
 विस्फोटकान् सपामानुन्मादं कामलान् ज्वरं । कंडुहृद्रोगगुल्मपिटिकां भगंदरं गंडमालां च ॥९०॥
 हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः । योगशतैरप्यतिजान् महाविकारान्महातिक्तकं ॥९१॥

पथ्यम्

योषन्मांससुरात्यागः शालिमुद्गयवाद्यः । पुराणस्तिक्तशाकं च जांगलं कुष्ठिनां हितं ॥९२॥

इति अष्टादश कुष्ठरोग चिकित्सा ॥९०२

1. In this chapter Mādhava had taken the prominent combinations from Caraka and A.hṛdayam . viz. *Vajraka ghṛta and oil, Mahātiktaka , Tiktaka , ṣaṭpalaghṛtam , Mañibhadra modaka , Saptasamo yoga* . The various lēpas described in this chapter also had absolute or principle similarities.
2. Mādhava had added some new combinations like *Khadirodaka , Citrakādi guggulu and Khadirāṣṭaka kaṣāyam , Viṣa oil*.
3. Vṛnda and Cakra both had accepted most of the slokas from Mādhava and also added number of new combinations. Vṛnda adds *Avalgujādi Gulikā (Gajaliṇḍa Kṣāra) , Indrāśana use, Māṃsyādi Gaṇa (Kaṇḍumaya Gaṇa) , Ēkaviṃśādi Guggulu , Mahāmaricyādi Oil, Bṛhat Sindurādi oil*. Cakra adds *Navāyasa Rasāyana , Put taṇḍulo lēpa , Bhallātaka kvātha rasāyana , Pṛthvisāra oil, Somarājī Oil*. Both of them had shifted some of the Mādhava combinations to other chapters like - *Masūrikā and Udarda -Śītapitta* .
4. Mādhava had added a very important new combination in this chapter like *Pañcanimba* , the same is further detailed by Vṛnda and Cakra .

अथ शीतपित्तोदईकोठ चिकित्सा ।

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुक् नरः । तस्यनश्यति सप्ताहादुदईः सर्वदेहजः ॥९३॥

यवानीं पाययेद्वापिसव्योषां क्षीरसंयुतां । पिप्पलीवर्धमानं वा लशुनं वा प्रयोजयेत् ॥९४॥

त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्दानवकर्षिकां । सितां कटुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ॥९५॥ (मधुक)

अभ्यंग व शोधन

अभ्यंगः कटुतैलेन स्वेदश्चोष्णेन वारिणा । तथा तु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ॥९६॥ (उदर्दे, वारिणा)

त्रिफला पुरकृष्णार्भिविरेकश्च प्रशस्यते । सिध्दार्थ रजनीकनकैः प्रपुन्नाटतिलैः सह ॥९७॥ (कल्कैः)

कटुतैलेन सन्मिश्रमेतदुद्वर्तनं हितं ॥

कुष्ठादि उद्वर्तन

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निबश्च गंधसुरदारु शिग्रुः ।

ससर्षपं तुंबरु धान्यकं च चंद्रा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ९८ ॥ (चण्डा - चोरपुष्पी)

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरिरे तैलाक्तशरिरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं युज्यते ।

तथास्यकंडूपिटिका सकोठाः कुष्ठानि शोफानि शमं व्रजंति ॥९९॥

निम्बपत्रयोग

निंबस्य पत्राणि सदाघृतेन धात्री विमिश्राण्यथवापयुंज्यात् । विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कंड्वस्त्रपित्तं सकलानि हन्यात् ॥१००॥ (रकसा)

इति शीतपित्तदर्दकोठ चिकित्सा ॥ (८)

1. Mādhava has taken *Kuṣṭhādi Udvardhana* from Caraka (Su. 2/8-9).

2. Vṛnda and Cakra has accepted all the slokas from Mādhava .

3. Mādhava has been a first person to separate this topic as a separate chapter. This style has been adopted by all the other followers. He advises *kaṭu taila abhyāṅga* , *Nimba kalka* and *Dīpyakādi yoga* .

4. Vṛnda gives use of *Eladi gaṇa* . Cakra has added up with use of *Agnimantha* and *Dūrvādi lēpa* . He also advises *Raktamokṣaṇa* as one of the Upakramas.

अथ अम्लपित्तचिकित्सा ।

सामान्य शोधन

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवारिभिः । कारयेन्मदनक्षौद्रसिंधुयुक्तं तनोर्भिषक् ॥ १ ॥

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्री फलद्रवैः ॥२॥

निस्तुषयवादिक्वाथ

निस्तुषयववृषधात्रीक्वथितं सलिल त्रिसुगंधिमधुसहितं । द्रुततरमपहरति वर्मिं संजनितामम्लपित्तेन ॥३॥

(यदि भुक्ते मुद्गयुषेण)

वासानिंबं पटोलात्रिफलासनयोजितो जयति । अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥४॥

छिन्नादि कषायम्

छिन्नाखदिरयष्ट्याह्वादाव्याभो वा मधुद्रवं । सद्राक्षामभयां खादेत्सक्षौद्रां सगुडां वचां ॥५॥ (ताम्)

इति अम्लपित्त चिकित्सा ॥ (५)

1. Br̥hat trayī has not detailed the disease.
2. Mādhava has given a very primitive treatment of this disease. All of his slokas are accepted by both of his followers. *Nistuṣyavādi kvātha* , *Vāsādi kvātha* and *Cihna -khadira kvātha* are some important formulations advised by him.
3. Vṛnda has detailed the disease, which was much upgraded by Cakra . Vṛnda adds *Pañcanimbādi saktu* , *Vāsā Guggulu* , *Pippalī ghṛtam* , *Drākṣādi ghṛtam* , *Śatāvarī ghṛtam* . Cakra has added many new formulations like- *Paṭolādi Kvātha* , *Daśāṅga kvātha* , *Phalatrikādi kvātha* , *Guḍādi modaka* , *Jīrakādyā Ghṛtam* and many other *kvāthas* . He also has added "*Kṣudhāvaṭī Guṭikā* " - a Rasa formulation. In the context of this *guṭikā* he gives procedure of preparing *Abhraka Bhasma* , *Maṇḍūra Bhasma* , *Loha Bhasma* and *Rasa śodhana vidhī* .

अथ विसर्पविस्फोटक चिकित्सा ।

सामान्य उपक्रम

विरेचनवमनालेपैः सेचनास्त्रविमोक्षणैः । उपाचरेत्यथादोषं विसर्पनविदाहिभिः ॥६॥

अमृतादि गुग्गुलु

अमृतवृषपटोलं निंबकल्कैरुपेतं । त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातं च तुल्यं ॥

क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोपादयुक्तं । अपहरतिकुष्ठसंघातमाशु ॥७॥

भूनिम्बादि क्वाथ

भूनिंबवासाकटुकापटोलं फलत्रिकं चंदननिंबसिद्धं । विसर्पदाहज्वरशोफकंडूविस्फोटतृष्णावमिनुत्कषायः ॥८॥

पटोलादि कषायम्

पटोलं पिचुमंदं च दार्वीकटुकरोहिणीम् । यष्ट्याह्वां त्रायमाणं च दद्याद्दीसर्पशांतये ॥९॥

मुस्तादि कषायम्

मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथ सर्वविसर्पनुत् । धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥१०॥

दुरालभां पर्पटकां गुडुचीं विश्वभेषजं । निशापर्युषितं दद्यात् तृष्णावीसर्पशांतये ॥११॥

शोधनोपचार

पटोलपिचुमंदाभ्यां पिप्पल्यामदनेन वा । विसर्पे वमनं शस्तं तथाचेंद्रयवैः सह ॥१२॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पित्रिवृतया सह । प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशांतये ॥१३॥

रसमामलकानां तु घृतमिश्रं प्रदापयेत् । द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलैरंडपीलुभिः ॥१४॥

त्रिवृद्धरितकीभिर्वा विसर्पशोधनं हितं ।

विविधाः प्रलेपाः

प्रपौण्डरीकमंजिष्ठापद्मकोशीरचंदनैः ॥१५॥

सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनं । हरेणवो मसूराश्च समुद्गाश्चैव शालयः ॥१६॥

पृथक् पृथक् प्रदेहास्युः सर्वे वा सर्पिषासह । कसेरुशृगाटकपद्मगुंद्राः ससैवालाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्त्रांतराः पित्तकृते विसर्पे लेपाः विधेयाः सघृताः सुशीता ॥१७॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यते पंचवल्कलैः । पद्मकोशीरमधुकंचंदनैर्वा प्रशस्यते ॥१८॥

पटोलामृतभूनिंबाः सवासारिष्टपर्पटैः । खदिरारिष्टयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशांतये ॥१९॥

निम्बादि क्वाथ

निंबत्वक् खदिरात्सारो गुडुचीशक्रजायवाः । क्वाथो माक्षिकसंयुक्तो विस्फोटार्तिज्वरापहः ॥२०॥

पटोलादि क्वाथ

पटोलत्रिफलारिष्टगुडुचीमुस्तचंदनैः । समूर्वारोहिणीपाठारजनीसदुरालभाम् ॥२१॥

कषायं पाययेदेतत् श्लेष्मपित्तज्वरापहं । कंडूत्वकदोषवीसर्पविषविस्फोटनाशनं ॥२२॥

कवलग्रहः

विडंगं पूगमंजिष्ठादाव्यामलकयष्टिका । सजातिपल्लवाक्षौद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥२३॥

शिरिषादि योगः

शिरिषोदुंबरोजंबूसेकलेपनयोहिताः । श्लेष्मांतकत्वचोवापि प्रलेपाश्चोतनेहिताः ॥२४॥

दूर्वादि घृतम्

दूर्वावटोदुंबरजंबुशालसप्तच्छदाश्वत्थकषायकल्कैः । सिद्धं विसर्पज्वरदाहपाकविस्फोटशोफान् विनिहन्ति सर्पिं

पंचतिक्तघृतम्

पटोलसप्तच्छदनिंबवासाफलत्रिकछिन्नरूहाविषक्वं । तत्पंचतिक्तं घृतमाशुहन्यात् त्रिदोषविस्फोटविसर्पिकंडूः २६

महापद्मक घृतम्

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पंश्चकेशरं । द्वे हरिद्रे विडंगानि सूक्ष्मैलातगरं तथा ॥ २७॥

कुष्ठलाक्षापत्रकं च सिक्थकं तुत्थमेव च । सिंदुवारः शिरिषं च दधित्थफलमेव च ॥२८॥ (बहु)

तोयेनालोड्य तत्सर्वघृतप्रस्थं विपाचयेत् । यांश्चरोगान्निहन्त्याद्वा तान्निबोध महामुनैः ॥२९॥

सर्पकीटाखुदष्टेषु नाडीदुष्टविसर्पिषु । विविधे चैव विस्फोटे लूतामूत्रक्षतेषु च ॥३०॥

नाडिषु गंडमालाषु प्रभिन्नासु विशेषतः । आस्तीकविहितं धन्यं पद्मकं तु महाघृतं ॥३१॥

इति विसर्प विस्फोट चिकित्सा ।

1. Mādhava has shown the inclination towards A. Hṛdayam than other two Saṃhitās .

2. Mādhava has included Visphoṭa with Visarpa . Vṛnda has separated these into two chapters, but Cakra follows Mādhava . He has adopted a separate style for Visarpa . He has level down the severity of its pathology. His view of mixing the Visarpa and Visphoṭa together might suggest the same.

3. Mādhava has given new formulations like *Mahāpadmaka Ghṛtam* , *Dūrvādi Ghṛtam* .

4. Vṛnda has added up *Ajagandhādi lēpa* , *Āragvadhapatra* , *Ślēṣmatakādi lēpa* , *Śuṣkataru lēpa* , *Vṛṣādi Ghṛtam* , *Catuhsama lēpa* . Vṛnda and Cakra include 'Snāyūka ' in Visarpa , visphoṭaka . Cakra has given use of *tṛṣṇā -pañcamūla* , *Nava Kaṣāya Guggulu* , *Daśāṅga lēpa* .

(अथ स्नायुकचिकित्सा — mentioned in Mādhavī)

व्याधिस्वरूप सामान्य उपक्रम

शाखासुकुपिता दोषाशोथं कृत्वा विसर्पवत् । भित्त्वैव तं क्षतेयत्र सोष्मामांसं विशोष्य च ॥१॥

कुर्याद् तन्तुनिभं सूत्रं तं श्लेष्मपिडैः तक्रशक्रजैः । शनैः शनैः क्षतात् याति छेदात् कोपमुपैति च ॥२॥

तत् पातात् शोफशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेद् । सः स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥३॥

स्नेहः स्वेदः प्रलेपादि कर्मकुर्याद् यथातथम् । स्वेदेस्नायुकमत्युग्रं सेकः कांजिक साधितः ॥४॥

तद्वत्त्वबबूलाजं पिष्टं हन्ति शीघ्रं प्रलेपनात् ॥५॥

गव्यं सर्पिः स्रग्ग्रहं पीत्वानिर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् । पिवेद् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यव्यं न संशयः ॥६॥

सुषवीमूलदियोग

मूलं सुषव्या हिमवारिपिष्टं पानादिना तन्तुकुरोगमुग्रम् । शान्तिं नयेद् सवृणमाशु पुंसां गन्धर्वमूलेन घृतेन पीता ७ ॥

अतिविषादिपूरण

अतिविषमुस्तकभांडी विश्वौषधपिप्पली बिभीतानाम् । चूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसां उष्णेन वारिणा पीतम् ॥८॥

शिग्रु मूलदलैः पिष्टैः कांजिकेन ससैन्धवैः । लेपः स्नायुक रोगाणां शमनं परमुच्यते ॥९॥

इति स्नायुक चिकित्सा

1. This chapter is not found in BORI manuscript. But the sequence of other followers makes the Mādhavī text acceptable.
2. Mādhava has explained the nature of this new disorder. Vṛnda and Cakra accepts 4 and 1 śloka respectively (out of total five) given by Mādhava .
3. Vṛnda adds a remedy for it - Śobhāñjanādi lēpa.

अथ मसूरिकाचिकित्सा

सामान्यक्रम

सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्ट वासकैः । कषायैश्च वचावत्स यष्ट्याह्मफल कल्किकैः ॥३२॥

सक्षौद्रं पाययेद् ब्राह्म्य या रसं वा हिलमोचिकम् । वातेविरेचनं देयं शमनं चाबले नरे ॥३३॥

वमनविरेचनक्रम

उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ॥३३॥

लेप

शिरीषोदुम्बराश्वत्थ सेलून्यग्रोध वल्कलैः । प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविसर्प दाहहाः ॥३४॥

निशादिलेप

निशाद्वयोक्षीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः । संस्वेदविस्फोटविसर्पकुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्ति

वमिज्वरापहम् ॥३५॥

पटोलदिक्वाथ

पटोलमूलारणतंडुलियकं पिबेद् हरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।

मसूरविस्फोटविसर्पशान्तये तदेव रोमन्तिवमि ज्वरापहम् ॥३६॥

वृहद् पटोलादिक्वाथ

पटोलसारिवामुस्तं पाठाकटुकरोहणी । खदिरं पिचुमन्दं च बला धात्रीविकंकतं ।

एषां कषाय पानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥३७॥

दुरालभादिक्वाथ

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी । श्लेष्मिका पित्तजानां च पानानिक्वथ्या दापयेत् (पाययेत्) ॥ ३८ ॥

पादपिडिकाचिकित्सा

कोष्णस्नेहोपनाहाश्च बहिरंतश्च सर्वतः ॥ ३९ ॥

पाददाहं प्रकुरुतेपिटिका पादजाभृशम् । तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥४०॥

नेत्रस्थ मसूरिका

अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधु मधुकाम्बुना । मधुकं त्रिफलादूर्वा दार्वीत्वक् नीलमुत्पलम् ॥ (मूर्वा) ४१ ॥

(पाककाले मसूर्यां तु वातजायां प्रयोजेत् । सौवीरेण --) - (प्रक्षिप्तं ?)

उशीरलोध्रं मंजिष्ठा प्रलेपाश्च्योतने हिता । नश्यन्त्यनेन दग्जाताः मसूराः नोभवन्तिहि ॥ ४२ ॥

पटोलादि क्वाथ

पटोलं कुण्डली मुस्तं वृषधान्ययवासकम् । भूनिम्ब निम्ब कटुका पर्पटैश्च शृतं जलं ॥ ४३ ॥ (means - अमूता)

मसूरी शमयेदामां पक्वांश्चैन विशोधयेद् । नातः परतरः कश्चिद् विस्फोटज्वरशान्तये ॥ ४४ ॥

गुडूच्यादि योग

गुडूचीमधुकं द्राक्षामोरटं दाडिमैः सह । पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ४५ ॥ (मोरट - अंकोल चूर्ण)

तेनपाकं वृजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ४६ ॥

पिटिका पाचन योग

लिह्येत् बंदरचूर्णं तु पाचनार्थं गुडेन च । अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफोद्भवाः ॥ ४७ ॥

गुडूचीमधुकं रास्ना पंचमूलं कनिष्ठकम् । चन्दनं काश्मर्यफलं बलामूलं विकंकतम् ॥ ४८ ॥

पाककाले मसूर्यां च वातजायां प्रयोजयेद् ॥ ४९ ॥

दाहघ्न योग

सौवीरेणतु संपिष्टं मातुलुंगस्य केशरम् । प्रलेपात् पाचयत्याशु दाहं चापि नियच्छति ॥ ५० ॥

क्लेदघ्न योग

पंचवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीं अवचूर्णयेत् । भस्मना केचिदिच्छंतिलचूर्णं तथा परे ॥ ५१ ॥

पंचतिक्तं प्रयुंजीत पामाभ्यंजनभोजनैः । कुर्याद् व्रणविधानं च तैलाद्वावर्जयेद् चिरम् ॥ ५२ ॥

इति मसूरिका चिकित्सा

1. Caraka has included Masūrikā in sub pathology of Śōtha . Vāgbhaṭa and Suśruta include it into Kṣudra roga . Both of them had advised to treat the same, with *Kapha -pittaja kuṣṭha* and *Visarpa* therapeutics.

2. Mādhava has given a separate chapter for it. But he had not explained '*Romāntikā*' .

3. Vṛnda and Cakra have accepted nearly all the slokas from Mādhava .

4. Vṛnda has contributed new formulations like - *Kaṇṭaka yoga* , *Ugrādi dhūpa* , *Pratuda māṃsarasa* , *Nimbādi kvātha* , *Paṭolamūlādi 2nd kvātha* and *Daśāṅga lēpa* . Cakra has advised *Anantamūla prayoga* , *Śṛgāla kaṇṭaka mūla prayoga* ,

Vṛścika lēpa , *Bimbādi Śīta kaṣāya* . Both of them give "Dēva - vyapāśraya " therapy of different types.

5. Mādhava has been a first person to make it in a separate chapter. Thus the content has been of primitive type.

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा

रक्तावसेचनैः पूर्व चिकित्सेदजगल्लिकाम् । शुक्तिसौराष्ट्रिका क्षारकल्कैश्च लेपयेद् मुहुः । श्लेष्मविद्रधि कल्पेन क्रमेदवानुशयी भिषक् ॥१॥

विघ्तां इन्द्रवृद्धां च गर्दभी जालगर्दभी । इरिवेल्लिकगन्धाख्यां क्रमेद् पित्तविसर्पवत् ॥२॥

मधुरौषधसिध्देन सर्पिषाव्रणशोधनम् । रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनेरपतर्परणैः ॥३॥

जयेद् विदारिकां लेपैः शिग्रु देवदुमोदभवैः ॥४॥ पनसिकां कच्छपिकां अनेन विधिना भिषक् ॥५॥

साधयेद् कठिनानन्यान् शोफान दोषसमुद्भवान् । शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीक क्षारग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥६॥

मनः शिलालभल्लात सूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः । जातीपल्लव कल्कैश्च निम्ब तैलं विपाचयेद् ॥

वल्मीकं नाशयेद् तेन बहुछिद्रं बहुश्रु तम् ॥७॥

पाददर्व्या पुनः शिरां व्यधयेत् तलशोधिनीम् । स्नेहस्वेदोपपन्नौतु पादौ च लेपयेद् मुहुः ।

मधुच्छिष्ट वसासर्जघृतक्षारविमिश्रितैः ।

सर्जाह्वसिन्धुदभवयोः चूर्णं मधुघृतप्लुतम् । निर्मथ्यकटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥८॥

मधुसिक्थसैन्धव गुडघृत महिषाक्षसालनिर्यासैः । गैरिक सहितैर्लेपः पादस्फुटनाशनः सिध्दः ॥९॥

उपोदिकादि तैल

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकैः कशेरुकर्वारुकभस्मतोयैः ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तद् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥१०॥

अलसक

अलसे अम्लैश्चिरं सक्तौ चरणौ परिलेपयेत् । पटोलारिष्ट कासीम त्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः ॥११॥

करंजबीजं कासीसरजनीमधुकं मधुः । रोचना हरितालं तु लेपो छयं मारुतेहितः ॥१२॥

लाक्षारसाभयालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥१३॥

दहेद् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥१४॥

चिप्पमुष्णम्बुना सिन्नं मुत्कृत्यास्त्रवयेद् व्रणम् । दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बध्वाव्रणवदाचरेद् ॥१५॥

स्वरसेन हरिद्राया पात्रे कृत्वा रसे अभयाम् । पिष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच् चिप्पं पुनः पुनः ॥१६॥

निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकटंके हितम् । अहिपूतनके धात्र्यापूर्वं स्तन्यं विशोधयेत् ॥

त्रिफला खदिरैः क्वाथे व्रणानां शोधनं सदा । कट्फलत्रिफला कल्कैः सर्पिः सिध्दं शिशोर्हितम् ॥१७॥

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् । प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोफणयाभृशं ॥१८॥

निरंत्रमूषकं पक्त्वा पंचमूलप्रयोजितम् । तैलं वातहरं सिध्दं गुदभ्रंशहरं परम् ॥१९॥

सन्निरुध्दगुदे, तैलेः सेको वातहरै हितः ॥२०॥

निरुध्दप्रकशे नाडी प्रविश्योभयतोमुखीम् । घृततैलवसामज्जस्निग्धोष्णैः परिषेचयेत् ॥

त्र्यहात् त्र्यहात् प्रविश्येनां वर्ति स्थूलतरी ततः । एवं विवर्धयेद् द्वारं स्निग्धोष्णेन च योजयेत् ॥

विमुच्यसेवनीं शस्त्रैः छित्वा कुर्यात् क्रियाक्रमम् ॥२१॥

स्वेदोपनाहो परिकर्तिकायां कृत्वा समभ्यज्यश्रुतेन पश्चात् । प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे मांसैः

सुपिष्टरूपनाहयेत्तम् ॥२२॥

स्नेहस्वेदस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ।

भृंगराजस्य मूलानि रजन्या च समन्वितम् । चूर्णं तु सहसा लेपाद् वराहद्विजनाशनाम् ॥२४॥

चर्मकीलाजतुमणि मसकान्तिलकालकान् । उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥२५॥

युवानपिटीन्यच्छनीलिकाव्यंगशर्करान् । सिराव्यधप्रलेपैश्च जयेदभ्यंजनैस्तथा ॥२६॥

लोध्रवचागौरलेपः तारुण्यपिटिकापहः । तद्वद् गोरुचनयुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥२७॥

व्यंगेत्वर्जुनत्वग् वा मंजिष्ठा वा समाक्षिकः । लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजामषी ॥२८॥

रक्त नन्दनमंजिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गुपः । वटाङ्कुरामसूरांश्च व्यंगघ्ना मुखकान्तिदाः ॥२९॥

व्यंगानां लेपनं शस्तं रुधिराण्य शशस्य च । वरुणस्य कषायेण मुखमुच्छाद्य लेपयेत् ॥

तेनैव दधिमिश्रण पिटिका कील शान्तये ॥३०॥

केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शात्मलिकंटकान् । आलिप्य त्र्यहमेतेन भवेत् पट्टोपमं मुखम् ॥३१॥

मसूरैः सर्पिषा मृष्टैर्लिप्तमास्यं पयोनितम् । सप्तरात्रेण भवति पुण्डरीकदलोपमम् ॥३२॥

मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशकृतो रसः । मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकातिलकालजित् ॥३३॥

प्रियङ्गु चन्दनं लोध्रं कुष्ठपाण्डुवटछदं । कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥३४॥

हरिद्राद्वय यष्टकैः कालीयकटुचन्दनैः । प्रपौण्डरीकं मंजिष्ठा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमै ॥

कपित्थतिन्दुकप्लक्षवटपत्रैः पयोन्मितैः । लेपात् कल्कितैरैस्तैस्तैलं चाभ्यज्जनं पचेत् ॥

पिप्लवं नीलिकाव्यंग तिलकालान् मुखदूषकान् । नित्यसेवी जयेच्छीघ्रं मुखं कुर्याद् मनोरमम् ॥३५॥

कनकतैलम्

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेद् । कल्कैः प्रियङ्गु मंजिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥

कनकं नामकं तैलं मुखवर्णकरं परम् । अभीरुव्यंगनीलिकाशोधनं परमं हितम् ॥३६॥

कुंकुमाद्य तैलम्

कुंकुमं चन्दनं लाक्षामं जिष्ठा मधुयष्टिका । कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं प्रचेत् ॥

अजाक्षीरं द्विगुणितं शनै मृद्धाग्निना पचेत् । सम्यक् पक्वं परमेतत् मुखवर्णप्रसादनम् ॥

नीलिकापिटिक्रव्यंगान् अभ्यंगादेव नाशयेत् ॥३७॥

अरुणिकां जलौकाभिः बहुशो ग्राहयेद् भिषक् । प्रक्षालयेन् महुस्तत्त सैन्धवक्वाथवारिभिः ।

मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः । निम्बोदकेन लवणैर्लेपो हन्याद् अरुणिकाम् ॥

मुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥३८॥

हरिद्राद्वयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः । एतत् तैलमरुषीनां सिध्दं अभ्यंजने हितम् ॥३९॥

दारुणके तु सिरां व्यध्येत् स्निग्धस्विन्नोललाटजाम् । अवपीडशिरोबस्तिरभ्यंगाश्चावचारयेत् ॥४०॥

कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिधावने । कुर्याद् दारुणकैर्मूघ्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥

प्रियालबीजमधुकैः कुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥४१॥

इन्द्रलुप्ते सिरां विद्ध्वा सिरा काशीशतुत्थकैः । लेपयेत् परितः कल्केस्तैलं चाभ्यंजने पचेत् ॥

कुटन्नटं शिरवीजातिकरंजकरवीरकैः । अवगाढपदं चापि प्रच्छयित्वा पुनः पुनः ।

गुज्जाफलैः चिरं लिम्पेत् केशभूमि समन्ततः ॥४२॥

विविधाः लेपाः

इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः । गुज्जमूलं फलं वा ऽपि भल्लातक रसोऽथवा ॥

गुज्जापत्रविषं तैलं लाक्षा मधुक कांजिकम् । पतन्त्यनेननोकेशालेपाद् रोहन्ति च द्रुतम् ॥४३॥

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी । सिरप्रलेपयत्तेन केशैः समुपचीयते ॥

हस्तिदन्तमर्सी कृत्वा मुख्यं चैव रसाञ्जनम् । लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥४४॥

केशीभृंगतिलागुज्जायष्ट्यायोमूलं रसम् । हस्तिदन्तमजामेषशृंगवाजिखुरानि च ॥

अन्तर्दग्धानि तुल्यानि पिष्टानि त्रिफलाम्बुना । स्निग्धं नीलधनं कूर्युः श्लिष्टकेशं प्रलेपनात् ॥४५॥

सुर्तपक्वं वटारोहाकासीचूर्णामृतैः रसैः । तैलमद्यात् कचोदभेदं कुर्यात् स्थैर्यं च दाढर्यताम् ॥

तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरधात्रीफलश्रुतम् । नतु स्नेहं जनयति केशान् श्मश्रूणि वा यथा ॥४६॥

भृंगराजतैलम्

भृंगराजत्रिफलोत्पलसारी लौहपुरीषसमन्वितकारी ।

तैलमिदं पचदारुणहारी कुच्चितकेशधनस्थितकारी ॥४७॥

पलित चिकित्सा

अथोरजोभृंगरजः त्रिफला कृष्णमृत्तिका । स्थितं इक्षुरसे मांसं समूल पलितं जयेत् ॥४८॥

त्रिफला नीलनीपत्रं लोहभृंगरजः समम् । आविमूत्रेणसंयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ।

अथवा क्षीरसम्पिष्टैः दुग्धिका करवीरकैः । उत्पाद्यपलितं देया वाससे पलितापहे ॥४९॥

निम्बतैलम्

निम्बस्यतैलं प्रकृतिस्थमेव नस्ये निषिक्तं मधुना यथावत् । मासेन तत् क्षीरभुजो नरस्य जराग्रहं तं पलितं निहन्ति ॥५०॥

लोहमलामजकल्कैः सजवाकुसुमैः नरः सदा स्नायात् । पलितानीह न पश्यति गंगास्नायीव नरकाणि ॥५१॥

धात्रीफलरसप्रस्थैः तैलस्य कुडवं पचेत् । प्रपोण्डरीकमधुकं पिप्पली चन्दनोत्पलैः ॥

शिरोरुजां सपलितां पानाभ्यंजनतो जयेत् ॥५२॥

भृङ्गराजस्य प्रस्थं तु तद्वच्च पयसः पलम् । मधुकात् तैलकुडवं विपक्वं पलितापहम् ॥५३॥

मंजिष्ठादि तैलम्

जिंगीनीलीकरंजाह्वशिरीषत्वग् रसान् हरेत् । शिखिपित्तविषाग्रास्थि मदयन्ती अर्जुनोत्पलैः ॥

सतिलैर् भृङ्गकासीसैरच्छतैलं विपाचयेत् । लोहभाण्डे स्थितं मासं अकालपलितं जयेत् ॥

इति क्षुद्ररोग चिकित्सा

1. Mādhava has taken the total theme of *Kṣudra roga* from Suśruta and Vāgbhaṭa. But the Mādhava has preferred to compose new slokas for the explanation. Mādhava accepts slokas from various chapter of Vāgbhaṭa e.g. *Bālaroga pratiṣēdha*, *Guhyaroga pratiṣēdha*. Mādhava accepts Suśruta's list of *Kṣudra roga*.

2. Mādhava has newly introduced some combinations like - *Pādādāri malahara* , *Karañjabījādi lēpam* , *Upodikādi oil*, *Haridrādvaya oil*, *Dhātryādi oil*, *Jingi oil*, *Kanaka oil*.

3. Vṛnda and Cakra has accepted nearly all the slokas. But Vṛnda has contributed a lot from his side. Vṛnda adds the list of formulations with *Nimba Ghṛtam* (*Padminīkaṇṭaka*), *Rasāñjanalēpa*(*Ahipūtanā*), *Padminīpatra sēvana*, *Vṛkṣāmalādi yoga* , *Gavya vāsā* (*Gudabhraṃśa*), *Parīṇata dadhi lēpa* , *Kālīyakādi lēpa* , *Kurūkumādi oil*, *Mañjiṣṭhādi oil* (*Vyaṅga*), *Mālatī oil*(*Indralupta*), *Snūhyādi oil*(*Khālityādi*), *Citrakādi oil*, *Candanādyā oil*.

4. Cakra accepts nearly all the slokas by Vṛnda and adds up with *Dhātryāmramajjā lēpa* , *Śēluphala oil*.

अथ मुखरोगचिकित्सा

जातिपत्रामृताद्राक्षामासदार्वीफलत्रिकैः । क्वाथः क्षीद्रयुती शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥१॥

पटोलनिम्बजम्बाप्रमालती नवपल्लवाः । पंचपल्लवकः श्रेष्ठः कषायोमुखधावने ॥२॥

पंचवल्ककषायेण त्रिफलाक्वाथ एव वा । मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥३॥

दार्वी रसक्रिया

स्वरसः क्वथितो दाव्या धनीभूतोरसक्रिया । सक्षौद्रोमुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहः ॥४॥

सप्तच्छदादि क्वाथ

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः । यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्चक्वाथं पिबेत् पाकहरमुखस्थः

पटोलादि क्वाथ

पटोल शुण्ठी त्रिफला विशाला त्रायन्ती तिक्ताह निशामृतानां ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्य गदानशेषान् ॥६॥

दग्धमुख चिकित्सा

तिलानीलोत्पलं सर्पि शर्करा क्षीरमेव च । सक्षौद्रोदिग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥७॥

कंठरोग चिकित्सा

कण्ठरोगेष्वसृङ् मोक्षं तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च । क्वाथपानं तु दार्वीत्वङ् निम्ब तार्क्ष्य कलिंगका ॥

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥८॥

कटुकातिविषा दारुपाठामुस्तकलिंगकाः । गोमूत्रक्वथितः पीतः कण्ठरोगविनाशनः ॥९॥

कालक चूर्णम्

गृहधूमो यवक्षारः पाठाव्योषं रसाञ्जनम् । तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकत्वच्चेति चूर्णितम् ॥१०॥

सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम् । कालकं नाम तत् चूर्णं गलास्यमुखरोगानुत् ॥११॥

पीतक चूर्णम्

मनःशिला यवक्षार हरितालं ससैन्धवम् । दार्वी त्वक् चैतच्चूर्णं माक्षिकेन समायुतम् ॥१२॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन गलरोगेषु दापयेत् । मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥१३॥

उपजिह्विका चिकित्सा

उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् । व्योषक्षाराभयावहिश्चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ॥ १४॥

उपजिह्वा प्रशान्त्यर्थ एभिस्तैलं विपाचयेत् । उपजिह्वकवत् चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥१५॥

दंत स्थैर्यकर तैलम्- लेपः- कवलम्

बकुलस्यफलं लोध्रं वज्रवल्ली कुंरटकः । चतुरंगुल बबूल वाजिकरणिकासनम् ॥१६॥

एषां कषायकल्काभ्यां तैलपक्वं मुखेकृतम् । स्थैर्यं करोति चलतां दन्तानां नावनेन च ॥१७॥

व्दिलोध्रे ताक्ष्यजं दावीं सुमनारिष्ट पल्लवाः । केतकी कटुका मुस्तं ह्रीबेरं च सहापहम् ॥१८॥
 एष लेपः कषायो वा चूर्णं वा मधुसंयुतः । दन्तचाल प्रशमनः तथोपकुशपाकहा ॥१९॥
 पिप्पल्यः सर्षपा श्वेता नागरं नैचुलं पलम् । सुखोदकेन संसृज्य कवलं तस्य कारयेत् ॥२०॥
 तेजोहवामगधामूलं समंगां कटुकां धनम् । पाठां ज्योतिष्मती लोध्रं दावीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ॥२१॥
 दन्तानां घर्षणम् कण्डूरक्तस्त्रावरुजापहम् ।

शीताद चिकित्सा

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् । निःक्वाथ्य त्रिफला चाऽपि कुर्यात् गण्डूषधारणम् ॥
 प्रियंगवश्च मुत्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥२३॥

सौषिर चिकित्सा

सौषिरे हृतरक्ते च लोध्रमुस्तरसांजनैः । सक्षौद्रे शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥२४॥

दन्तपुष्पुटक चिकित्सा

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् । सपंचलवणक्षारं सक्षौद्र प्रतिसारणम् ॥२५॥
 विस्त्रविते दंतवेष्टे व्रणं तु प्रतिसारयेत् । लोध्रपतंगं मधुकैर्लाक्षाचूर्णं मधूत्तरैः ॥२६॥
 गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रा घृतशर्करा ।
 सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च । निर्युहाश्चनिलधनानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥२७॥

जात्यादि तैलम्

कषायैर्जातिमदना कटुकाकटुकंटकैः । लोध्रमंजिष्ठखदिरं यष्ट्याहंश्चापि यत्कृतम् ॥२९॥

खदिर गुटिका

तुलांखदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः । प्रक्षाल्यजर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥३०॥
 द्रोणशेषकषायं तं पूत्वाभूयः पचेत् तथा । शनैस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्वाक्षभागकम् ॥३१॥
 चन्दनपद्मकोशीरं मंजिष्ठाधातकीफलम् । प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वः त्वगैलापत्रकेशरम् ॥३२॥
 लाक्षारसाञ्जनमांसी त्रिफलालोध्रबालकम् । रजन्यौफलिनी एलासमंगाकटफलं वचाम् ॥३३॥
 यवासागुरुपतङ्गैर्गैरिकाञ्जनमावपेत् । लवगंजातिकंकोलजातिकोषान् पलोन्मितान् ॥३४॥
 कर्पूरंकुडवं चापि पूतं शीतावरिते । ततस्तुगुटिका कार्या शुष्काश्चास्येनधारयेत् ॥३५॥
 तैलंचानेन कल्केन कषायेन च साधयेत् । दन्तानां चलनं भ्रशं सौषिरं कृमिरोगनुत् ॥३६॥
 मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यं वम्यारोचकनाशनम् । स्त्राव्याः प्रलेपनैर्नस्यं वैस्वर्यं गलशोषनुत् ॥३७॥
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् ।

सहतरतैलम्

तुलांधृतानीलसहाचरस्य द्रोणांभसा संस्त्रपयेद् यथावद् ॥३८॥

पूत्वा चतुर्भागरसात्तुतैलं पचेच्छनैरर्धं पलप्रयुक्तैः ॥३९॥

इति मुखरोग चिकित्सा

1. In this chapter Mādhava has taken slokas from all the Bṛhat trayī. *Kālaka cūrṇa*, *Pītaka cūrṇa*, *Kaṭukādi yoga* (*Kaṇṭharoga*), *Dārvī rasakriyā* and *Khadirādi guṭikā* are some combinations taken from Caraka. *Upajihvikā*, *Śītāda*, *Sauṣīra*, *Dantapuppuṭaka* treatments and also *Jātyādi* oil is taken from Suśruta. *Saptacchadādi kvātha*, *Paṭolādi kvātha* are taken from Vāgbhaṭa.
2. Vṛnda and Cakra has added up the bounty of slokas in Mādhava's contribution. Mādhava has given 39 slokas, whereas Vṛnda and Cakra has given 106 and 112 slokas respectively. Such tripling the number can itself explain the actual change in the orientation of the author.
3. Both of the followers has separated mukharoga into its '-Aṅga' - *Auṣṭha*, *Jihvā*, *Danta*, *Tālu* etc. Vṛnda has taken most of the slokas from Vāgbhaṭa and Suśruta, which has been not taken by Mādhava. His new combinations are like *Rhasva* and *Vṛddha Khadirādi vaṭikā* and *Irimēdādi* oil. Cakra follows Cakra completely. He adds the tally with *Sahakāra Guṭikā*.
4. Mādhava has explained the chapter in Caraka style. He has not even mentioned Avasthā and Tālu details.

अथ कर्णरोगचिकित्सा

कर्णशूल चिकित्सा

कपित्थ मातुलुंगाम्ल शृंगवेररसैः शुभैः । सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णः कर्णशूलोपशान्तये ।

शृंगबेरं च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च । कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद् वा वेदनापहम् ॥ (शृंगबेररसः क्षौद्रं)

लशुनार्द्रक शिग्रुनां तुरंगया मूलकस्य च । कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ (सुश्रुत- मुरंग्या)

विविधाः कर्णपूरणाः

कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये । समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या चाप्यवचूर्णयेत् ॥१॥

अर्काकुरानम्लपिष्टान् तैलाक्तान् लवणान्वितान् । सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तत् छदावृते ॥

पुटपाकक्रमस्विन्नः पीडयेदारसागमात् । सुखोष्णं तदरसं कर्णे दापयेद् शूलशान्तये ॥

अष्टानामिहमूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा । कोष्णेन पूरयेत् कर्णो कर्णशूलोपशान्तये ॥२॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनी । बस्तमूत्रं क्षिपेत् वा विधाय बहुपत्रकम् ।

तैलाक्तमंगारपूर्णं निदध्यात् श्रवणोपरि । यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्वंगार तापितात् ।
तत् प्राप्तं श्रवणे स्रोतः सद्यो जृहाति वेदनाम् ॥३॥

दीपिकातैलम्

महतः पंचमूलस्य काण्डानष्टांगुलानि च । क्षौमेणावेष्टय संश्रित्य तैलेनादीपयेत् ततः ॥
यत् तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजितम् । ज्ञेयं तद् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥४॥

हिग्वादि तैलम्

हिंगुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलं तु सार्षपम् । कर्णशूलप्रधमनं पूरणं हितमुप्यते ॥५॥
देवदारु वचा कुष्ठं शताहा विश्वसैन्धवैः । सिध्दतैलं वस्तमूत्रे कर्णशूल निवारणम् ॥६॥

क्षारतैलम्

शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिंगुसनागरः । शतपुष्पा वचाकुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सर्जिकोदभिद सैन्धवम् । भूर्जग्रन्थि बिडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुंगरसश्चैव कदल्याः रसएव च । तैलमेभिर्विपक्तव्य कर्णशूलहरं परम् ॥
बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः । पूरणाद अस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोश्चृताः ॥
क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् । क्षारतैलं मिदं श्रेष्ठं मुख कर्णमयापहम् ॥७॥

मधुशुक्त निर्माण

जम्बाम्रफलरसा प्रस्थैकं कुडुवोन्वितम् । माक्षिकं तत्र दातव्यं त्रिफली च पलोन्मिता ॥
घृतभाण्डे निधायेतद् धान्यराशौ विधारयेत् । मासेन तज्जाम्बरसं मधुशुक्तं प्रजायते ॥८॥

कर्णस्त्राव चिकित्सा

चूर्णं पंचकषायाणां कपित्थरसमेव च । कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥
सर्जत्वक् चूर्णं संयुक्तः कार्पासीफलजोरसः । मधुसम्मिश्रितः साधुः कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥९॥
जम्बाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलं च सार्धम् ।
कृत्वारसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥१०॥

प्रियंग्वादि तैलम्

प्रियंगुमधुकाम्बुष्ठा धातुक्युत्पलकर्णिकभिः । मंजिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेनवा ॥(कीशिलपर्णिकभिः)
पचेत् तैलं तदास्त्रावंमभिगृहति पूरणात् ॥

कृमिकर्ण व पूतिकर्ण चिकित्सा

वरुणार्क कपित्थाम्रजम्बूपल्लव साधितम् । पूतिकर्णापहं तैलं कृमिघ्नं योजयेत् सदा ।
वार्ताकुधूपश्चहितः सार्षपः स्नेह एव च । कुष्ठं हिगुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् । पूरणं हरितालेन गवामूत्रयुतेन तु ।

राजवृक्षादि तोयेन सुरसादिजलेन वा । कर्णप्रक्षालनं कुर्याद चूर्णेरेतैस्तु पूरणम् ।

हलिरविभक्तव्योषान् एकिकृत्य प्रक्षालयेद् बध्वा । वस्त्रान्तरे रसेन श्रवणो परिपूरयेत् सुतराम् ।

कर्णजलौका नियतं कृमिकीट पिप्पिलिका तथान्येऽपि । निपतन्ति निरवशेषाः कारणडाश्चापि मुण्डस्थाः ।

कर्णकंडू-नाद-बाधिर्य चिकित्सा

विधिश्च कफहा सर्वः कर्णेकण्डूमतीष्यते । नादबाधिर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।

बिल्वतैल

गवामूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वातैलं विपाचयेद् । सक्षीरंतच्च वितरेबाधिर्ये कर्णपूरणम् ।

एरण्डशिग्रवादि तैलम्

एरण्डशिग्रुवरुणे मूलकात् पत्रजे रसे । चतुर्गुणे पचेत् तैलं क्षीरेचाष्टगुणोन्मिते ।

यष्टाह्व क्षीरकाकोली कल्कं युक्तोनिहन्ति तत् । नादबाधिर्य शूलानि नावनाभ्यंगपूरणौः ॥१८॥

वसाप्रयोग

कल्कः क्वाथेन यष्ट्याह्वः काकोलीमाषधान्यकैः । सूकरस्य वसां पक्त्वा कर्णनादार्तिनाशिनी ॥१९॥

पालीवर्धन तैलम्

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः । तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीपुष्टिकरं परम् ॥ (जीवकैः)

कल्केन जीवनीयेन तैलं पायससाधितम् । आनूपमांसं क्वाथेन पालीपोषणवर्धनम् ॥२०॥

इति कर्णरोग चिकित्सा

1. Mādhava has taken maximum of the slokas from Suśruta . Many *karṇa - pūraṇas* , *Dīpikā oil* , *Bilva oil* , *Karṇasrāva -kṛmi* and *Pūtīkarṇa* are from Suśruta . *Ēraṇḍa śīgravādi oil* , *Pālīvardhana* oils are from Vāgbhaṭa . *Kṣāra* oil is from Caraka .

2. Detailing the procedure of making 'Madhu -śukta ' is a sole prominent contribution seen by Mādhava .

3. Vṛnda and Cakra has followed Mādhava . Still they had contributed many new combinations from their side and also had taken some of the formulations from Bṛhat trayī .

4. Karpūraṇas like - *Śobhāñjana niryāsa* , *Aśvatthapatra* , *Arka patra* oil are some new introductions by Vṛnda . Cakra has introduced *Guḍanāgara karṇapūraṇa* , *Mālatī dāla (pūtīkarṇa)* , *Śambuka oil* , *Gandhaka Rasa* , *Dhatturapatra kaṭu oil* .

अथ नासारोगचिकित्सा

विडंग सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुं समनःशिला । प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाधाय नश्यति ॥
 अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मृत्तीक सम्पुटे । नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णावा वारुणी पिबेत् । जिघ्रेत् चोरकतर्कारी चचाजाज्यपकुञ्चिका ॥
 बालमूलकयोर्यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः । स्वेदोष्णं च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥
 ततः पक्व कफं ज्ञात्वा हरेत् शीर्षविरेचनैः । पिप्पल्य शिग्रुबीजानि विडंगमरिचानि च ।
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ।

शट्यादि चूर्णम्

शटीतामलकीव्योषचूर्णं सर्पिगुडान्वितम् । हरेद्दघोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृदवस्तिशूलनुत् ॥५॥

प्रतिश्याय चिकित्सा

वातिके च प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् । पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥६॥
 रक्तपित्तोत्थिते पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् । परिषेकानप्रदेहान्श्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥
 हन्ति सर्वप्रतिश्यायं पाचनार्थं शृतं पयः (?) । कफजे सर्पिषास्निग्धं तैलं माषविपक्वयोः ।
 यवाग्वावामयित्वा तु श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् । शृंगबेरेन पयसा शृंगबेरमथापि वा ॥८॥

दार्व्यादि वर्ति

दार्वीगुंदी निकुम्भैश्च कणाह्वा सरलेन च । वर्तयोऽत्रकृता योज्याः धूम्रपाने यथाविधि ॥९॥
 मुस्तां तेजोवर्तीं पाठां कटफलं मधुकं वचाम् । सर्पिषापिप्पलीमूलं पिप्पली सैन्धवाग्निकाम् ॥(कटुका)
 तुल्यं करंजबीजं च केवलं तत्र कारयेत् । हिताशिरोविरेके च तैलमेभिर्विपाचितम् । (तुत्थं)
 गौरवारोचके हयादौ लघ्नं कफपीनसे । स्वेदाः सेकाश्चपाकार्थं लिप्ता तैलेन सर्षपैः ॥१०॥

पाठादि तैलम्

पाठाद्विरजनीमूर्वा पिप्पली जातिपल्लवैः । दन्त्या च तैलं पक्वं स्यान्नूनस्यं सम्यक् च पीनसे ॥११॥

कलिङ्गादि अवपीडक

कलिङ्गहिङ्गु मरिचं लाक्षा सुरसकटफलैः । कुष्ठोग्राशिग्रु जन्तुधनैरवपीडः प्रशस्यते ॥
 तैरेवमूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् । अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कीर्तितं परम् ॥१२॥

शुण्ठयादि तैलम्

शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् । साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवथुरुक् प्रणुत् ॥१३॥(वेल्ल)

व्याघ्रीतैलम्

व्याघ्रीदन्तीवचा शिग्रु सुरस व्योष सैन्धवैः । पाचितं नावनं तैलम् पूतिनासागदं हरेत् ॥१४॥

पूतिनासा

पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कषायाः नावनानि च । पाकदाहादिरोगेषु शीताः लेपादिनां क्रियाः ॥१५॥

नासापाक चिकित्सा

नासापाके पित्तहरं विधानम् कार्यं सर्व बाह्यमाभ्यन्तरं च ।

हरेद्रक्तं क्षीरि वृक्षत्वचश्च योज्याः सेकाःसघृताश्चप्रदेहाः ॥१६॥

नासाशोष चिकित्सा

नासाशोषेक्षीरसर्पिः प्रधानम् तैलं सिध्दं चाणुकल्केन नस्यम् ।

सर्पिः पानम् भोजनं जांगलैश्च स्नेहच्छेदैः स्नेहिकाश्चात्रधूमाः ॥१७॥

शिखरीतैलम् (नासार्श)

गृहधूम कणादारु क्षारनक्ताह्न सैन्धवैः सिध्दं शिरीषबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥१८॥

शिग्र्वादि तैलम् (नासार्बुदे)

शिग्रु कान्ता वचा व्योष विडदाडिम सैन्धवैः । नस्यदानाद् जयेत् सिध्दं तैलं नासार्बुदान् नृणाम् ॥१९॥

इति नासारोग ॥

1. In this chapter Mādhava has more inclined towards Suśruta . Guidelines for Doṣika types of *Pratiśyāya* , *Nāsāśoṣa* , *Nāsāpāka* are taken from Suśruta . *Śigravādi oil* , *Śuṇṭhyādi oil* are from Vāgbhaṭa . *Viḍaṅgādi Cūrṇa pradhamana* is from Caraka .

2. Mādhava has given some very new formulations like *Śikhari oil* , *Dārvyādi varti* , *Vyāghrī oil* , *Pāṭhādi oil* . Nearly all of these new formulations are endorsed by his followers.

3. Vṛnda has given some new combinations like - *Trikatu oil* , *Gudanāśa yoga* , *Karavīra oil* , *Citraka harītakī* . Cakra has added up, *Jayāpatra puṭapāka* and *Śītala jala yoga* in the list. Both of them has taken some formulations from Bṛhat trayī also like - *Vyoṣādi Vaṭakam*.

अथ नेत्ररोगचिकित्सा

सामान्य उपक्रमाः

लंघनालेपनास्वेदशिराव्यधविरेचनैः । उपाचरेदभिष्यंदं अंजनाश्च्योतनादिभिः ॥१॥

पूर्वरूप चिकित्सा

श्रीवासातिविषालोघ्नः चूर्णितैरल्पसैन्धवैः । अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्यं प्लोतस्थं गुडनंबहिः ॥२॥

दग्ध्वा ससैन्धवं लोघ्रं मधुच्छिष्टयुते घृते । पष्टमंजनलेपाभ्यां सद्योनेत्ररुजापहम् ॥३॥
 सुखाम्बुमूत्रसम्पिष्टैः शर्करालोघ्रसैन्धवैः । पूरणंवातिके तदवत् सितानागरसावरैः ॥
 तथा सबरकलोघ्रघृतभृष्टं बिडालकम् । कार्याहरीतकी तद्वत् घृतयुक्ता रुजापहा ॥४॥
 कुंरटपुष्ययष्ट्याह्वै सिता बिल्वैःसमुस्ताभिः । शुण्ठीसैन्धव यष्ट्याह्वै लोघ्रभृष्टघृतेन वा ॥
 आश्चयोतनमारुतजेक्वाथै विल्वदिभिर्हितः । कोष्णंसैरण्ड बृहतीतर्कारी मधुरशिग्रुभिः ॥
 एरण्डपल्लवे मूले त्वग्भिरा आजं पयः शृतम् । कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचनं हितम् ।
 शूलघ्नं काकनोदीच्य यष्टी सैन्धव साधितम् । हीवेरचक्र साङ्गिष्टोदुम्बरत्वक् प्रसाधितम् ॥
 साम्भसा पयसाज्येनशूले आश्चयोतनं हितम् । सर्पिषश्चयोतनं श्रेष्ठं सर्पिषाचोपनाहनम् ।
 जात्यापुष्पघृते भृष्टंचक्षुष्यं उपनाहनम् । बृहत्यैरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूल ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद् वर्तयश्चाक्षिरोगनुत् ।

अंजनानि

हरिद्रेमधुकं पथ्यादेवदारुं चपेषयेत् । आजेनपयसा श्रेष्ठं अभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥
 गौरिकं सैन्धवं कृष्णातगरं च यथोत्तर । पिष्टंध्विरंशतोदिभर्वा गुटिकांजनमिष्यते ॥
 सैन्धवं दारुशुष्ठी वा मातुलुङ्गरसोघृतम् । स्तन्योदकादर्धे कर्तव्यं शुक्लपाके तदञ्जनम् ॥६॥

शुष्काक्षिपाक चिकित्सा

शुष्काक्षिपाके हविषां पानं अक्ष्णोश्च तर्पणम् । घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुनाः ।
 परिषेकैर्हितम् चापि पयःकोष्णं ससैन्धवम् । रजनीदारु सिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ॥
 सर्पियुतं स्तन्य धृतं अंजनं च महौषधम् ।

नेत्रशूल चिकित्सा

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वनिशामलकपद्मकैः । सितामधुसमायुक्तैः सेकं कृत्वाऽक्षिशूलनुत् ॥९०॥

रक्ताभिष्यंद चिकित्सा

तिरीट त्रिफलायष्टी शर्करा भद्रमुस्तकैः । पिष्टैःशीताम्बुना सेकोरक्ताभष्यन्दनाशनः ॥९१॥

पैत्तिक नेत्ररोग चिकित्सा

पैत्तिके चन्दनानन्ता मंजिष्ठाभिर्विडालकः । धार्यः पद्मक यष्ट्याह्व मांसी कालेयकैस्तथा ॥
 सुमनःक्षारकशंख त्रिफला मधुकं बला । रक्तपित्तापहावर्तिः पिष्टा दिव्यंनवारिणा ॥९२॥
 उदुम्बरफलं लोघ्रं भृष्टं स्तन्येन धूपितम् । साज्यैशमीच्छदेर्दाहशूल रोगंश्च च घर्षजित् ॥९३॥
 कशेरुमधुकानां च चूर्णमम्बरसंवृतम् । न्यस्तमप्स्वन्तरिक्षाषुहितं आश्च्योतनं भवेत् ॥९४॥
 श्रीपर्णीपाटलाधात्री तर्कारी बिल्वकार्जु नात् । पुष्पाण्यथ बृहत्याश्च बिम्बीलोघ्नौ च तुल्यशः ॥९५॥
 मंजिष्ठा चापि मधुना पिष्ट्वापीक्षु रसेन वा । रुधिरस्यन्दनाशार्थ एतद् अंजनमिष्यते ॥९६॥

अम्लाध्युषित चिकित्सा

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् । अम्लाध्युषित शान्त्यर्थं कुर्याद् लेपान्श्च शीतलान् ॥

कोष्णस्य सर्पिषः पानैर्विरेका लेप सेचनैः । स्वादुशीतैः प्रशमयेत् शुक्तिकामञ्जनैश्चतैः ॥

शुक्तिका चिकित्सा

प्रवालमुक्ता वैदूर्यशंख स्फटिक चन्दनम् । सुवर्णं रजतंक्षौद्रमंजनं शुक्तिकापहम् ॥

धूमदर्शी चिकित्सा

धूमदर्शीपिबेद् सर्पिः सर्वपित्तापहं भजेत् ॥

सिरोत्पात सिराहर्ष चिकित्सा

सर्पि क्षौद्रचाञ्जनं स्यात् सिरोत्पातस्य भेषजम् । तद्वद् सैन्धव काशीश स्तन्यपिष्टं च पूजितम् ॥१९॥

सिराहर्षेञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुनायुतम् । मधुनाताक्ष्यं शैलं वा काशीशं वा समाक्षिकम् ॥२०॥

अर्जुन चिकित्सा

वेतसाम्लं स्तन्ययुतं फाणितं तु ससैन्धवं । अर्जुने शर्करामस्तु क्षौद्रैः आश्च्योतनं हितम् ॥२१॥

शंखं क्षोद्रेण संयुक्तं कतकं सैन्धवेन वा । सितं व्याषवि फेनं च पृथगंजनमर्जुनैः ॥ (सिता वा समुद्रफेनं - Correct)

पैत्तं विधि विशेषेण कुर्यादर्जुन शान्तये ॥

कफजे लघनं स्वेदो नस्यंतिक्तादिभोजनम् । तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपहनम् ॥२३॥

फणिज्जकास्फोट कपित्थ बिल्व पत्तूर पीलू सुरसार्ज भृंगैः ॥

स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं बर्हिष्ठशुण्ठी सुरदारु कुष्ठैः ॥२४॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिंडः सुखोष्णैः स्वल्प सैन्धवः । धार्यश्चक्षुषि संक्षेपात् शोफ कण्डूव्यापहः ॥२५॥

ससैन्धवं लोघ्रमथाज्यं भृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रं बध्दम् ॥

आश्च्योतनं तु नयनस्य कुर्यात् कण्डू च रागं च रुजं च हन्यात् ॥२६॥

श्वेतलोघ्रं घृते प्रष्टं, चुर्णितं वात विश्रु तम् उष्णाम्बुना विमृदितः सेकः शूल निवारणः ॥

(श्वेतलोघ्रं घृते भृष्टं चुर्णितं वातविश्रुतम् -Correct)

पथ्यागैरिक सिन्धूत्थदावी ताक्ष्यः समाक्षिकः जलपिष्टैर्बर्हिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥२७॥

लोघ्रयष्टीशिलादावी ताक्ष्यं शैलं रुजापहः दाव्या वा मधुना क्वाथः सर्वाभिष्यन्दि पूरणम् ।

(ताक्ष्यशैलम् -Correct)

अयमेव विधित्सर्वोमन्थादिस्वपि शस्यते अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ॥

नेत्रपाक चिकित्सा

जलौकापातनं श्रेष्ठं नेत्रपाके विरेचनम् । सिराव्यधं वा कुर्वीत सेकान् लेपाश्च शुक्लवत् ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्ट वासकैः । क्वाथो गुग्गुलुनायैयः शोफाक्षिपाक रोगनुत् ॥

स्थितेशुक्रे धनेवाऽपि बहुशोफे हरेदसृक् । शिरःकायविरिकांश्च पटुकांश्चापि कारयेद् ।
लोध्रसर्पिषि संपक्वं खदिराजाजीसर्षपैः । नागरारिष्टसिन्धूत्थयुतैर्युक्तं हृषदि चूर्णितम् ॥
सिते वाससि तं बद्धं न्यसेत्स्वच्छमल कांजिके । तेनाक्ष्णोः पूरणं कुर्यात् कण्डूरागांश्च घर्षजित् ।
नागरं त्रिफला रोध्र सारिवा सुरसा कफे । कोष्णमाशयतनं मिश्रैः भेषजैः सान्निपातिके ॥
शिशुपत्ररसैः सेको मधुशिशुव्यथापहः । सैन्धवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।
फेनः आर्णवकः शस्तः वर्ति श्लेष्माभिष्यंदजित् ॥३४॥

नेत्रे धूपनः

शिशुपल्लव निर्यासः सुघृष्टः ताम्रसंपुटे । घृतेन धूपितो हन्ति शोफ घर्षाश्रुवेदनाम् ॥३५॥

नेत्रे सेकः

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्व दार्वी लोध्रे सचन्दने । एरंडाम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्र रुजापह ॥

शुक्रे सेचन

धात्रीफलं निम्ब कपित्थ पत्रम् यष्ट्याह्व लोध्रं खदिरस्तिलाश्च ॥

क्वाथः सुशीतो नयने निषिक्ता सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥३७॥

शुध्द शुल्के निशायष्टीसारिवा साविम्भसा । सेचनं लोध्र पोटल्याः कोष्णाम्भो मग्न याथवा ॥३८॥

क्षुण्णपुन्नाग वर्णेन परिभावित वारिणा । श्यामाक्वाथाम्बुना वाऽथ सेचनं शुक्र नाशनम् ॥३९॥

यष्ट्याह्वदाव्युत्पल पद्मलाक्षां प्रपौण्डरीकं नलदाम्बुना च ।

आश्च्योतनं स्त्रीपयसा विमिश्रं निहन्ति तद् सव्रणदाहशुक्रम् ॥४०॥

त्रिवृतावारिणा पक्वंक्षत शुक्रे पक्वंक्षत शुक्रे घृतं पिबेद् । सिरया वा हरेद् रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥४१॥

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिका समा । व्रणशुक्ल हरो वर्ति शोणितस्य प्रसादनी ॥४२॥

चन्दनं सैधवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् । क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्यादि विलेखनम् ॥४३॥

समुद्रफेन सिन्धूत्थ शंखदक्षाण्ड वल्कलैः । शिशुबीजं युतैः वर्ति शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥४४॥

शुक्रनाशक योगाः

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षांस सैन्धवं । मधुनाञ्जन योगाः स्युः चत्वारः शुक्र नाशानाः ॥४५॥

समुद्रफेनमभयां ह्रीबेरं सकुटंनटम् । पिष्ट्वाधात्री फल क्वाथैर्वर्ति स्यात् शुक्रनाशिनी ॥४६॥

पुष्प-अर्मघ्न योग

दक्षाण्डत्वक् शिलाशंख काच चन्दन सैन्धवैः । तुल्यैः अंजनयोगोऽयं पुष्पार्मादिः विनाशनः ॥

शिरिषबीज मरिचैः पिप्पली सैन्धवैरपि । शुक्रस्यघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥४७॥

दन्तवर्तयः

दन्तैहस्तीवराहोष्ट्र गवाशवाज खुरोदभवै । सशंख मौक्तिकाम्भोधिः फेनैर्मरिचपादिकैः ॥

क्षतशुक्रमपिव्याधिं दन्तवर्तिर्निवर्तयेत् ॥४८॥

चतुष्पदद्विजा लाक्षा करंज बृहतीप्लवैः । प्लवोष्ट्र मत्स्यकास्थीनि विडंगत्र्यूषणायसैः ॥

जलपिष्टेशिमैस्तुल्ये दन्तवर्ति इति स्मृता । तिमिरार्बुद काचार्मव्रण शुक्रादि नाशिनी ॥५०॥

त्रिफलादि पुटपाक

त्रिफला चन्दनं व्योष मंजिष्ठा तगरं निशा । प्रियंगु सारिवानन्ता मदयन्ती च चूर्णिता ॥

क्षौद्रसैन्धव सर्पिभिः संयोज्य विधिवत् पचेद् । पुटपाक प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः स्मृत ॥५१॥

क्षारांजन

निशारुष्करजौ नालौनारिकेलं च तद् दहेत् । विस्त्रान्य क्षपयेद् चूर्ण भावयेदकरभास्थिकम् ॥

बहुशोऽञ्जनमेतद् स्याद् शुक्रवैवर्ण्य नाशनम् ॥५२॥

सैन्धवादि वर्ति

सैन्धवं त्रिफला कृष्णाकटुका शंखनाभयः । सताम्ररजसावर्ति पित्तशुक्रविनाशिनी ॥५३॥

कृष्णादि तैलम् नस्यार्थ

कृष्णाविडंग मधुयष्टिक सिन्धुजन्म । विश्वौषधैपयसिध्दमिदंछागल्याः ॥

तैलं नृणां तिमिर शुक्र शिरोक्षि वर्त्म पाकात्यान् जयति नस्य विधौ प्रयुक्तं ॥५४॥

पटोलाद्यं घृतम्

पटोलकटुकादार्वी निम्बवासा फलत्रिकम् । दुरालभां पर्पटकं त्रायन्ती च पलोन्मिता ॥

प्रस्थमामलकानान्तु साधयेत्तुल्वणोऽम्भसि । तेनपादावशेषेन घृतप्रस्थं विपाचयेद् ॥

कल्कैः भूनिम्ब कटुका मुस्तयष्ट्याह चन्दनैः । सपिप्पलीकैस्तत् सिध्दं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥

घ्राणकर्णाक्षि वर्त्मत्वक् मुखरोग व्रणापहम् । कामला ज्वर विसर्प गण्डमाला व्रणापहम् ॥

अजकाजात चिकित्सा

अजकायां सिरां मुक्तां त्रिवृत् चूर्णैर्विरेचयेद् । घृतंवातहरं सिध्दं अजकायां च योजयेत् ॥

सेके पाने तथा नस्ये भोज्ये दृष्टि विदांवरः ॥५६॥

शशक घृतम्

शशकस्यशिरः कल्कः शेषांग क्वाथते जले । साधयेत् कुडवं सर्पिः पूरणं चाजकापहम् ॥५७॥

तिमिर चिकित्सा

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् । ऋषिभिः कथितं तस्माद् तस्य कुर्याद् चिकित्सितम् ॥५८॥

कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्ण त्रिफलाया निषेवितः । मधुना हविषाचार्षिसमस्त तिमिरान्तकृत् ॥५९॥

सप्तामृत लौह

त्रिफलालोह चूर्णं च माक्षिकं मधु यष्टिका । मासमाज्यान्वितं सायं अद्या तिमिरनाशनम् ॥६०॥

प्रातर्भुक्तस्य वा पूर्वमद्यात् सर्वान् पृथक् पृथक् । मृद्वीका शर्करा क्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥६१॥
 ताप्यायो हेम यष्ट्याह सिता जीर्णाज्यमाक्षिकैः । संयोजिता यथा कामं तिमिरध्नी वचा वरा ॥६२॥
 सघृतं वा क्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी । पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥
 त्रिफलाघृतं मधुयवा पादाभ्यंग शतावरी । मुद्गा चक्षूष्य संक्षेपात् वर्गः प्रोक्तोभिषग्वरैः ॥६३॥
 पुराणसर्पिं स्तिमिरेषु सर्वशो हितं भवेद आयसभाजन स्थितं ।
 हितं च विद्यालत् त्रिफलाघृतं कृतं च यत्येष विषाण नामभिः ॥६४॥

सुखावती वर्ति

कतकस्यफलं शंखं सैन्धवं त्र्यूषणं सिता । फेनोरसांजनं क्षौद्रं विडंगानि मनःशिला ॥
 कुकुटाण्ड कपालानि वर्तिरेषा सुखावती । तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु व्यपोहति ॥६५॥
 हरितक्यादि वर्ति
 हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यौ लवणानि च । कण्डूतिमिरजिद वर्तिर्न क्वचिद् प्रतिहन्यते ॥६५॥

सौगतांजनम् (निशादि वर्ति)

निशाद्वयाभया मांसी कुष्ठ कृष्णानि चूर्णिता । सर्वनेत्रमयान् हन्यादेतद् सौगतमञ्जनम् ॥६६॥

त्रिफलादि वर्ति

त्रिफलाकुक्कुटाण्ड त्वक् कासीसमयसो रजः । नीलोत्पलं विडंगानि फेनश्च सरितां पतेः ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वाभावयेत् ताम्रभाजने । सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वाक्षीरेण वर्तयेत् ॥
 एषा दृष्टिप्रदावर्तिः अन्धस्याभिन्न चक्षुषः ॥

नीलोत्पलदि अंजन

नीलोत्पलं विडंगानि पिप्पली रक्तचन्दनं । अञ्जनं सैन्धवं चैव सद्यः तिमिर नाशनम् ॥६८॥

शंखादि अंजनम्

शंखस्यचतुरोभागाः तदर्धेन मनःशिला । मनशिलाधर्दं मरिचं मरिचाधर्दं पिप्पली ॥
 वारिणा तिमिरं हन्यात् अर्बुदं हन्तिमस्तुना । चिपिटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षौरेण तदुत्तम् ॥

चूर्णाञ्जनम्

शाणाधर्दं मरिचान् द्वौ च पिप्पल्यर्णव योनयोः । शाणाधर्दं सैन्धवास्यैव नव सौवीरकाञ्जनात् ॥
 पिष्टन्तु सूक्ष्म चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् । कण्डु काच कफार्तानाम् मलानां च विशोधनम् ॥७०॥

कुसुमिकावर्ति

अशीतिः तिल पुष्पाणि षष्ट्यः पिप्पलितण्डुलाः । जातिकुसुमपंचाशत् मरिचानि च षोडश ॥
 एषा कुसुमिकावर्ति र्गतं चक्षुर्निवर्तयेत् ॥७१॥

विविधाः अंजनाः

चन्दनं त्रिफलापूग पलाशतरु शोणितैः । जलपिष्टैरिमैः वर्तिः अशेष तिमिरापहा ॥७२॥

व्योषोत्पलाभया कुष्ठताक्ष्यैर्वर्तिकृता हरेत् । अर्बुदं पटलं काचं तिमिरादिवि नाशनम् ॥७३॥

अंजनैरैकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् । सनागपुष्प मधुकं अंजनं तिमिरापहम् ॥७४॥

नयनामृतमंजनम्

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम् । ईषत्कर्पूर संयुक्तं अंजनं नयनामृतम् ॥७५॥

विविधाः तिमिरघ्न अंजनानि

कृष्णसर्पवसाशंख कतकोत्पलमंजनं । रसक्रियेयमविरात् अंधानां दर्शनप्रदा ॥७६॥

धात्री सैन्धव कृष्णाभिः तुल्याल्पमरिचा भवेत् । क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्यं पटलं च रसक्रियाम् ॥७७॥

सौवीर माषमध्वाक्ता धात्री विश्वाभयोदरे । बादरानल संपक्वं परं तिमिर नाशनं ॥७८॥

कृष्णसर्पवदनसह विष्कं दग्ध मंजनमनिश्रुत धूमं । चूर्णितं नलद पत्र विमिश्रं भिन्न तारमपि रक्षति चक्षुः ॥७९॥

अक्ष बीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टि मधुकैर्जल पिष्टैः । कारयन्ति गुटिका परिशुष्का नाशयन्ति

तिमिरान्यचिरेण ॥८०॥

कफज लिंगनाश चिकित्सा

लिंगनाशे कफोत्थे तु यथावत् विधिपूर्वकम् । विद्यात् दैव कृते छिद्र नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ॥८१॥

लेपौ

कल्किता सघृता दूर्वायव गैरिक सारिवाः । मुखलेपे प्रयोक्तव्यारुजा रागोपशान्तये ॥८२॥

पयस्या सारिवा पत्रमंजिष्ठा मधुकैरपि । अजाक्षीराचितैर्लेपः सुखोष्णो पथ्य उच्यते ॥८३॥

अजारोगघ्न आश्चोतन

लोध्र सैन्धव, मृध्दीका मधुकैः छागलं पयः । आश्चोतन प्रयोज्यं हि अजारोग विनाशनम् ॥८४॥

नक्तांध्ये अंजनानि

रसाञ्जनं निशादार्वीजातिपत्र रसो मधु । नक्तांध्यतां जयेद् एतद् अंजनं साधुयोजितम् ॥८५॥

कणाछागयकृद् मध्ये पक्वा तद् रस पेषिता । अंजनाद् हन्तिनक्तान्ध्यं तदवत् सक्षौद्रमौषधम् ॥८६॥

रसाजनं हरिद्रे द्वे मालती निम्बपल्लवाः । गोशकृद् रस संयुक्तावर्तिः रात्र्यन्धनाशिनी ॥८७॥

नलिनी उत्पल किंजल्कं गोशकृद् रस संयुतम् । गुटिकाञ्जनमेतत्स्याद् दिनरात्र्यन्धयो हितम् ॥८८॥

स्रोतोऽंजन

स्रोतोऽंजनं सैन्धवं कृष्णाहरेण चापि पेषयेत् । अजामूत्रेणः तद् वर्त्यः क्षणदां ध्यांजनेहिताः ॥

दध्नानिघृष्टं मरिचं रात्र्याध्यांजनमुत्तमम् ॥ ९१॥

गोधायकृत योगाः

पचेतु गोधायकृदंत्रकल्पितं सुपूरितं मागधिकाभि रम्बुना ।

निषेवितं तत् सकृदंजनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥१२॥

त्रिफलादि घृतम्

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् । तिमिराण्यचिरात् हन्ति पीतमेतद् निशामुखे ॥१३॥

रास्नादि घृतम्

रास्नाफलत्रय क्वाथे दशमूले रसे शृतम् । कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ १४॥

महात्रैफल घृतम्

त्रिफलायाः रस प्रस्थं प्रस्थं वा सारसस्य च । पीडयित्वा वृषं बालं रस प्रस्थं प्रदापयेत् ॥

अजाक्षीरं तु तत्तुल्यं घृत प्रस्थ प्रदापयेत् । इमान् औषध संभारान् पलिकान् कल्क पेषितान् ॥

पिप्पल्यः शर्कराद्राक्षा त्रिफलानीलमुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णीनिदिग्धिका ।

तत् साधु सिध्दं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेद् । ऊर्ध्वपानं अथः पानं मध्ये पानं च शस्यते ॥

नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे सर्व नेत्र रुजासु च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिं च पित्त श्लेष्म समाकुलान् ॥

सर्वतोवातपित्ताभ्यां कण्डूर्यस्य च दारुणा । आसन्न तिमिराणां च दूरादयश्च न पश्यति ॥

गृध्र दृष्टि करं सद्यो बल वर्णाग्नि बर्धनम् ॥

त्रिफला व्योष सिन्धूत्थैर्घृतं सिध्दं पिबेन्नरः । चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥१६॥

बलाशतावरी वासामृता सैरेयकैः पचेत् । त्रिफला सहितं सर्पिः तिमिरध्नं सदोत्तमम् ॥१७॥

कास्यपत्रफलं घृतम्

त्रिफला त्र्यूषणं द्राक्षा मुस्ता कटुकरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडंगं नागकेशरम् ॥

नीलोत्पलं सारिवे द्वे चन्दनं रजनीव्दयम् । कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफला रसम् ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं सर्वनेत्र रुजापहम् । तिमिरं दोषमास्त्रावं कामलां काचमर्बुदम् ॥

विसर्पपटल कण्डूनोदनं श्वयथोस्तथा । खालित्यं पिंजरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः । तान्सर्वात् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥१८॥

गोशकृत तैलम्

गवांशकृद् क्वाथ विपक्वमुत्तमम् हितं च तैलं तिमिरेषु नस्यतः ॥

धृतं हितं केवलमेव पत्तिकैः तथाणु तैलं पवनासृगुत्थयोः ॥१९॥

पिल्ल रोग चिकित्सा

वर्त्मावलेखं बहुशः तद्वत् शोणितमोक्षणम् । पुनः पुनः विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ १००॥

हरितालं वचादारु सुरसा रसपेषितम् । अभयारस पिष्टं वा तगरं पिल्ल नाशनम् ॥१०१॥

भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥१०१॥

प्रक्लिन्न वर्त्म चिकित्सा

रसाञ्जनं सर्जरसौ जाती पुष्पं मनःशिला । समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥

एतत् समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्न वर्त्मनि । अंजनं क्लेद कण्डूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणं ॥१०२॥

तुत्थकादि सेक

तुत्थकस्यं पलं श्वेतमरिचानि च विशतिः । त्रिंशता कांजिक पलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥

पिल्लान पिल्लान कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि । तत्सेकेनोपदेहाः स्युः कण्डू शोफाश्च नाशयेत् ॥१०३॥

करंजादि रसक्रिया

करंजबीजं सुरसं सुमना कोरकाणि च । संक्षुदय साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रस क्रिया ॥

अंजनं पिल्ल भैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥१०४॥

पक्ष्मशात चिकित्सा

पुष्पकासीस चूर्णं वा सुरसा रस भावितम् । ताम्रे दशाहं परमं तैलं पक्ष्मशाते तदंजनम् ॥१०५॥

मंजिष्ठा मधुकोत्पलो दधिकफ त्वक् सेव्य गोरोचनम् । मांसी तुत्थकाशंख पत्र गिरिमृत् तालीश पुष्पाञ्जनाः ॥

(समुद्रफेन)

सर्वेरेव समांशमंजनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः ॥१०६॥

पिप्पल्याद्यंजन

पिप्पली त्रिफला लाक्षालौहचूर्णं ससैन्धवम् । भृंगराज रसे पिष्टगुटिकांजनमिष्यते ॥१०७॥

अर्माणि तिमिरं काचं कण्डूं शुक्रमथार्जुनम् । अजकान् नेत्र रोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥१०८॥

अंजननामिका व लगण चिकित्सा

रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्याः क्षौद्रमेव च । प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेलगण इष्यते ॥

रसाञ्जन मधुभ्यां च भिन्नां अंजननामिकां । प्रतिसार्याञ्जनै युंज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥१०९॥

कृमिग्रंथि चिकित्सा

त्रिफलामृत कासीस सैन्धवैः सरसांजनैः । रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥११०॥

उपनाह चिकित्सा

भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पली मधुसैन्धवैः । विलिखेत् मंडलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समंततः ॥११२॥

पक्ष्मोपरोध चिकित्सा

याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरण लेखनैः । चर्माण्युपचितं लेख्यं स्त्राव्यं तत्कृष्ट शोणितम् ।

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेत् शनैः । संदंशेनोद्धरेद्दृग्भ्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥

सूच्यग्रेणाग्नि वर्णेन रोम कूपान्विते दहेत् । प्रदेहाशीतला नस्यं क्रिया पक्ष्मोपरोधवत् ॥११३॥

संरभ्ररागशूलाशु नाशनं दक् प्रसाधनं । नेत्रे चा अभिहते कुर्यात् शीतं आश्च्योतनादिकम् ॥११४॥

इतर अवस्था चिकित्सा

दृष्टिप्रसादन विधिं चिरमाशु कुर्यात् । स्निग्धैः हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥

स्वेदाग्नि धूम भय शोक रुजादितापैः । अभ्याहतानपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कुर्यात् वक्त्रोष्मणास्वेदन मादितस्तु । आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्योयच्चापि

पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥११५॥

अभिघातज चिकित्सा

निशाब्द त्रिफलादार्वी सितामधुसमन्वितं । अभिघाताक्षि शूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥११६॥

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च । जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिः विपाचयेत् ॥

सर्व नेत्राभिघातेषु सर्पिरेतद् प्रशस्यते ॥११७॥

इति चक्षुरोग चिकित्सा

1. Mādhava had taken slokas from all of the Br̥hat trayīś . From Caraka , Mādhava had taken - Principles of treatment for *Abhiṣyanda* , *Sukhavaṭī Varti* , *Triphalādi Varti* , *Cūrṇāñjana* , *Śaṅkhvādi Añjana* . Similarly *Nayanāmṛta añjana* , *Pilla treatment* , *Praklinna Vartma* , *Pakṣma śata treatment* , *Karañjādi Rasakriyā Danta varties* , *Paṭolādyā ghṛtam* and many *timira añjanas* are from Vāgbhaṭa . Mādhava had taken only few formulations from Suśruta viz. *Śuktikā* , *Sirāharṣa* and *Arjuna* treatment.

2. Mādhava has given many new formulations in the chapter like - *Ēraṇḍa pallavādi Āścotana* , *Phaṇṇijjakādi Biḍālaka* , *Armaghna Añjanas* , *Triphalādi Puṭapāka* , *Kṣārāñjana* , *Saindhavādi varti* , *Kṛṣṇādi oil* , *Śaśāṅka Ghṛtam* , *Saptamitra lauha* , *Nīlotpalādi añjana* , *Gośakṛt oil*.

3. Vṛnda and Cakra had adopted most of the important formulations from Mādhava. But still they had their significant contribution. They had also taken some formulations from Br̥hat trayīś .

4. Both of them had added some basic - '*Kriyākalpa*' procedures in their respective chapters. Vṛnda had given some important formulations like - *Bilvāñjana* , *Ṣaḍaṅga guggulu* , *Candraprabhā varti* , *Nayanasukha Varti* , *Candrodaya varti* , *Agrya ghṛtam* , *Nāgārjunapāda añjana* , *Rājavallabha Oil* and *Ghṛtam* . Cakra had accepted all the additions from Vṛnda and also given *Gaṇḍūpadāñjana* , *Haridrādi*

varti , Nāḍijyāñjana and Abhijit oil.

5. Mādhava has not detailed *Pātālagata* treatments and also had not described prognostic evaluation of diseases.

अथ शिरोरोग चिकित्सा

वातिक शिरोरोग

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान्सनावनान् । पानान्नमुपनाहंश्च कुर्याद् वातामयापहान् ॥

पिण्डोपनाहस्वेदांश्च माषधान्यकृता हिताः । वातघ्न दशमूलादि सिध्दक्षीरेण सेचनम् ॥१॥ (पानात्रमुपनाहाश्च)

शिरोबस्ति उपक्रम विधी

आशिरोव्यायतं चर्मकृत्वाऽष्टांगुलमुच्छ्रितम् । तेनावेष्ट्यशिरोहस्ताद् माषकल्केन लेपयेद् ॥

निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः उष्णैः प्रपूरयेद् । धारयेद् आरुजः शान्तेर्यामं यामार्धमेव च ॥

शिरोबस्ति जयत्येषः शिरोरोगं मरुद्भवम् । हनुमन्याक्षिकर्णातिमर्दितं मस्तककंपनम् ॥२॥

पित्तज शिरोरोग

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीतालेपाः सनावनाः । जीवनीयानि सर्पिषि पात्रन्नं वातपित्तनुत् ।

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यक् विरेचयेत् । मृद्धीका त्रिफलेक्षूणांरसैः क्षीरैः घृतैरपि ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् । सर्पिषः शतधौतस्य शिरसो धारणं हितम् ॥

निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः । कुमुदोत्पल पद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।

स्पर्शाः सुखाश्च पवनाः सेव्याः दाहार्तिशान्तये ।

पित्तजे परिषेकः

चन्दनोत्पल यष्ट्याह बलाव्याघ्रनखोत्पलैः । क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् श्रुतैर्वा परिषेचनम् । (नोशीर)

मृणालविष शालूकं चन्दनोत्पलकेशरैः । स्निग्ध शीतैः शिरोदिहयात् तद्वत् आमलकोत्पलैः ॥

पित्तजे नस्याः

यष्ट्याह चन्दनानन्ताक्षीरसिध्दं घृतं हितम् । नावनं शर्करा द्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ॥

त्वक्पत्र शर्करा पिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना । घृतं वा शर्करा द्राक्षायष्टीक्षीरप्रसाधितम् ।

रक्तजे पित्तवद् सर्वं भोजनालेप सेचनम् । शीतोष्णयोश्चव्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणो ॥६॥

कफज शिरोरोग

कफजे लघ्नं स्वेदोरुक्षोष्णं पाचनात्मकैः । तीक्ष्णावपीडाधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवलाहिताः ॥

अच्छं च पाययेद् सर्पिः पुराणं स्वेदयेद् शिरः । मधूकं सारेण शिरः स्विन्नं चास्य विरेचयेत् ॥७॥

विविधानि लेपानि

सरला कुष्ठ शार्ङ्गिष्ठा देवकाष्ठैः सरोहिषैः । क्षीरपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेद् शिरः ॥८॥

कृष्णाब्दशुष्ठी मधुकैः शताहवोत्पल पाकलैः । जल पिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूल निवारणः ॥९॥

सन्निपातोद्भवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया । सर्पिः पानं विशेषेणा पुराणं वाप्रशस्यते ॥१०॥

कृमिज शिरोरोग

कृमिजे घोषनक्ताहे शिग्रुबीजैश्च नावनम् । अजासूत्रयुतं नस्यं कृमिजे कृमिजित्परम् ॥११॥

विडंगादि स्वर्जिकादन्तीशिग्रुगोमूत्रसंयुतम् । विपक्वं सार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ॥

अपामार्गफलं व्योषनिशाक्षवकरामठैः । सविडंगैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कृमीन् जयेत् ॥१२॥

क्षयज शिरोरोग

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो बृंहणो विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद् वातघ्नः मधुरैः शृतम् ॥

शिरोविरोचनम्

करंज शिग्रुबीजानि पत्रकं शर्करा त्वचम् । सर्वेषां शीर्षरोगानां एतद् शीर्ष विरेचनम् ॥१४॥

नावनं सगुडं विश्वपिप्पली वा ससैन्धवा । भुजस्तम्भादि रोगेषु सर्वमूर्ध्वं गदेषु च ॥१५॥

अर्धावभेदक

अर्धावभेदके पूर्व स्नेह स्वेदोभिषग्नितम् । विरेकः कायमुर्ध्वोस्तु धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥

नावनं शर्करायुक्तं बीजं राजादनस्य च । ईषत्सलवणं वापि तैलं कोष्णं च नावनम् ॥१६॥

सूर्यावर्त

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषोः । हितः क्षीरघृताभ्यासः ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥१७॥

क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते । सशर्करं कुंकुमाज्यं भृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ।

भ्रूशंखकर्णक्षिशिरोर्धशूले दिनाभिवृद्धि प्रबले च रोगे ॥१९॥

सारिवोत्पलयष्ट्याह्वं कुष्ठैर्लेपोऽम्ल संयुतैः । घृतपूरादि सेवा च सूर्यावर्तधर्द् भेदयोः ॥२०॥

पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजलम् । सुशीतं चापि पानीयं सर्पिर्वानस्यतस्तयोः ॥२१॥

सूर्यावर्ते हितं यश्च तच्च स्वेदविवर्जितम् । क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शंखके ॥२२॥

शतावरी कृष्णातिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् । दूर्वं पुनर्ववांचापि लेपं साधु विचारयेत् ॥२३॥

महासुगन्धामथवा पाली दिव्यंतु पेषितम् । शीतांश्चापि यवाः सेकान् प्रदेहांश्चापि कारयेद् ॥२४॥

सिरावेध प्रयोग

क्रौंचकादम्ब हंसानां शरार्याः कच्छपस्य च । रसैः सबृंहितस्याथ तस्य शंखस्य सन्धिजा ॥

ऊर्ध्वतिस्त्रः शिराः प्राज्ञोभिन्द्यादेवं न ताडयेत् । शर्कराक्षीर सलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् ॥२५॥

शिरः कम्प चिकित्सा

वातोरुक्षादिभिः क्रुध्दः शिरः कम्पमुदीरयेत् । तत्रामृता बलारास्ना महास्नेहाति गन्धकैः ।

स्नेहः स्वेदादि वातघ्नैः शस्तं नस्यं च तर्पणम् । नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥

त्रिकटुक पुष्कर रजनी रास्ना सुरदारु तुरयगन्धानाम् । क्वाथः शिरोर्तिजालं नासा पीतो निवारयति ॥२७॥

लेप

कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपात् कांजिकपेषितम् । शिरोर्ति नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचकुन्दजम् ॥

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् । लेपः कांजिक संपिष्टः तैलयुक्तः शिरोर्तिनुत् ॥२८॥

वातपित्तजे नस्यम्

जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टी बलोत्पलैः । तैल नस्यं पयोः पक्वं वात पित्तशिरोगदे ॥२९॥

षड्बिंदु तैलम्

एरण्डमूलं तगरं शताह्वाजीवन्ति रास्नासहसैन्धवेन । भृंगविडंग मधुयष्टिका च विश्वौषधं चेति समाविदध्यात् ॥

कल्कीकृतं तैलमिदं विपक्वं छागपयो मार्कवजं रसं च । दत्त्वा समलोहमये कटाहे षड्बिन्दवो नासिकया प्रदत्तः ।

सर्वान्निहयुः शिरसो विकारान् चलांश्च दन्तान् पलितांश्च केशान् । दुर्बध्द मूलांश्चदढ करोति सुपर्णनाग

प्रतिमंच चक्षुः । पाकान्निहन्त्यात् जनयेच्चकेशान् बाहोर्बलंचापि करोतिः शीघ्रं ॥३०॥

प्रपौण्डरिकाद्य तैलम्

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली चन्दनोत्पलैः । सिध्दं धात्री रसै तैलं नस्येनाभ्यंजनेन वा ॥

सर्वानुर्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ।

वरीजीवन्तिनिर्यास पयोर्भिर्यमकं पचेत् । जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्व जत्रूर्ध्व रोगजित् ॥३२॥

मायुराद्य घृतम्

दशमूलबलारास्नामधुकैः त्रिफलैः सह । मयूरं पक्षपादां त्रिशकृदमूत्रास्यवर्जितम् ॥

जले पक्त्वा घृतं प्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेद् । मधुरैः कार्षिकैः भागे शिरोरोगार्दितापहम् ॥

कर्णनासाक्षि जिह्वास्य गलरोग निवारणम् । मायूराद्यमित्तिख्यातं ऊर्ध्वजन्तुगदापहम् ॥३३॥

इति शिरोरोग चिकित्सा

1. Mādhava has taken slokas from all the br̥hat trayīs . *Cikitsā sūtras* for three doṣika types are taken from Caraka . *Mayūrādyā Ghṛtam* and some formulations of *Pittaja Śīroroga* are from Caraka . Mādhava has principally accepted many formulations from Suśruta . *Kṣayaja Sūtra* is from Suśruta . *Prapaunḍarika oil* is from Vāgbhaṭa .

2. In Śālākya , Mādhava has contributed in the limits of Kāyacikitsā . In this chapter he has given many new formulations and therapeutic guidelines. *Ṣaḍbindu*

oil, *Sūryāvarta details*, *Ardhāvabhēdaka sutras* are very important contributions from Mādhava .

3. Nearly all the slokas along with those newly added by Mādhava are accepted by both of his followers.

4. Vṛnda has added some other formulations like - *Yaṣṭyādi ghṛtam* , *Jāṅgala Māṃsa Upanāha* , *Jīvakādi oil*. Cakra has described with some new combinations like - *Kṛtāmla - Navanīta yoga* , *Mahāmāyūra Ghṛtam* , *Mūṣikādyā Ghṛtam* .

5. Some diseases like *Śṛṅkhaka* are not detailed. No prognostic evaluation is described.

अथ स्त्रीरोग चिकित्सा

अशोक वल्कल क्वाथे दुग्धं सुशीतलम् । यथाबलं पिबेत् प्रातः तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥१॥

क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिबेद् । असृग्दर विनाशाय सशर्कर पयोन्नभुक् ॥

मधुना तार्क्ष्यं संयुक्तं मूलं स्यात् तण्डुलीयकम् । तण्डुलाम्बु युतं पानात् सर्वप्रदर नाशनम् ॥२॥

दाव्यादि क्वाथ

दार्वी रसांजन वृषाब्दकिरातबिल्वः भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः ॥

पीतो जयत्यति बलं प्रदरं सशूलं पीतासीता रुग्णविलोहित नील शुक्लम् ॥३॥

तण्डुलीयक मूलं च सक्षौद्र तण्डुलाम्बुना । रसांजनं च लाक्षा च छागेन पयसा पिबेत् ॥

समंगाधातकी पुष्पं लोध्रं नीलोत्पलानि च । एतद् क्षीरेण दातव्यं स्त्रीणां प्रदरनाशनम् ॥

कुशमूलं समुधृत्य पेषयेत् तण्डुलाम्बुना । एतदपीत्वात्र्यहात् नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥

पयस्योत्पल शालूक तण्डुलीयक काम्बुजम् । सपयः शर्कराक्षौद्रं एकशोजऽसृग्दरे पिबेत् ॥४॥

इति स्त्रीरोग चिकित्सा

अथ प्रदर रोग चिकित्सा

वातप्रदर चिकित्सा

दध्ना सौवर्चलाजाजि मधुकं नीलमुत्पलम् । पिबेद् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दर पीडिता ॥

एलां अंशुमती द्राक्षां उशीरं तिक्त रोहिणी । चन्दनं कृष्ण लवणं सारिवा लोध्रं संयुतम् ॥

वातासृग्दर शान्त्यर्थं पिबेद् दध्नावराङ्गना ।

पित्तप्रदर चिकित्सा

पित्तादसृग्दर शान्त्यर्थं पिबेदिक्षु रसेन वा । पिबेदैण्यकं रक्तं शर्करा मधुसंयुतम् ॥

वासकः स्वरसं चापि गुडूच्या रसमेव च । शतावरी विदारीनां स्वरसं पूर्वकल्पवत् ॥

मधुकोत्पल बीजानि त्रपुषश्चशतावरी । विदारी इक्षुमूलं वा पिष्ट्वा धौत घृताप्लुतम् ॥

योन्यां शिरसिगात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापहः ॥

कफप्रदर चिकित्सा

मधुकं त्रिफला लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रकं मधु । मद्यनिम्ब गुडच्यौ तु कफजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥

रोहितकात्मूल कल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेद् । जलेनामलकात् बीजं कल्कं समधु शर्करम् ॥८॥

पुष्पानुग चूर्णम्

पाठा जम्बाग्रयोर्मध्यं शिलोद् भेद रसाञ्जनम् । अम्वष्टकी मोचरसं समङ्गा पद्मकेशरम् ॥

वत्सकातिविषा मुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम् । कट्फलं मरिचं शुण्ठीमृद्धीका रक्तचन्दनम् ॥

कट्वंग वत्सकानन्ताधातकी मधुकार्जुनम् । पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्म चूर्णानि कारयेद् ॥

तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेद् तण्डुलाम्बुना । अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥

दोषागन्तु कृतायेच बालानां तांश्च नाशयेत् । योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं च पाण्डुरम् ॥

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् । चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥९॥

शीतकल्याणक घृतम्

कुमुदं पद्मकोशीर गोधूम रक्तशालयः । मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥

बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं मुस्तकं तथा । विदारीशतमूली च शालपर्णी सजीविका ॥

पलं त्रपुषबीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् । एषान् चाध्वं पलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥

बहुरूपं च यत् पित्तं कामलां वातशोणितम् । अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥

तरुणी बाल गर्भा च याच गर्भं न विन्दति । अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धकम् ॥

शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ।

शतावरी घृतम्

शतावरी रस प्रस्थं क्षौदयित्वा प्रपीडयेत् । घृतप्रस्थं समायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं तथा ॥

अतःकल्कानिमान्दत्त्वा कार्षिकान्श्लक्ष्णपेषितान् । जीवनीयानि यान्यष्टौ पद्मकचन्दनौ ॥

श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागवला तथा । शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी सारिवाढ्यम् ॥

शर्करा च समादेया काश्मर्याश्च फलानि च । सम्यक् सिध्दं तु विज्ञाय तदेनमवतारयेत् ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तोद् भवेषु च । वातरक्तं क्षयं श्वासं हिककां कासं सुदुस्तरम् ॥

अंगदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तं समुद्भवं । एतान् रोगान् शमयति भास्कर स्तिमिरं यथा ॥ ११॥

इति प्रदर चिकित्सा

अथ सोमरोग चिकित्सा

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसमधु । शर्करासहितं पेयं सोमधारमुत्तमम् ॥

स एव सरुजः सोमोमूत्रेण स्त्रवते मुहूः । तत्रैलापत्र चूर्णेन पाययेद् तरुणीसुरां ॥२॥

मुत्रातिसार चिकित्सा

सोम लक्षणसंसृष्टां कालातिक्रान्त योगतः । सोऽतिक्रान्त क्रमेणैव स्त्रवेत मूत्रमभीक्ष्णशः ॥

मूत्रातिसार इत्येव तमाहुः बल नाशनम् ॥३॥

तालक प्रयोगौ

तालकं तं च तरुणं खर्जूरं कदलीफलम् । पयसा पाययेत् प्रातः वयोधारणं मुत्तम् ॥४॥

तालकदं च मधुकं खर्जुरं च विदारीकां । शर्करा मधुसंयुक्तं मूत्रातिसार नाशनम् ॥५॥

इति सोमरोग चिकित्सा

अथ स्त्रीरोग चिकित्सा

चिकित्सा सूत्र

योनिव्यापदं सु भूयिष्ठं शस्यते कर्मवातजित् । वस्त्यभ्यंग परिषेकः प्रलेपः पिचुधारणम् ॥१॥

योनिभ्रंश

स्निग्धां स्विन्नां तथा योनिं प्रस्थितां स्थापयेद् समम् । पाणिना नमयेद् जिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ॥

प्रवेशयेद् निःसृतां च विवृतां परिवर्धयेत् ॥

वचादि योग

वचोपकुत्रिजाजाजी कृष्णावृषकसैन्धवैः । अजमोदायवक्षार चित्रकं सितयान्वितम् ॥

पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य खादयेत् घृतभर्जितम् । योनि पार्श्वार्तिहृद्रोग गुल्माशौ विनिवृत्तये ॥३॥

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयन्तिका । पिबेन्मद्यैः सलवणैः पिप्पल्योपकुंचिके वचा ॥

रास्ना श्वदंष्ट्रवृषकैः शृतं शूलहरं पयः । गुडूची त्रिफला दन्ती क्वाथैश्च परिषेचयेत् ।

नतवार्ताकिनी कुष्ठ सैन्धवामरदारुभिः । तैलात् प्रसाधिताः धार्यः पिचुयोनौ रुजापहः ।

पित्तलानां तु योनीनां शीतभ्यंगः पिचु क्रियाः । शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थः घृतानि च ॥५॥

कफज योनि चिकित्सा

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वरुक्षोष्णमौषधम् । पिप्पल्या मरिचैर्मषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

वर्तिस्तुल्य प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ॥

दोषानुसार वर्तयः

हिंस्त्राकल्कं तु वातार्ता योनिमभ्यज्य धारयेत् । पंचवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ॥

पलाश धातकी जम्बू समंगा मोचसर्जसं । दुर्गन्धि पिच्छिले क्लेदे स्तंभनं चूर्णमिष्यते ॥८॥

दुर्गन्धानां कषायः स्यात् तैलं वा कल्कमेव च । चूर्णे वा सर्व गन्धानां पूतिगन्धा पकर्षणः ॥

एवं योनिषु शुद्धाषु गर्भं विन्दति योषितः । अदुष्टैः प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥९॥

गर्भद योगानि

बलाद्रोण व्दये क्वाथं घृतं तैलाढकं पचेत् । स्थिरा पयस्या जीवन्ती मेदर्षभक जीवकौ ॥

श्रावणी पिप्पली मुद्ग पीरुमाषावुपर्णिभिः । शर्कराक्षीर काकोली काकनासाभिरेव च ॥

पिष्टैः चतुर्गुणं सिद्धं पेयं यथाबलम् । वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं ददाति तत् ॥१०॥

मातुलुंगः शिफां नारी ऋत्त्वन्ते पयसा पिबेत् । नागकेशर पूर्णाणि चूर्ण वा गर्भदं परम् ॥११॥

तिलतैलदुग्धफाणित मधु घृतमेकज पाणिना मथितम् । पीतं सपिप्पलीकं जनयति षण्डापि अपत्यमत्याज्यम् १२

पत्रमेकं पलाशस्य गर्भिणी पयसान्वितम् । पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तम् असंशयम् ॥१३॥

शतावरी गोक्षुरकाश्वगंधा मूलेक्षुरास्ना चतुर्थाषु सिद्धं ।

सघृतं पयोवाहैः साधितं चाज्यमथैक मासं वंध्या पीत्वा लभते प्रसूतिं ॥

फलघृतम्

मंजिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा । अजमोदा हरिद्र व्दे हिङ्गुकंकटुरोहिणी ॥

मेदा पयस्या काकोली साश्वगन्धा पुनर्नवा । एतैरक्षसमैः कल्कैर्घृत प्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा शनैर्मृद्वग्निना तथा । एतद् सर्पिः नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥

अल्पायुषं या जनयेद् याच जनयेत् मृतम् । दीर्घायुषमपत्यं च लभते प्रियदर्शनम् ॥

याचवन्ध्या भवेन्नारी याचकन्या प्रजायनी । यापि वा स्थिरगर्भा स्यात् यथाचापि पुनः स्थिता ॥

एतद् ही सर्पिर्बालानां नित्यं चांगविवर्धनम् ॥१५॥

गर्भिणी अवस्था चिकित्सा वर्णन

गर्भिणीशूल

कुशकासोरुबुकानां मूलं गोक्षुरकस्य च । शृतं क्षीरं सीता युक्तं गर्भिण्या शूलनुत्परम् ॥१६॥

कसेरुकादि क्षीरम् - चूर्णम्

कसेरुशृङ्गाटकजीवनीयपद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः । सिद्धं पयः शर्करयाविमिश्रं संस्थापयेद् गर्भमुदीर्णशूलम् १७

कशेरु शृङ्गाटक पद्मकोत्पलं समुद्रयष्टी मधुके सशर्करम् । (?) सशूल गर्भे सति पीडितानां पयोविमिश्रं

पयसान्नं भुक् पिबेत् ॥१८॥

गर्भस्त्राव चिकित्सा

क्वाथेनोत्पल कंदानां शालिपिष्टं सशर्करम् । पिबेद् गर्भं परिस्त्रावे तैर्वा क्षीरं प्रसाधितम् ॥१९॥

उदुम्बर शलादूनि वटशुङ्गा प्रियंगवः । नीलाब्जकंदं माजं च क्षीरं गर्भं शृतौ पिबेद् ॥२०॥

ज्येष्ठाम्बुना सितालोघ्रे सारिवोत्पल यष्टिका । पिबेत् चोत्पलशालूक कल्कं क्षीरं सितामधु ॥

दुरालभापर्पटकैः हीवेर धन चन्दनैः । गुडूच्यतिविषोशीरं बला कट्वंग धान्यकैः ॥

एभिर्वारि शृतं पेयं सामे गर्भपरिस्त्रवे । सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ॥

रुक्षैर्मुद्गादिभि रूषैः अशनीयात् शालितण्डुलान् ॥२१॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णीबृहती सपुनर्नवा । सहागोक्षुरुकैरण्ड बलामूलैः शृतं जलम् ॥

विचिन्त्येषु प्रयुञ्जीत क्षीर मांस रसादिषु । गर्भिण्याः शमयत्येव तत्र पित्तोत्थितान् गदान् ॥२२॥

मासानुमासिक गर्भस्त्रावहर योगाः

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च । अंश्मतकः कृष्णतिला ताम्रवल्ली शतावरी ॥

वृक्षादनी पयस्या च तथा चौत्पल सारिवा । अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥

बृहतीव्दय काश्मर्यः क्षीर शुङ्गःत्वचो घृतम् । पृथक्पर्णीसिताशिग्रु श्वदंष्ट्रा मधु यष्टिका ।

शृङ्गाटकं विषं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता । कल्केन सप्तयोगाः स्युरर्ध्वं श्लोक समापनाः ।

यथाक्रमं प्रयोक्तव्याः गर्भस्त्रावे प्रयोजिताः । कपित्थ बिल्व बृहती पटोलेक्षु निदिग्धिका ।

मूलानि क्षीर सिध्दानि दापयेत् भिषगष्टमे । नवमे मधुकानन्ता पयस्या सारिवाः पिबेत् ।

पयसो दशगुणे शुण्ठया शृतं शीतं प्रशस्यते ।

सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च । एव माप्यायते गर्भः तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥२४॥

मूढगर्भ चिकित्सा

परुषक सिफालेपः स्थिरामूल कृतोथवा । नाभि बस्ति भगांगेषुमूढ गर्भापकर्षणम् ॥२५॥

सुखप्रसूति योगाः

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् । घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥२६॥

इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनी । उच्चैः श्रवा च तुरगो मंदिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतंवेतवलघु गर्भमिमं विमंचतुरभी ।

तदनल पवनार्का वासवास्ते सह लवणाम्बूधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयात् गर्भः एहमेहि मा चिरं स्वाहा ॥२७॥

जलं वानेन मंत्रेण सप्तवाराभि मंत्रितम् । पीत्वा प्रसूतये गर्भं दृष्ट्वा चोमयत्रिशकां ॥

तथोभय पंचदशदर्शनं सुख प्रसूति कृत् ॥२८॥

उभय पंचदशक यंत्रम्

८	३	४
१	५	९
६	७	२

उभय त्रिशकं यंत्रम्

१६	६	८
२	१०	१८
१२	१४	४

वस्तु गुणा व्येक वाणेनव षड्सप्तयुगैः कुक्रमात् । सर्वा पंचदशीव्दिस्तु त्रिशकं नवकोष्ठके ॥२९॥

अपरापातन योग

कटु तुम्बीमषी बीज सर्पनिर्मोक सर्षपैः । अपर पातनं क्षिप्रं प्रकुर्यात् योनि धूपनम् ॥

कचवेष्टितयांगुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।

मूलेन लांगलिकया संलिप्ते पाणिपादे च । अपरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादि रजः पिबेत् ॥३१॥

शूलघ्न (मक्कल) चिकित्सा

शांति मूलाक्षमात्रं वा मूत्रेणाम्लेन वा युतम् । बिल्वं मार्कवजं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ॥

तेन योनिगतं शूलं आशु शाम्यति योषिताम् । उपकुंचिकां पिप्पली च मदिरां लाभतः पिबेत् ।

सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूल निवारणीम् । प्रसूतायाः शिरोबस्ति शूलं मक्कल संज्ञितम् ।

यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा । पिप्पल्यादि गणः क्वाथं पिबेद् वा लवणान्वितम् ॥३४॥

पंचमूलस्य वा क्वाथं तप्तं क्वाथं तप्तं लोहेन संगतम् ।

सूतिका व्याधि चिकित्सा

अमृता नागर सहचर भद्रोत्कट काष्ठ पीठ भजनाच्च । अभिभूयते कदाचित् न सूतिका सूतिकातंकैः ॥३६॥

वैयाघ्र तैल दीपा भद्रोत्कट काष्ठ पीठ भजनाच्च । अभिभूयते कदाचित् न सूतिका सूतिकातंकैः ॥३७॥

(व्याघ्र?)

शुष्क मूलक कोलत्थयूषै मांसरसैः शुभैः । वातव्याधिविधानेन सूतिकां समुपाचरेत् ॥३८॥

वज्रक कांजिक

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यवानिका । जीरके व्दे हरिद्र व्दे बिडं सौवर्चलं तथा ॥

एतैरेवोषधैः पिष्टैः आरनालं विपाचयेत् । आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्नि दीपनम् ॥

वज्रकं कांजिकं नाम स्त्रीणां अग्निविवर्धनम् । मक्कल्लशूल शमनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥३९॥

स्तन्यशोधक योग

पाठा मूर्वा भूनिम्ब दारुशुण्ठी कलिङ्गकैः । सारिवामृततित्तारव्यैः क्वाथः स्तन्यविशोधनः ।

वन कर्पासिकेक्षाकुमूलं सौवीरकेन वा । विदारीकन्दं सुरया पिबेद् स्तन्यविवर्धनम् ॥४०॥

दोष दूष्ट स्तन्यशोधन योग

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूली त्र्यहम् पिबेत् । पित्त दुष्टऽमृता भीरु पटोलं निम्ब चन्दनम् ॥

धात्री कुमारश्व पिबेद् क्वाथयित्वा सशर्करम् । अथवा त्रिफला मुस्त भूनिम्ब कटुरोहिणी ॥

कफ दुष्टे घृतं पीत्वा यष्टी सैन्धव संयुतम् । राठपुष्पै स्तनौ लिम्पेत् शिशोश्च दशनच्छदौ ॥

सुखमेव वमेद् बालः तीक्ष्णै धात्री च वामयेत् ॥४१॥

धात्री शोधन विधान

धात्री क्षीर विशुद्ध्यर्थं मुद्गूयूषरसाशनैः । भाङ्गीदारु वचा पाठा पिबेत् साति विषामृता ॥४२॥

स्तनशोथ चिकित्सा

शोफं स्तनोत्थितमावेक्ष्य भिषक् विदध्यात् । यत् विद्रधावभिहितं बहुधाविधानम् ॥

आमे विदहयति तथैवगते च पाकम् । तस्या स्तनौ सततमेव निर्दुहित ॥

इति स्त्रीरोग चिकित्सा

1. Mādhava has described Strīroga and Prasūti tantra in nearly 120 slokas. He has separated "Garbharakṣā" in separate chapter and also elaborated "Daiva - vyapāśraya" part. Mādhava had explained diagnostic part of -Strīroga in 7 chapters namely - *Asṛgdara*, *Yonivyāpad*, *Yonikanda*, *Mūḍhagarbha*, *Sūtikāroga*, *Stanyaroga*, *Stanyaduṣṭi*. But the sequence in Cikitsā part, is not matching with this Nidāna sequence. In Ma.chi. the sequence of the 4 chapters explained is - *Strīroga Cikitsā*, *Pradara Cikitsā*, *Somaroga Cikitsā*, *Strīroga Cikitsā* (Repeated again). Out of these four chapters 'Somaroga', was not mentioned by Vṛnda and Cakra. It was firstly introduced by Vaṅgasēna in 12th century. Thus the authenticity of this chapter is doubtful. But the content of the remaining chapters is very much authentic and don't contain any Rasa kalpa or combinations from the latter periods. So it can be said that the content of Somaroga might be the additions of scriptwriter and disturbed sequence, might be the mistake induced by unavailability or the therapeutic alterations by Mādhava. Vṛnda and Cakra had summed up the Strīroga topic in three chapters - *Asṛgdara*, *Strīroga* and *Yonivyāpad*. In Ma.chi. one can see the same sequence. In the repeated chapter of Strīroga, Mādhava had explained *Yonivyāpad*, *Garbhiṇī vijñāna* and *Sūtikā Vijñāna*. Most of the Pradara combinations are from Caraka and Vāgbhaṭa.

2. *Garbhada Yogas*, *Śīta kalyāṇaka Ghṛtam*, *Vajraka Kāñjika* and *Stanaśotha hara yoga* are some of the new combinations introduced by Mādhava.

3. Vṛnda and Cakra both had accepted nearly all the slokas from Ma.chi. Vṛnda had curtailed the number of slokas and *Mudgādyā ghṛtam*, *Bṛhat Phala ghṛtam*, *Nīlotpalādyā Ghṛtam* and *Soma Ghṛtam* are new combinations seen in Vṛnda. Cakra had given *Suvarṇa Rajatādyā yoga*, different types of *Phalaghṛtas*, *Pañcājīraka guda yoga* and *Tāntrika yogas* in addition. Cakra has mentioned

tāntrika part of '*Rāvaṇakṛta Kumāratāntra*'.

4. *Yoni vyāpada* treatment is major lacunae in this chapter. Mādhava had not detailed the therapeutic as well as procedural description of the *Yonivyāpadas*. It might be due to the lost part of manuscript or some other cause.

अथ गर्भरक्षा रोग चिकित्सा

प्रथम मासे पायसधृत श्वेतवस्त्र चन्दन छत्र अंगलीयक गन्ध पुष्प धूप दीप हिरण्य सहितं पूर्ण कुम्भं इमां बलिक्षिपेत् शुद्ध मनसा तस्मै दक्षिणां च दद्यात् । एहि एहि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्तुः प्रजापते । प्रगृह्णस्व बलिं चेमां सापत्याम् रक्ष गर्भिणीं ॥१॥

द्वितीय मासे पायसं दध्यन्न तिल पिण्याक वस्त्र हिरण्य जलपूर्णकुम्भे बलिं क्षिपेत् । अश्विनौ देव देवेशौ प्रगृह्णन्तु बलित्विमाम् । सापत्यां गर्भिणी चेमां रक्ष त्वं पूजयानया ॥२॥

तृतीये मासेऽपि बलिरियं ।

रुद्राश्वैकादश प्रोक्ताः प्रगृह्णन्तु बलित्विमां । युष्माकं प्रीतयेदत्तं नित्यं रक्षतु गर्भिणी ॥३॥

चतुर्थमासे रक्तान्नध्वज गन्ध पुष्प वस्त्र हिरण्यादिभिः पूर्वस्थाने रक्षन्तु गर्भिणी ।

पंचमे मासे पक्वान्न द्राक्षाफल माध्वी यष्टी शर्करा मधु इक्षु तिल पिष्टा पूपलाजा हिरण्यादिभिः आम्रमूले गोमयेन गणेशं कृत्वा वस्त्र युग्मेन सम्वेष्ट्य सम्पूज्य च बलिं क्षिपेत् ।

विनायको गणाध्यक्षः शिवपुत्रो महाबलः । प्रगृह्णीष्व बलिं चेमां सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥४॥

षष्ठे मासे पायसं घृतं शर्करा लाजा हरिद्रान्नं पूर्ववत् नदीतीरे बलि क्षिपेत् ।

सप्तमे मासे पायसं लाजा घृत शर्करा हरिद्राध्वज सर्वालंकार पूजितां बलिं नदीतीरे दद्यात् ।

प्रभासः प्रभषः श्यामः प्रत्यूषो मारुतो नलः । ध्रुवो धरा धरश्चैव वसवीष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

प्रगृहीस्य बलिं चेमां नित्यं रक्षतु गर्भिणीम् ॥५॥

अष्टमे मासे दध्यन्न कृशरन्न लाजा पक्वा पक्व मांसेक्षुरस कृष्णवस्त्र कुक्कुट गन्ध पुष्प धूपदीप हिरण्योत्पलैः ।

पूर्ववत् दक्षिणस्यादिशि बलिं क्षिपेद् । पितृदेवी पितृ ज्येष्ठे बहु पुत्री महाबले । मूत्रश्रेष्ठे दिशा वासे निर्गते शौनकः

प्रिये । प्रगृह्णीष्व बलिं चेमां सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥६॥

नवमे मासे दध्येन्न कृशरा मुद्ग पूर्ववत् प्रातः बलिं क्षिपेद् ।

रक्ष रक्ष महादेव भक्तानुग्रह कारकः । पक्ष वाहन गोविन्दः सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥७॥

दशमे मासे पायसं गुड पूप लाजा पिष्ट सक्तु मद्य गन्ध पुष्प धूप दीप हिरण्यं नीलोत्पल पूगादीनां पूर्ववत् बलिं

क्षिपेत् । गरुडध्वज दैत्यारे अनन्ताच्युत चतुर्भुजः । अनाद्यन्ता सुररिपौ धीर पद्मालयश्चयः ॥

प्रगृहीष्व बलिं चेमां सापत्यां रक्ष गर्भिणी ॥८॥

एकादशे मासेपि दशम मासवन् बलिं विधिवत् वासुदेवालये बलिं क्षिपेत् ।

स एव मन्त्रः गरुडध्वज दैत्यारेः इत्यादि ।

इति गर्भरक्षा चिकित्सा

1. It is completely new concept or content in the Bālaroga . Other texts had explained the use of - *Daiva - vyapāśraya* type of management, but Mādhava has given details - as those given in the Kāśyapa sūtra . The original source of the content is not traced.

अथ बालरोग चिकित्सा

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं क्षौद्र सर्पिषा । वर्णायुः कान्ति जननं लेह्यं बालस्य दापयेत् ॥

लिह्यात् मधु धृतोपेतं हेम धात्री रजोऽथवा । स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥१॥

स्तन्या भावे पयच्छागं गव्यं वा तदगुणं पिबेत् ॥२॥

नाभि व्याधि चिकित्सा

मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीर सिक्तेन सोष्मणा । स्वेदयेदुत्थितां नाभिश्चोफस्तेनोपशाम्यति ।

नाभिपाके निशा लोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यंजने शस्तं एभिर्वाप्यव चूर्णनम् ॥४॥

स्तन्यदोषघ्न उपक्रम

मूर्वा व्योष वचा काला जम्बू त्वक् दारु सर्षपा । सपाठा मधुनालीढा स्तन्य दोष निबर्हणाः ॥

हरिद्रा व्दय यष्ट्यह्व सिंही शक्रयवैः कृतैः । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषनुत् ॥५॥

विविधाः लेहाः

लाजाञ्जन सिता वांसी मधुकैः श्लक्ष्ण चूर्णितैः । बालस्य मधुना लेह्यो देह सर्वज्वरापहः ॥६॥

मांसी कृष्णाञ्जनं लाजा शृङ्गी मरिच माक्षिकैः । लेह्यः शिशोर्विधातव्यः छर्दि कासज्वरापहः ॥७॥

मधुनाति विषा शृङ्गी पिप्पली लेहयेत् शिशुम् । एकां वार्तिं विषां कास ज्वर छर्दिख्यद्रवैः ॥८॥

तुगाच क्षौद्र संयुक्ता कासश्वासहरा शिशोः । छर्दि हिक्कापहा लाज पद्म बीजाम्बुसैन्धवैः ॥

लाजा क्षौद्र सिता सर्पिः सैन्धवेनावलेहिका । पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं समधु सर्पिषा ।

द्विवाताकी फल रसं पंचकोलं च लेहयेत् । आम्रमध्यं लाज संयुक्तं लेह्यं क्षौद्रेण छर्दिनुत् ॥९०॥

शिशोर्यष्ट्योषण कणेः सितापूर रसेन वा । गजाह्वाधातकी लोध्र बिल्वोदीच्य समाक्षिकैः ॥

लेह्यः क्वाथोऽथवा हन्ति कुमारस्योदरमयान् ।

अतिसार चिकित्सा

समङ्गा धातकी लोध्र सारिवाभिः शृतं जलम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्दयम अतिसारे समाक्षिकम् ॥९२॥

प्रवाहिका चिकित्सा

लेहस्तैलसिता क्षौद्र तिलयष्ट्याह्व कल्कितः । बालस्य रुन्ध्यात् नियतं रक्तस्त्राव प्रवाहिकां ॥१३॥
 कल्कः प्रियंगु कोलास्थि मद्य मुस्त रसाञ्जनैः । क्षौद्र लीडं कुमारस्य छर्दि तृष्णातिसारजित् ॥१४॥
 शंखमुस्ताञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् । गोजिह्वा जतुकालेपः पेयं वा सितचन्दनम् ॥१५॥

मूत्रग्रह चिकित्सा

कणोषण सिता क्षौद्र सूक्ष्मैला सैन्धवैः कृतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेहमुत्तमम् ॥१६॥

आनाह शूले चिकित्सा

घृतेन सिन्धुविश्वैला हिंगु भाङ्गी रजोलिहन् । सानाहं वातिकं शूलं जयेद तोयेन वा शिशोः ॥
 श्वदंष्ट्रा सिन्धु विश्वाब्द दारुकृमिहराश्मभित् । सोग्रं चूर्ण घृतेनाद्यात् वातब्रध्नहरं परम् ॥१७॥

वचाद्य लेहम्

वचामुस्ता कर्कटाख्य विश्वाब्दाति विषामयः । सकृष्णैः अवलेहः स्यात् बालानां रोगनाशनम् ॥१८॥
 हरीतकी वचा कुष्ठ कल्कं काक्षिक संयुत्तम् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालु पातनात् ॥१९॥

कुष्ठघ्न योग

गृहधूम निशा कुष्ठ राजिकेन्द्रयवैः शिशोः । लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामा विचर्चिकाम् ॥२०॥
 वचा कुष्ठ विडंगस्य कोष्ण क्वाथावगाहनात् । ददुविचर्चिकाकच्छू कृमिभिर्मुच्यते शिशुः ॥२१॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ वेतसप्लक्षजाम्बकैः । त्वग्भिर्यष्ट्याह्व मंजिष्ठा चन्दनोशीर पद्मकैः ॥
 श्लक्ष्ण पिष्टैर्यथालाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् । सदाह पामा विस्फोट वेदना व्रणशान्तये ॥२२॥

मुखपाक चिकित्सा

मुखपाके तु बालानां साम्रसारमयोरजः । गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनं ॥
 अश्वत्थ त्वग्दल क्षौद्रेमुखपाके प्रलेपनम् । दार्वी यष्ट्यभया जातीपत्र क्षौद्रैस्तथा परम् ॥२३॥
 दन्तपाली समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् । पिप्पल्या धातकीपुष्प धात्रीफल कृतेन वा ॥२४॥
 लावतित्तिर वल्लूररजः पुष्प रसान्वितम् । द्रुतं करोति बालानां पद्मकेशरवत् मुखम् ॥२५॥

नेत्रामय चिकित्सा

पिष्टैः छागेन पयसा दार्वी मुस्तकगैरिकैः । बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयार्तिजित् ॥
 मातुस्तन्यं कटु स्नेह काञ्जिकैः भावितो जयेत् । सेको दीप्त शिखा तप्तो नेत्रामयविनाशनः ॥
 शुष्ठीभृङ्ग निशाकल्क पुटपाकः ससैन्धवः । कुकूणकाक्षिरोगेषु तद्रसाश्च्योतनं हितम् ॥२६॥
 विदिनिशा लोध्र यष्ट्याह्वं रोहिणी निम्बपत्रकैः । कुकूणके हितावर्ति पिष्टैस्ताम्र रजोन्वितैः ॥२७॥
 कृमिघ्नाल सिलादार्वी लाक्षाचन्दनगैरिकः । चूर्णं हितं कुकूणे स्यात् शिशूनां पोथकीषु च ॥२८॥
 मनः शिलाशंखनाभि पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् । वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२९॥

गैरीकादिकं घृतम्

गैरीयष्टीवरी लोध्र पर्ण्यौ लाजादनं सिता । चन्दनं पद्मकं द्राक्षा सपद्मके कुमुदोत्पलम् ॥
जीवकर्षभकौ मेदा काकोल्यौ सारिवाव्दयम् । पंचत्वक् दशमूलाम्बू क्षीरप्रस्थं घृतान्वितम् ॥
ज्योतिष्के पित्तवीसर्पे मुखपाके मलार्तिषु । शस्तं गैरिकादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥३०॥

चांगेरी घृतम्

कपित्थबिल्वमरिचैः पिप्पलीसैन्धवैरपि । चांगेरीघृतमित्युक्तं सर्वातीसारनाशनम् ॥
अपथ्य पथ्य भुक्वालो मुच्यते ग्रहणी गदात् ।

बालक चिकित्सा नियम

भैषज्यं पुर्वमुदिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु । कार्यन्तदेव बालानां तेषु दाहादिकं विना ॥
तै एव दोषादूष्याश्च ज्वराद्याव्याधयश्चते । अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्वस्य कनीयसी ॥३२॥

ग्रहोपचार विधान

सहामुण्डीतकोदीच्य क्वाथः स्तन्यग्रहापहः । सप्तच्छदामयनिशा चन्दनश्चानु लेपनम् ॥
सर्पस्त्वक् लशुनं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः । बिडालविडजालोम मेष श्रृंगीवचामधुः ॥
धूपः शिशोर्वरध्नोऽयंमशेष ग्रहनाशनम् । तद्वद निर्माल्य सिद्धार्थ सर्पत्वक्केशसंयुतम् ।
सप्तपर्ण त्वचं पिष्ट्वा मूर्वा तिक्ता समन्वितं । शिशोरुदवर्त्तनं कुर्याद सर्वग्रह निवारणम् ।
बलिं च शान्तिकर्माणि कार्याणि ग्रह शान्तये । मन्त्रश्चाय प्रयोक्तव्यस्तत्राऽद्यं सर्वकामिकः ॥३४॥

सार्वकामिक मंत्रः

ऊँ नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय सद्यस्तवस्तुतः वाचास्तु स्वाहा ।
ऊँ कं टं यं शं वैनतेयाय नमः । ऊँ हां हीं हः ।
बालदेह प्रमाणेन पुष्प मालान्तु सर्वतः । प्रगृह्य मुष्टिकाभक्तं बलिर्देयः सुशान्तिकः ॥३५॥

अष्टमंगल घृतम्

वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापिवा । सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ॥
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं मासमेव तु । दृढस्मृति क्षिप्रमेधा कुमारो बुद्धिमान भवेत् ॥
न पिशाचा न रक्षासिं न भूता न च मातरः । प्रबाधन्ते कुमारानां पिबतामष्टमंगलम् ॥३६॥

लाक्षादि तैलम्

लाक्षारस समं तैलं तैलाद् मस्तु चतुर्गुणम् । रास्ना चन्दन कुष्ठाब्दे वार्जिगन्धा निशायुगैः ॥
शताह्वा दारुयष्ट्याह्नैः मूर्वा तिक्ताहरेणभिः । बालानां ज्वररक्षोघ्न अभ्यङ्गाद् बलवर्णकृद् ॥३७॥

इति बालरोग चिकित्सा

1. Mādhava has taken some prominent combinations from Vāgbhaṭa e.g. *Lākṣādi* oil.
2. Vṛnda has taken much of the part from Mādhava . But he has reduced the chapter into 30 slokas only. (Mādhava has -54 slokas). Cakra has accepted nearly all the slokas from Mādhava. Furthermore he also has appended "*Rāvaṇakṛta Kumāratāntra* ," details of the *Ahituṇḍikā* , *Anamaka roga* .
3. Mādhava has tried to detail some of the common diseases prevailing in children, like *Mukhapāka* , *Śvāsa* , *Atisāra* , *Ānāha* , *Shool* and *Grahābādhā* . *Aṣṭamaṅgala Ghṛta* described by Mādhava is not similar to that of Vāgbhaṭa .

अथ विषरोग चिकित्सा

समधुर्विष पीतस्य वमनं गोमयरसैः । हृदयावरणं सर्पिरगदास्त्रं प्रयोजयेत् ॥१॥

रजनी सैन्धवसंयुक्तं सक्षौद्रघृतमुत्तमम् । पानं मूलविषार्त्तस्य दिग्ध विध्वस्य चेष्यते ॥२॥

सर्पदंश चिकित्सा

बन्धना चूषणाद् छेद दाहः स्त्रावः प्रकीर्तिताः । पूर्वदष्टस्य पानं च हृदयावरणं घृतम् ॥३॥

संदष्टव्योऽथवा सर्पो दष्टमात्रेण जानता । शिरीषपुष्पं स्वरसे सप्ताहं मरिचं शतम् । (सितम्)

भावितं सर्पदष्टानां नस्य पानांजने हितम् । गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।

अपिवासुकिना दष्ट पिवेद् वापि घृताप्लुतम् । मूल त्वक् पत्र पुष्पाणि बीजं चेति शिरीषतः ।

गवां मूत्रेण सम्पिष्टं लेपनं विष वारणम् । निर्गुण्डीसहिता श्वेतामूलं फणि विषापहम् ।

स्वरसेनैव मूलं वा भार्दितं शिन्धुवारजम् । सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं तयो समम् ।

मधुसर्पि युतं हन्ति विषं स्थावर जंगमम् ॥६॥

नस्योपचार

वन्ध्याकर्कोटिकामूलं छाग मूत्रात्रिभावितम् । नस्यं काजिकसम्पिष्टं विषोपहतं चेतसः ।

नस्यं यवफलाबीजं सपाठं वा प्रबोधनम् ॥७॥

नक्तमालफल व्योष बिल्वमूलनिशाब्दयम् । सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोधनमंजनम् ॥८॥

महागद चूर्णम्

त्रिवृद विशल्यामधुकं हरिद्रे मजिष्ठवर्गोल्लवणं च सर्वम् । कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृंगे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।

एषो गदो हन्त्युपयुज्यमान पानांजानाभ्यंजन नस्ययोगैः । अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदोनाम महाप्रभावः ॥९॥

अजितोगदः

विडंगपाठात्रिफलाजमोदा हिङ्गूनि चक्रं त्रिकटुस्तथैव । सर्वस्य वर्गोलवणस्य सूक्ष्मः सचित्रकः क्षौद्रयुतोनिधेयः ॥
शृङ्गे गवां शृङ्गमये तथैव प्रच्छादितं पक्षमुपोहितश्च । एषोगदः स्थावरजंगमानां जेता विषाणामजितोहिनाम्नः ॥१०॥

दूषिविषहर अगद

पिप्पल्यौ ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका । वालकं परिलेपाच्च तथा कनकगैरिकैः ॥

(कुट्टनट नतं कुष्ठं यष्टीचंदनगैरिकैः ।)

क्षौद्रयुक्तो गदोह्येष दूषीविषं व्यपोहति । दूषीविषारि नाम्नातु न चान्यत्रापि धार्यते ॥११॥

गर विष उपचार

तिक्तोषणशिलादारु नक्तह्वार्क निशायुगैः । शिरीष पिप्पलीयुक्तैः गरदोषविनाशनैः ॥१२॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः । लेह्यः प्रशमयत्येषः सर्वरोगकृतं विषम् ॥१३॥

अंकोठमूलनिः क्वाथं फाणितं सघृतं लिह्येत् । तैलाक्तः स्वन्नसर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥१४॥

आखुविष चिकित्सा

अगारधूमं मंजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः । लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाः च पातनम् ॥१५॥

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् । दन्ती त्रिवृत् सैन्धवैला कर्णिकापातनं परम् ॥१६॥

विशालांकोलमूलं च तिलमूलं शिलामधु । घृतेन आखुविषं हन्ति पीतं आश्वेव दुष्टरम् ॥

क्षीरेणाखु विष हन्ति पीतातिलकमंजरी ॥१७॥

उपविष चिकित्सा

शिरीषकस्य मूलं वा सक्षौद्र तंडुलाम्बुना । अंकोलमूल कल्को वा बस्तमूत्रेण कल्पितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वोपविषनाशनः । छर्दन नीलनीक्वाथे कारव्यांकोलयोरपि ।

विरेचने त्रिवृत्नीली त्रिफला कल्क इष्यते । मार्जारकस्य बभ्रोर्वा पीतो मांसरसः शृत ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेत् मूषकजं विषम् ।

अलर्क विष चिकित्सा

कपित्थ गोमयरसः सक्षौद्रः सततं लिह्येत् । तण्डुलियकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिबेरन्नः ॥

दंशस्त्वलर्कं दंष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा । प्रदिह्यात् अगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥

अंकोठोत्तरमूलोत्थ कषायस्य पलव्दयम् । सर्पिषश्चपलं पीतमलर्कविषनाशनम् ॥

गुडार्कपयसा तैलं पललं च समांशकम् । पीतमेकत्र हन्त्याशु विषंमालर्कमुल्वषम् ॥

कीटविष चिकित्सा

कीटघ्नं तुलसीमूलं पीतं ज्येष्ठाम्बु कल्कितम् । मेघनाद त्रिवृन्मूलं तथा गव्येन सर्पिषा ॥

हिङ्गु कुष्ठं नतं व्योष, पाठा, जंतुघ्न सैन्धवैः । सक्षारातिविषैस्तुल्यै लेपः कीटान्तकृन्मतः ॥

लाङ्गल्यतिविषालाबु जालिनीमूलबीजकैः । लेपोधान्याम्लसम्पिष्टः पिटिकाकीटनाशनः ॥२२॥

लूताविष चिकित्सा

चंपकागद

रजनीव्दयमंजिष्ठापतंगगजकेशरैः । शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूताविषं जयेत् ॥

पद्मकागद

फलिनी व्दिनिशा क्षौद्रसर्पिभिः पद्मकाह्वयः । अशेषलूताकीटानां अगदाः सार्वकार्यिकाः ॥(कार्मिकाः)

गिरिकर्णीद्वयं शेलु पाटले व्दे पुनर्नवे । सकपित्थ शिरीषस्य लेपो लूताविषापहः ॥

कटभ्यर्जुन शैरीष शेलूक्षीरदुमत्वचः । कषाय चूर्ण कल्काः स्युः कीटलूताव्रणापहः ॥२३॥

नखदंतविषलेपः

सोमवल्काश्व कर्णश्चगोजिह्वां हंसपादिका । रजन्यौ गैरिकं नामलेपो नखदन्तविषापहः ॥२४॥

कृष्णवेत्रस्य निष्क्वाथ कल्को वा घृतमिश्रितः । श्रृंगीमत्स्यविषं हन्ति वहिर्मन्त्रेण धूपितः ॥

तस्यदंशमुखे सद्यो मचसलावमूत्रणम् । कीटदंष्ट्रा क्रियासर्वा सामाश्चस्युर्जलौकसाम् ॥ (?)

वातपित्तहरावापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।

वृश्चिक दंश चिकित्सा

सद्यो वृश्चिक संदंशं चक्रतैलेन सेचयेत् । विदारीगन्धया सिंचेत् क्खोष्णेनेतरेनवा ॥

लवणोत्तमं युक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः । सिंचेत् कोष्णारनालेन सक्क्षीरलवर्णेन वा ॥

जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः । सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तीनां प्रलोपो मधुना सह ॥

ब्राह्मी वचार्कदुग्धाभ्यां आलेपो वृश्चिकार्त्तनुत् । रजनी सैन्धव व्योष शिरीषफलपुष्पजैः ॥

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् । लेपः सुखोष्णश्चहितः पिण्याक गोमयेऽपि वा ॥

मनोह्वा सैन्धवं हिं गु जातीपुष्पं सनागरम् । गोसकृदरस सम्पिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तनुत् ॥

कासमर्दकमूलं च सुरसाकुशकासयोः । चर्वयित्वा यवक्षार कल्को वृश्चिकजं हरेत् ॥

पारावत् शकृत् पथ्या तगरं विश्वभेषजम् । बीजपूरः रसोमिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥२५॥

अजेय घृतम्

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवाः । मंजिष्ठाचैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥

विडंगं चन्दनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं तथा । हरिद्रे व्दे बृहत्प्यौ च सरिवांशुमती बला ॥

कल्कैरेषां घृतं सिध्दमजेयमिति विश्रुतम् । विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ २६॥

पथ्याहाराः

विषघ्नौषध संयुक्तां रसायूषासुसंस्कृताः । अविदाहीनि चान्नानि विषातानां प्रशस्यते ॥२७॥

इति विष चिकित्सा ॥

1. Mādhava has taken most of the slokas from Vāgbhaṭa Uttarasthāna . *Dūṣiṣahara yoga* , *Ākhuṣa treatment*, *Alarka Viṣa* , *Kitṭa Viṣa* , *Lūtā Viṣa* and also *Vṛścika Viṣa* has been taken from Vāgbhaṭa . *Ajaya ghṛtam* is from Suśruta kalpa . In Vāgbhaṭa and Suśruta the Viṣa therapeutic, is given in very details. It has taken nearly 4 -8 chapters. Mādhava has concised the topic in one chapter. (As done by Caraka)
2. Mādhava has not given any significant new contribution. *Mahāgada cūrṇa* and *Ajitāgada* are some what analogous formulations of those given by bṛhat trayīs .
3. Vṛnda and Cakra has concised the chapter to nearly a half of the size, as compared to Mādhava .
4. Both of them had adopted a very different style of narration of formulations than bṛhat trayīs . Their chapter has been just a compilation from Mādhava and Bṛhat trayīs . Cakra has given some different yogas.

अथ रसायन तन्त्रम्

वयः स्थापन रसायन

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतं नैकेकशो द्विशः । तिस्र समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद् वयः ॥

सानुपान पथ्या

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्ण्या लवणेन वा । व्दे-व्दे खादेन्सदा पथ्ये जीवेद् वर्षशतं सुखी ॥१॥

त्रिफला रसायन

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग् भक्तं व्दे बिभीतके । भूक्त्वा तु मधुसर्पिभ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥

प्रयोजयेद् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् । जीवेद् वर्ष शतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥२॥

सर्व लौहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा । विडंगपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन वा ॥३॥

संवत्सरप्रयोगेण मेघास्मृति बलप्रदा । भवत्यायुः प्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥४॥

त्रैफलेनायसी पात्रे चूर्णो लोहरजो धृतम् । तैलान्वितं रजो लीढ्वा जरयानाभिभूयते ॥५॥

मेध्य रसायन

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडुच्यास्तु समूलपुष्पाः कल्कः प्रयोज्याः खलु शंखपुष्पाः ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥६॥

पुनर्नवा रसायन

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद् यः पयसार्धमासम् ।

मासं द्वयं तत् त्रिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः सपुनर्नवः स्यात् ॥७॥

भृंगराज रसायन

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृंगराजः समुत्थम् ।

क्षीराशनास्ते बलवर्णयुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥८॥

वचा रसायन

मासं वचाम्यूपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि । भवन्ति रक्ताबलवर्णरूपा मेधाविनो निर्मलमिष्टवाक्याः ॥९॥

सोमराजी व कृष्णातिल रसायन

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिः यः सोमराजीं नियमेन खादेत् । संवत्सरं कृष्णातिलद्वितीयां स सोमराजो वपुषाति शेते

पिप्पली रसायनम्

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा । रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेद् ॥११॥

तिस्त्रस्तिस्त्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च । पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविताः घृतभार्जिताः ॥

प्रयोज्याः मधुसम्मिश्राः रसायनं गुणैषिणा । जेतुं कासं क्षयं शोफं हिककां श्वासं गलामयम् ॥

अर्शासि ग्रहणीदोषान् पाण्डुतां विषमज्वरम् । वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥१२॥

भल्लातक रसायनम्

पंचभल्लातकां छित्त्वा साधयेद् विधिवद् जले । कषायं तु पिबेद् पूतं घृतेनाभ्यज्य तालुकम् ॥

एतद् रसायनम् मेध्यं बलीपलितनाशनम् । कुष्ठार्शः कृमिदोषघ्नं दुष्टं शुक्रविशोधनम् ॥१३॥

तैलं भल्लातकानान्तु पिबेन्मासं यथाबलम् । सर्वोपताप निर्मुक्तो जीवेद् वर्षशतं दृढम् ॥

अग्न्यातपदिवास्वप्नं तैलं गुर्वम्लसेवनम् । वर्जयेत् परिहाराश्च व्दिगुणः स्याद् क्रियापथः ॥१४॥

शिलाजतु रसायनम्

हिमाद्रिलोहसम्भूतं तद् वीर्याभं शिलाजतु । गोमूत्रगन्धि सुस्निग्धं गुरु विशर्करं शुभम् ॥

यथादोष गणक्वाथैः भावितं चूर्णितं मुहुः । यथास्वं प्रपिबेत् क्वाथैः सर्वे व्याधिविनाशनम् ॥

एवं माक्षिक धातुश्च निषेव्यः सर्वरोगहा । कपोतांश्च कुलत्थांश्च तन्निषेवी विवर्जयेद् ॥१५॥

नागवला रसायनम्

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् । अक्षमात्रं ततो मूलं चूर्णं तु पयसां पिबेद् ॥

लिह्यान् मधुघृताभ्यां वा क्षीरं वृत्तिरनन्भुक् । एवं वर्षं प्रयोगेण जीवेद् वर्षं शतं नरः ॥१६॥

आमलक रसायनम्

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत् कृतम् । अन्तर्दिहस्त गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥(क्षतम्)

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपंक लेपितम् । आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वृते स्वेदयेत् ततः ॥
 स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।
 क्षीरं शृतं वानु पिबेत् प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥
 वर्ज्यानि चैतत् परम प्रयत्नात् स्पृशेच्च शीताम्बु न पाणिनापि ।
 एकादशाहेऽस्यततो व्यतीते पतन्ति केशाः दशना नखाश्च ॥
 तथाल्पकैरेव दिनैः सुरुपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।
 विशिष्ट मेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी १७

आमलाकावलेह

द्रोणीमार्द्रपलाशस्य सुपिधानां सुपूरिताम् । धात्रीफल सहस्रेण नीरुजा ब्रण दारुणा ॥
 नीरन्ध्रां निर्दहेन् मन्दं वन्यगोमयवह्निना । स्विन्न सामलकं क्षुण्णं पश्चाद् उद्धृत्य निष्कुलम् ॥
 शौण्डी तण्डुलचूर्णानां मध्वाद्वाढक संयुताम् । तत् तुल्येन सितायाश्च विडंगस्याढकेन च ॥
 सर्पिर्माक्षिक तैलानामाढकं च पृथक् पृथक् । तत् संवाप्य त्रिसप्ताहं सुभाण्डे घृतभाविते ।
 ततोऽग्नि बलमालोक्च प्रयुंजीत यथा विधि । एतद् रसायनं श्रेष्ठं महामुनि निषेवितम् ।
 अनेनाब्द शतं पूर्णं वयः तिष्ठति निर्जरम् । नातुर्यं नाङ्गशैथिल्यं न च लावण्य शून्यता ।
 जायते न च वैकल्यमिन्द्रियाणां कदाचन ॥१८॥

गुडूच्यादि लेहम्

गुडूच्यपामार्गं विडंगं शंखिनी वचाभया शुण्ठि शतावरी समा ।
 घृतेन लीढ्वा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोक सहस्रधारिणम् ॥१९॥

वृद्धदारुक प्रयोग

वृद्धदारुकचूर्णन्तु यो लिह्यन् मधुसर्पिषा । सप्ताहं क्षीरयूषाशी किन्नरैः सहगीयते ॥२०॥

ब्राह्मी रसायनम्

ब्राह्मीवचाभयावासा पिप्पल्यो मधुसैन्धवम् । अस्य प्रयोगात् सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥२१॥

सारस्वत घृतम्

समूल पत्रमादाय ब्राह्मी प्रक्षाल्य वारिणा । उलूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेणं गालयेत् ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । औषधानि तु पेय्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
 हरिद्रामालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी । एतेषां पलिकान्भागान्शेषाणि कार्षिकाणितु ॥
 पिप्पल्योऽथ विडंगानि सैन्धवं शर्करा वचा । सर्वमेतत्समालोड्य शनैर्मृदनिता पचेत् ॥
 अस्य प्राशन मात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते । सप्तरात्र प्रयोगेण किन्नरैः सहगीयते ।
 अर्धमास प्रयोगेण सोमराजी वपुर्भवेत् । मासमात्र प्रयोगेण श्रुत मात्रं तु धारयेत् ।

हन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च । पंच गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पंचविधं जयेत् ।

वन्ध्यानां चैव नारीणां नराणां चाल्परेतसाम् । घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥

रसायनार्थ आहार-विहार

आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानामवधारणम् । ब्रह्मचर्यमर्हिसा च साहसानां च वर्जनम् ॥

रसायन विचार

यज्जराव्याधि विध्वंसि भेषजं तद् रसायनम् । पूर्वे वयसि मध्ये वा शुद्ध कायः समाचरेत् ॥

नाविशुद्ध शरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रंग योग इवार्पितः ॥२४॥

ऋतु हरितकी

सिन्धूत्थ शर्करा शुण्ठी कणा मधु गुडैः क्रमात् । वर्षादीस्वभया प्राश्याः रसायनगुणेषिणा ॥२५॥

लौहत्रिफला प्रयोग

त्रैफलेनायसीं पात्री कल्केनालेपयेन्नवां । तामहोरात्रिकं लेपं पिबेद् क्षोद्रोदकाप्लुतम् ॥

प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तस्मिन् प्रयोजयेत् । अजरोऽरुक् समभ्यासात् जीवेत् चापि समाः शतम् ॥२६॥

कृष्णातिल रसायनम्

असिततिलविमिश्रान् पल्लवान् भक्षयेदयः । सततं सुपयोऽशी भृंगराजस्यमासम् ॥

भवति च चिरजीवी व्याधिभिर्विप्रयुक्तः । भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥२७॥

अश्वगंधा रसायनम्

पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विभक्तिं बालस्य सस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥२८॥

पालित्यहर रसायनम्

धात्री तिलान् भृंगरजो विमिश्रान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ।

ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वषशतं भवेयुः ॥२९॥

वृद्धदारक रसायनम्

वृद्धदारुकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेद् । शतावर्या रसेनेव सप्तवारांश्च भावयेद् ॥ अक्षमात्रं तु तत् चूर्णं

सर्पिषा सहभोजयेत् । मास मात्र प्रयोगेण मतिमान् जायते नरः । मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलीपलितवर्जितः ।

हस्तिकर्ण रसायनम्

हस्तिकर्ण रजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा । यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्री शतानि जयत्यसौ । मधुना त्वस्य लेह्यः स्यात् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रत्रगः ॥

अत्र मंत्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभि मंत्रिणा ।

"ॐ नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मे फल सिद्धि देहि देहि रुद्र वचनेन स्वाहा ॥"

धात्री रसायनम्

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशम् । कृष्णामानी सिताष्टप्रसृत मधुयुतं स्थापितं धान्यराशौ ॥

वर्षान्ते तत् समस्तान् समशनं भवति विपलितोरुपवर्णः प्रभावैः ।

निर्व्याधिर्बुद्धि मेधास्मृतिबलवचनः स्थैर्य सत्त्वैरुपैतः ॥३२॥

हन्त्यम्लपित्तवमनारुचि दाहशोष खालित्य मोह तिमिरः व्रण शुक्रदोषाः ।

भुक्त्वा नरः सततमामलकी रसेन वृद्धोऽप्यनेन च भवेत् तरुणोरिरंसुः ॥३३॥

उषःपान रसायनम् - पयुषितपानीय रसायनम्

कासश्वासातिसारज्वरपिडककटि कुष्ठकोठप्रकारन् । मूत्राघातोऽदरार्शः श्वयथुगलशिरः कर्णशंखाक्षिरोगान् ॥

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफभवाः व्याधयः सन्ति केचित् ।

तौस्तान् अभ्यांस योगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥३४॥

अम्भसः प्रसृतिरष्टौ रवावनुदिते शुभे । वातपित्तकफं जित्वा जीवेद् वर्ष शतं दृढम् ॥

जलनस्य रसायनम्

व्यङ्गवलिपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकार्श्य शोथघ्नं । रजनी क्षयेम्बु नस्यं रसायनं दृष्टिजननं च ॥३५॥

रसायन फलम्

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते । गतिं सदेवर्षि निषेवितां शुभः प्रपद्यते ब्रह्म तथैव

वाऽक्षयम् ॥३६॥

इति रसायन तंत्रम् ।

1. Mādhava has taken slokas from all of the Bṛhat trayī's but has explicit influence of Vāgbhaṭa . More than ten formulations are from Vāgbhaṭa e.g. *Nāgabalā rasāyana* , *Sānupāna pathya* , *Pippalī rasāyana* , *Punarnavā rasāyana* , *Bhṛṅgarāja* and *Aśvagandhā rasāyana* . From Caraka , Mādhava has taken *Āmalakāvalēha* , *Triphalā rasāyana* and *Mēdhya rasāyana* .

2. Mādhava has given some new ideas in rasāyana therapy like *Paryūṣita jalapāna*, *Jalanasya* . He also adds the tally with *Sīrasvīta ghr̥ta* , *Hastikarṇa rasāyana* and *Vṛddha dāruka prayoga* .

3. Vṛnda has followed Mādhava in total. Vṛnda adds some formulations from Bṛhat trayī . Cakra has adopted a very different way for rasāyanas . He had given a new dimension of Rasa formulations in the chapter; including *Amṛtasāra lauha* ,

Details of *Loha*, *Abhraka*, *Rasa* and *Tāmrādi rasāyanas*, *Śivaguṭikā*.

4. Mādhava has been very much pragmatic in the narration of this chapter. He has given the simpler and easy to use formulations for the *rasāyana* therapy.

अथ वाजीकरणम्

बस्ताण्डसिद्ध पयस

बस्ताण्ड सिद्धे पयसि साधितानसकृद् तिलान् । यः खादेत् स नरो गच्छेद् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥

पिप्पली लवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा । साधितौ भक्षयेद् यस्तु सगच्छेद् प्रमदाशतम् ॥१॥

वृष्य शङ्कुली व पूपलिका

शिशुमारवसा पक्षा तैस्तिलै वाऽपि शङ्कुली । भक्षयित्वा नरो गच्छेत् नारीणाम अधिकं शतम् ॥२॥

माषपिप्पली शालीनां यवगोधूमयोस्तथा । चूर्णभागैः समस्तैश्च घृतपूपलिकां पचेत् ॥

तां भक्षयित्वा पीत्वा च शर्करा मधुरं पयः । नरः चटकवद् गच्छेद् दशवारान्निरन्तरम् ॥३॥

सिद्ध विदारी चूर्ण

चूर्ण विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् । शर्करा मधुसर्पिभिर्युक्तं लिद्वा पयः पिबेत् ॥

अनेनाशीति वर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥४॥

विदारीकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः । उदुम्बररसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥५॥

माषानां पलमेकन्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा । तं लीढवानु पिबेद् क्षीरं तेन वाजीभवेन्नरः ॥६॥

स्वयंगुप्तागोक्षुरयोर्बीजं चूर्णं सशर्करम् । धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥७॥

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तम मुच्यते । शतावरी उच्चटाचूर्णं पेयमेव सुखार्थिना ॥८॥

स्वयंगुप्ता फलयुतं माषयुषं पिबेन्नरः । गृष्टीनां वृद्ध वत्सानां माषपर्णभृतां गवां ॥

यत् क्षीरं तत् प्रशंसन्ति नित्यवेगः स ना भवेत् ॥९॥

शतावरी घृतम्

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् । शर्करा पिप्पली क्षौद्रयुक्तं तद् वृष्य मुच्यते ॥१०॥

नित्य वृष्य योगानि

घृतं क्षीरासिनो नित्यं निर्व्याधि नित्यगोयुवा । संकल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ।

यत् किञ्चिद् मधुरं स्निग्धं जीवनं चूहणं गुरुः । हर्षणं मनसस्त्वैव सर्वं तद् वृष्यमुच्यते ॥११॥

इति वाजीकरण तन्त्रम् ॥

1. Nearly all of the slokas are coming from *Vāgbhaṭa* and *Suśruta*. *Vṛṣya* definition and *Nitya ksheer ghṛtābhyāsa* is from *Caraka*

2. Mādhava has taken all the slokas from Bṛhat trayī .
3. Vṛnda and Cakra has taken all the compilation of Mādhava and also added some important formulations like -*Nārasimha cūrṇa* from Vāgbhaṭa .
4. Vṛnda also narrates the causes of *Śukrakṣaya* . He adds *Godhūmādyā gṛ̥tam* , *Mahāsugandhi oil* and *Guda kuṣmāṇḍa* . He further adds some combinations for organ enhancement - like - *Śūka yoga* and *Kāsīsādi oil*. Cakra has added up the list with some more new combinations like - *kuṣṭhādi kavala* .
5. Mādhava has retained the style of Vāgbhaṭa of small and simpler formulations.

अथ वमनादि पंचकर्माणि

कृष्णेन्द्रयव सिन्धूत्थं राठकल्कयुतं पिवेत् । यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥
 कृशरां राठसंसिद्धां तद् बीजैर्वा पयः शृतम् । पीत्वा राठकषायं वा सिन्धुकृष्णान्वितं वमेत् ॥
 फल जीमूतकेक्षाकु कुटजकृतवेधनाः । धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेस्वमी ॥१॥
 निम्ब कषायपीतं फलिनी गद मदन मधूक सिन्धुत्थैः ।
 मधुयुक्तमेतत् वमनं कफ परिपूर्णं नरे शस्तम् ॥२॥

विरेचन योगाः

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुनापिबेद् । विरेकः सर्वरोगघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञकः ॥
 त्रिवृत् पिप्पली सिन्धूत्थैरन्वितं गुग्गुलं पिबेद् । फलत्रिककषायेण रेचनं सर्वरोगनुत् ॥
 दन्तीत्रिवृतयोः कल्कं सैन्धवार्धयुतं पिबेत् । त्रिफलाक्वाथ धान्याम्लमूत्रैर्वा रेचनं परम् ॥३॥
 शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृत् पिप्पलीमाक्षिकैः । मोदकः सन्निपातघ्नो रक्तशोषज्वरापहः ॥४॥
 पिप्पली नागरं क्षारं श्यामात्रिवृतया सह । लेहयेत् मधुनासार्धं कफव्याधी विरेचनम् ॥५॥
 हरीतकी विडंगानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् । मरिचानि च तत् सर्व गोमूत्रेण विरेचनम् ॥६॥
 खादेदेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकायुतम् । सुखोदकं चानु पिबेद् एष योगो विरेचयेत् ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन व्दिगुणेन तु । युक्तं पीतं पयोभिर्वा अचिरात्तु विरेचयत् ॥७॥
 त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः । वातार्दितो विरेकाय जांगलानां रसेन वा ॥८॥
 पित्तरोगे त्रिवृत्तचूर्णं स्वादुक्वाथम्बुभिः पिवेत् । त्रिफलाक्वाथ गोमूत्र सव्योषः कफ पीडितः ॥९॥
 कृष्णा शुण्ठी त्रिवृत् क्षार चूर्णं क्षौद्रेण संलिहेत् । एतत् विरेचनं मुख्यं सर्वं श्लेष्मविकारिणाम् ॥१०॥
 व्योषदन्ती त्रिवृत् पथ्या नीलिका गुड कल्किताम् । मोदकस्त्रिसुगन्धाद्योरेचनं सर्वदोषनुत् ॥११॥

अनुवासन योगाः -सैन्धवादि यमक

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचाम् । ह्रीबेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारु सकठफलम् ॥

नागरं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शठी । विडंगातिविषां श्यामां रेणुकां नीलनी स्थिरां ।
वित्वाजमोदां कृष्णां च दन्ती रास्नां च पेषयेत् । साज्यं एरण्डजं तैलं पक्वं वा कफवातनुत् ।
ब्रघ्नोदावर्त गुल्मार्शः प्लीहमेहाममारुतान् । आनाहं अश्मरी चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥

जीवन्त्यादि अनुवासन

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणी मधुकं बलाम् । शतावर्यषभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
स्वगुप्ताक्षीर काकोली कर्कटाख्यां शठी वचाम् । पिष्ट्वा क्षीरं घृतं तैलं साधयेत् तच्चतुर्गुणम् ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बल शुक्राग्निवर्धनम् । मूत्रं रेतोरजोदोषं हन्यात्तदनुवासनात् ॥

शताह्वादि निरुह

शताह्वा कुष्ठ सिद्धार्थाः चक्र कौन्ती वचाधनैः । पाटेन्द्रयवसिन्धूत्थ पिष्टैर्बस्ति प्रकल्पितः ॥
दशमूलरसक्षौद्र तैल कांजिक योजितम् । शोधयेद् दोषशमनं पुष्टिवर्णाग्निवर्धनम् ॥१४॥
एरण्डक्वाथ तुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् । शतपुष्पा पलाधर्देन सैन्धवाक्षेण संयुतम् ॥
बलवर्णकरो बस्तिर्युज्याद् बृंहण दीपनम् । रक्त गुल्म कृमि प्लीह ब्रघ्नोदावर्तनाशनः ॥१५॥
चत्वारो मदनाः पिष्टाः क्षौद्र तैल चतुष्पलम् । कुडवं मांस निर्यासादक्षार्धं रुचकं भवेद् ॥
बलवर्णकरो बस्तिवृष्यो मांसविवर्धनः । वातशोणितदेहानां बृंहणः स्थैर्यकारकः ॥१६॥
अष्टौपलानि मूत्रस्य रुबू क्वाथ चतुः पलम् । पलद्वयं च तैलस्य माक्षिकः प्रसृतं तथा ॥
रसकं कांजिकं क्षीरं तिन्तिडीक पलद्वयम् । गुडादेकं पलं दद्यात् मदनस्य फलं तथा ॥
शतपुष्पा वचा रास्ना कुष्ठं परुषकं निशा । सिद्धार्थक बिल्वपेशी यवानी सैन्धवं बलाम् ॥
गुडस्य तु पले द्वे च सर्वमादायत्नतः । वस्त्रपूतं सुखोष्णं च बस्तिं दद्यात् विचक्षणः ॥
शूलं विट् संङ्गमाध्मानं मूत्रकृच्छ्रे च दारुणम् । कृमिम्युदावर्त वातादि सद्यो हन्याद् प्रयोजितः ॥१७॥

पंचतिक्तक निरुह

पटोल निम्ब रास्ना च सप्तच्छदयुताम्भसा । चत्वार प्रसृतस्त्वेको घृतात् सर्वोऽपि कल्पितः ॥
निरुहः पंच तिक्तोऽय मेहाभिष्यन्द कुष्ठजित् ॥१८॥

कृमिनाशनः

विडंग त्रिफला शिग्रुफल मुस्ताऽखुपर्णिका । कषायाः प्रसृताः पंचतिलोदक विपाचितः ॥
विडंग पिप्पली कल्कात् निरुह कृमिनाशनः ॥१९॥

माधुतैलिक व युक्तरथ बस्ति

मधु तैले समे स्यातां क्वाथः एरण्डमूलजः । पलाधर्दशतपुष्पायाः कर्षार्ध सैन्धवस्य च ॥
पलेनैकेन संयुक्तं खजेनाशु विलोडितः । देयं सुखोष्णो भिषजा मधुतैलक संज्ञकः ॥२०॥

तदैव मधुतैलं वा क्वाथ सर्षप सैन्धवैः । पल पिप्पलीसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥२१॥

सदानिस्परिहार्यौ तौ वृष्यो बृंहण दीपनौः । गाढविट् कृमियुक्तानां प्रशस्तौ निरुपद्रवौ ॥२२॥

दीपन बस्ति

क्षौद्राष्टक्षरक क्षारं तैलाभ्यां प्रसृतं भवेत् । तत् तुल्यं सैन्धवं पथ्या बस्ति स्यात् दीपनं परं ॥२३॥

अर्धमात्रिक बस्ति

दशमूलीकषायेण शताह्वां संप्रयोजयेत् । तत् तुल्यं सैन्धवं दद्यात् मधुतैलं चतुःपलम् ॥

मदनस्य पलं चैकं खजेनाशु विलोडितः । गात्रस्नेही न च स्वेदो परिहार्यविधिर्न च ॥

आत्रेयानुमतोऽह्येषः अर्धमात्रिक संज्ञितः । यक्ष्मघ्नश्च कृमिघ्नश्च शूलघ्नश्च प्रकीर्तितः ।

शुक्रसंजनकोऽह्येषः आमसृग् वातनाशनः ।

सिंधूदभवस्य कर्षमम्लिकायः पलम् गुडार्धपलम् सुरभी । जलश्च कुडवं द्रव्यैरेतै कृतो वस्तिः ॥

ईसत्तैलं दत्त्वाऽथ भूक्तस्य युक्तो घ्नन्ति रोग चयं । कट्युरुपाश्वर्यशूलं शोफं चामानिलं घोरं ।

अर्शासि मूढवातं परिहार्यं विवर्जितम् । सदा क्षिप्रं वस्तिवैनिरुक्तो गुण गण युक्तः सुखिनः ॥२५॥

इति वमनादि पंचकर्माणि

अथ स्नेहाधिकारः

यथा दोषं यथा व्याधिं कालं यथा बलम् । स्नेह पक्वमपक्वं वा पातुं युज्यात् चिकित्सकः ॥१॥

दोषानुसार घृतप्रयोग

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् । देयं बहु कफे तैलं व्योषक्षारसमायुतम् ॥२॥

स्नेहसात्म्यः क्लेशसहो ह्यकाले शीतले । अच्छमेव पिवेद् स्नेहं अच्छपानं हि शोभनम् ॥३॥

स्नेहपान मात्रा

उत्तमस्य पलम् मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च च मध्यमः । जघन्यस्य पलाध्वेन स्नेह क्वाथ्यौषधेषु च ॥

पिबेद् द्रव्यं चतुरहं पंचाहं षडहानि च । सप्तरात्रात् परः स्नेहः स सात्म्य भावोऽतिसेवितः ॥४॥

विचारणा स्नेहार्ह

स्नेहव्दिषः कृशान् वृद्धान् सुकूमारान् शिशून्पि । गर्भिण्यश्चोष्ण काले सह भक्तेन पाययेत् ॥५॥

सद्यस्नेहन

पिप्पल्यौ लवणं स्नेहात् चत्वारो दधिमस्तुकम् । पीतमैकध्यमेतद्धिद सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥६॥

सर्पिष्मतीं बहु तिलां यवागूं स्वल्प तण्डुलां । पिवेद् सुखोष्णां मनुजः सद्यो रौक्ष्याद् प्रमुच्यते ॥७॥

स्नेह अनर्ह

वर्जयेद् स्नेहपानं च अजीर्णी तरुणज्वरी । दुर्बलोऽरोचको स्थूलो मूच्छितो मदपीडितः ॥

मूर्च्छाभिभूतस्तृषितः स्नातः पानं क्लमान्वितः । दत्तं बस्तिर्विरिक्तश्च वातार्त्तश्चापि मानवः ॥

अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहं पानं विवर्जयेद् ॥८॥

स्नेहन फल

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलं वर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दरुजः शतायुः स्नेहोपसेची पुरुषो भवद्भिः ॥ ९ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

1. Mādhava is highly influenced by Suśruta while narrating *Snēhādhikāra* . *Snēhapānakāla* , *Snēha -anarha* , *Snēhana phala* are taken from Suśruta .
2. Both of Mādhava 's followers had taken most of the slokas from this chapter.
3. Mādhava has advised newly *Snēhapāna mātrā* and also use of *Pakva* and *Apakva snēhapāna* .
4. Vṛnda and Cakra had given some new concepts for *snēhapāna* . They give treatment of *Snēha -ajīrṇa* and also had given some *sadyosnēhapāna* formulations from Bṛhat trayī like - *pañcaprāsṛtika pēyā* .
5. Mādhava has not given signs and symptoms of *Snigdha* , *Ati* and *Asnigdha* . He also do not speak about *snēha -ajīrṇa* and *Vicāraṇā snēha*.

अथ स्वेदाधिकारमाह

तप्तैः सिकता पाणि कांस्य वसनैः स्वेदोऽथवाङ्गारकैः । लेपात् वातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैर्भवेत् ॥

एवं तप्तपयोम्बु वातशमनैः क्वाथादि सेकादिभिः । तप्तैस्तोम निषेचनोद्भव बृहदवाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥९॥

स्वेदनार्हा

येषां नस्यं विधातव्यं बस्तिश्चापिहि देहिनाम् । शोधनीयाश्च ये केचिद् पूर्वस्वेद्याश्च ते मताः ॥२॥

पश्चाद् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भरुपद्रुताः । सम्यक् प्रजाता काले च पश्चाद् स्वेद्या विजानता ॥३॥

स्वेदन गुणाः

स्नेहविलिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्त्रोतोलीनाः ये च शाखाऽस्थि संस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्तैः द्रवीकृत्य कोष्ठं नीता सम्यक् शुद्धिभिर्निहयन्ते ॥४॥

अग्नेर्दीप्ति मार्दवं त्वक् प्रसादम् भक्ते श्रद्धां स्त्रोतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदः स्तम्भ निद्रे च हन्याद् सन्धीन् सर्वान् चेष्टयेदाशुयुक्तः ॥५॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भ गौरव निग्रहे । संजाते मार्दवे देहे स्वेदनात् विरतिर्मता ॥६॥

स्वेदन अनर्हाः

पाण्डुर्मेहीरक्तपित्ती तृषार्तः क्षतक्षीणोदुर्बलोऽजीर्णभक्तः । वृद्धोजीर्णो गर्भिणीपान विलम्बो नैते
स्वेद्यायश्चमत्योत्तिसारी ॥७॥

स्नेहाभ्यक्त शरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी । हृदयं वृषणौ दृष्टी स्वेदयेत् मृदु वानवा ॥८॥

इति स्वेदाधिकारः ।

1. Mādhava has taken most of the slokas from Suśruta and Vāgbhaṭa , like- Indications, Contraindications of svēdana , Qualities of svēdana , Parts where svēdana is to be avoided.
2. Vṛnda and Cakra follows Mādhava . Both of them had discussed - Samyak , Asamyak , and Ati yoga symptoms of svēda , along with its management. Cakra adds svēdana procedures as *per doṣas* , *vyādhis* , *Āśaya* .
3. *Anagni svēda* and some practically important aspects had been taken for granted by Mādhava.

अथ वमन विधानम्

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् । ज्ञेयं पंचविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥९॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जितालंघन पाचनैः । जिताः संशोधनैः ये च न तेषां पुनरुद्भवः ॥१०॥

कफजे वमनं शस्तं पित्तजे रेचनं गदे । बस्तिर्वातगदे कार्या आमजे पानादिकम् ॥११॥

वमन विधी

स्निग्धस्विन्नतरं सम्यक् जानुमात्रासनस्थिते । कुष्ठेनैरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद् भिषक् ॥१२॥

कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थ राठकल्कयुतं पिबेत् । यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधुवमत्यलम् ॥

आटरुष वचा निम्ब पटोल फलनीत्वचम् । क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं वान्ति कृन्मदनान्वितम् ॥१५॥

कफं च कटुतीक्ष्णौषैः पित्तं स्वादु हिमैर्वमेत् । सुस्वादुलवणाम्लैश्च संसृष्टं वायुना कफम् ॥१६॥

सम्यक् वमित

पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।

लघौ च देहे कफसंश्रवे च स्थितेषु वान्तं पुरुष व्यवस्येत् ॥१७॥

वमन फल

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्य विषोपसर्गाः । गुरुत्वकण्डू ग्रहणीविकाराः नश्यन्ति जन्तोर्वमतः सुखेन ।

छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहाः यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ।

तथाहिते श्लेष्मणि छर्दितेन सर्वे विकारा विलयं प्रयान्ति ॥१८॥

वमन अनर्हाः

न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोग पीडितम् ।

स्थूल क्षत क्षीण कृशातिवृध्दानार्शोर्दितानाक्षेपकपीडितांश्च ॥

रुक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्व रुधिरे च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेदर्श वर्चसिचातिवृध्दे ॥९॥

अतियोग चिकित्सा

अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्यं हिमे जले । उपाचरेत् सिता क्षौद्र मिश्रैः लेहैश्चिकित्सकः ॥

वमनेऽप्रवृत्ते च क्रिया कार्यः विरेचनी ॥१०॥

इति वमन विधानम्

1. Mādhava has taken slokas from Suśruta and Caraka . But surprisingly it is Suśruta who had dominated the tally. Vamana phala , Contraindications for Vamana are taken from Suśruta

2. Vṛnda has taken many slokas from Mādhava . But Cakra has preferred to take most of the slokas directly from Caraka .

3. Mādhava has included Anuvāsana in Pañcakarma and excluded Raktamokṣaṇa . He advises selection of Vamana dravya according to Rasa as per the specific doṣas .

4. Mādhava has not narrated details of Śuddhi symptoms.

अथ विरेकाधिकारः

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दातव्यं हि विरेचनम् । अन्यथा योजितं पुंसां ग्रहणीगदकृन्मतम् ॥१॥

पित्ते तु स्यान्मृदुः कोष्ठः कुरो वातकफाश्रयात् । मध्यमः समदोषत्वात् मात्रा योज्यानुरूपतः ॥२॥

शर्करा क्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् । रेचनं सुकुमाराणां त्वक् पत्र मरिचान्वितम् ॥३॥

अभयादि मोदक

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा । त्वक् पत्र पिप्पली मुस्त विडंगामलकानि च ॥

एतानि समभागानि दंती च त्रिगुणा भवेत् । त्रिवृदष्टगुणादेया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥

मधुनां मोदकान् कृत्वा चाक्ष मात्र प्रमाणतः । एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥

तावत् विरिच्यते जन्तु यविदुष्णं न सेवते । पानात्ययं पार्श्वशूलान् दुर्नामकुंडलि भगंदरशोथगुल्मान् ॥

यक्ष्मोदर भ्रम विदाहक मूत्रकृच्छ्रान् । प्लीहाक्षिरोग पवनाश्मरीकुष्ठमेहान् ॥

हन्यात् रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तं । अल्पव्ययं बहुफलं सततोपयोज्यम् ॥

आयुष्करं पलित नाशन मश्विदिष्टं । इत्यभया मोदकः ।

मणिभद्र लेहम्

विडंगसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयं च ।

गुडस्य तु व्वादशभागयुक्तं मासेन त्रिशत् गुटिका निषेव्या ।

निवारणे यक्षवरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ।

अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगंदर प्लीह जलोदरार्शसाम् ।५।

विरेचन फलम्

बुध्देः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्य मानम् ॥६॥

क्षीरणस्तथोरःक्षत बसलवृध्दान् श्रान्तस्तृषार्त्तःपरिजीर्ण भुक्तो गर्भिण्ययो गच्छति या च रक्तम् ।

नवप्रतिश्याय परीतदेही नवज्वरी या च नवप्रसूता । शल्यादिताश्चापि विरेचनीयाः स्नेहादिभिर्येत्वनुपस्कृतास्म ॥७॥

विरेचनातियोग चिकित्सा

पद्मकोशीर नागाह्वः चन्दनानि प्रयोजयेत् । अतियोगे विरेकस्य पाना लेपनसेचनैः ॥८॥

विरेचनानां सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् । आमन्ते च प्रयोक्तव्यमन्यथा मुदगयूषकम् ॥९॥

इति विरेचनाधिकारः ।

1. Influence of Suśruta is sizeable. Virēcanaphala and some yogas are taken from Suśruta. Maṇibhadra lēha is a contribution from Kuṣṭha chapter of Vāgbhaṭa .
2. Mādhava has given *Abhayādi Modaka* newly.
3. Both of his followers has taken all the slokas from Mādhava and added up their own.
4. *Nārāca yoga* and *Ikṣu puṭapāka* are some of the important contributions from them. They also add details of virēcana symptomatology.
5. Mādhava has not given indications and durvirēcyādi symptoms.

अथ बस्त्याधिकारः

वस्तिर्वान्यः सप्तरात्रे गते मोऽतिबलायवैः । कृताहाराय सायाह्ने बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥१॥

उत्सृष्टानिल विष्मूत्रे नरे बस्तिर्निधापयेत् । अन्यथोपहितो बस्तिर्नैवातः सम्प्रद्यते ॥२॥

एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठी जलं पिबेद् । तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकांक्षा च जायते ॥३॥

मधुकादि तैलम्

मधुका मगधामय बिल्व वचा निशिपुष्करमूल शटीशिखिभिः ।

मदनामदारुयुतैर्विपचेद् यदि सशुध्द वांछसि बस्तिषु तैलमिदम् ।।

गुदजानि गुल्फगुह्यकटीजंघान्तरेषु पवनस्य रुजं विनिहन्ति । गुल्मतिसारगदान् ग्रहणी विकाराननुवासनात् ।।४।

अथ निरुहमाह

अनुवासितमभ्यक्तं स्विन्न देहं निरुहयेद् । अमुक्ते पीडयेद् वस्तिं अतूर्णमविलम्बितम् ।।५।।

अनुक्ते ग्रहणम्

स्नेहं गुडं मांसरसं पयश्च अम्लानिमूत्रं मधु सैन्धवं च । एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरुहयोगे मदनात्फलं च २ ।

क्षारबस्ति

गुड तित्तिडि मूत्रयुतं कुडवं, मिसि रामठरुबुकराठयुतम् ।

क्वथितं प्रथितं महितं मुनिभिर्विनिरुहणं कार्यविधौ रचितम् ।।३।।

निरुहणम् (गुण)अभिहितं मुनिभिः

मूलसेकाद् यथावृक्षाः स्निग्धश्चालून पल्लवाः । तथा बस्ति प्रदानात्स्युर्नराः कान्तिविवर्धनाः ।।४।।

इति बस्ति अधिकाराः

1. Mādhava has described the content, taken from both - Caraka and Suśruta . He had taken - *Saindhavādi yamakam* for *anuvāsana* , *Pañcatiktaka niruha* and *Viḍaṅgādi niruha* from Caraka . *Mādhutailika* , *Yuktaratha* are some of the basti combinations taken from Suśruta .
2. Vṛnda and Cakra has taken some important points from Mādhava like - the time of administrating *anuvāsana* , *dravyas* to be taken for- inexplicit (*anukta*) contents of *niruha* and also *Ardhamātrika Basti* .
3. Some new contributions of Mādhava are like- *Mahukādi oil* and *Kṣāra Basti* . He had also guided regarding '*anukta* ' drugs to be used for the basti .
4. Vṛnda and Cakra has separated *Anuvāsana* and *Niruha* in two separate chapters and also both of them had elaborated the topic in very much detail as compare to Mādhava .
5. Indications, Contraindications and management of the *Vyāpadas* are basic lacunae found in Mādhava . He had always tried to give new formulations rather than explaining what has already described in B'trayī . But the delicate balance of its content, is many a times not acceptable to make a "need fulfilling book".

अथ धूमाधिकारः

प्रायोगिकः कासहरश्च धूमो वैरेचनः स्नेहि च वामनाय ।

एलादिना कुष्ठनतोक्तिना क्षौमं प्रविष्य विदधीतवर्तिम् ॥१॥ (?)

प्रायोगिके वर्तिरियं तु नेत्रमष्टांगुलं षडंगुलं च प्रशस्तम् ॥२॥

बृहत्यौ त्र्यूषणं शृंगी चेंगुदीत्वक् मनःशिला । एषा कासहरा वर्तिर्नेत्रं षोडशं चांगुलम् ॥३॥

धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नोन्द्रिय वाङ्मनः । दृढ केश वृजिजश्मश्रुः सुगंधिर्विशदाननः ॥

प्रगाढ पानमिच्छन्ति धूममास्येन तत् विदः । उरः कंठाश्रये रोगे मुखे नैव पिबेन्नरः ॥

इति धूमाधिकारः

1. Mādhava had described dhūma and dhūma phala as per Suśruta Saṁhitā .
2. Vṛnda accepts all the slokas from Mādhava . But Cakra has chosen his own style to explain the topic.
3. Vṛnda adds Snaihika and Vāmanīya varti . Cakra narrates indications of the same dhūmas . He also details 'Dhūma nētra ' and procedure of dhūma .
4. Dhūma procedure has been very trimmed down by Mādhava. Absence of indications, contra-indications, types of dhūmas and also the dhūma doṣas are not explained in detail.

अथ नस्यमाह

प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा । शिरो विरेचनं पंच नस्यभेदाः प्रकीर्तिताः ॥१॥

औषधम् पक्वं वा स्नेहो नासापुटाभ्यां दीयते इति नस्यम्

नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः । शिरो विरेचन विकल्पः अवपीडः प्रधमनं चेति त्रयः ॥२॥

स्नेहार्थं शून्यं शिरसां ग्रीवास्कन्धोरसान् तथा । स्नेहिकं धूममेतद्धि बलदृष्टिप्रसादनम् ॥

स्नेहिकस्य तु नस्यस्य देया त्वष्टौ तु बिन्दवः । प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥३॥ (?)

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेत्तु गले द्रवः । स्वेदयेत् च कपोलादि ततः ष्ठीवेत् पुनः पुनः ॥

भोजयेदनभिष्यन्दि जलमुष्णं च शीलयेत् । रजोधूममनस्तापः स्नानक्रोधादि वर्जयेत् ॥४॥

लाघवं शिरसो योगे सुखं स्वप्नं विबोधनैः । विकारोपसमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनः सुखम् ॥

लाघवे शिरसः शुद्धौ स्रोतसां व्याधिनिर्जयः । चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥५॥

ईषदुच्छिघ्रनाद् स्नेहो यावत् कण्ठं प्रपद्यते । नस्तो निषिक्तं तं विद्याद् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥

उच्छिघ्रिणं पिबेत् चैतम् निष्ठीवेत् मुखभागतः । तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वं जन्तुजः ॥६॥

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च । हनुदन्तं सिरोग्रीवत्रिक् बाहूरसांस्तथा ॥

वली पलितखालित्यव्यंगानां चाप्यसंभवः ॥७॥

दोषानुसार नस्य

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसां । दद्यात् नस्यं सदा पित्ते सपिर्मज्जा च मारुते ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेषः प्रदर्शितः । श्लेष्मस्थाना विरोधित्वात् तेषु तैलं प्रशस्यते ।

अवपीडक नस्य

विषघाते सन्निपाते मूर्च्छामोहापतन्त्रके । मदापस्मार शोफार्तिचिन्ता क्रोधभयार्तिषु ।

मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसां । संज्ञाप्रबोध हेत्वर्थमवपीडं च दापयेत् ॥९॥

प्रधमन नस्य

नस्तः प्रधमने चूर्णं त्रिवेलं फूतकृतं कटुं । षडंगुलव्दिमुखया नाड्याभेषजगर्भया ॥

सहि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥१०॥

नस्यफलाः

प्रसन्नदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशांकचक्रः पलितैः विहीनः ।

पिकाभिकण्ठः कमलास्यगन्धो नस्योपसेवो भवतीहमर्त्यः ॥११॥

इति नस्याधिकारः ।

1. In this chapter, surprisingly, the influence of Suśruta is very much prominent. Five types of Nasya , definition of Nasya , Nasya mātṛā , Vidhī , Śuddhi lakṣaṇas, Indications for nasya , Nasya variations as per dosha and also Nasya Phala has been taken from Suśruta .
2. Vṛnda has adopted all the Mādhava 's chapter with some additions. On the contrary Cakra merely had any influence of Mādhava .
3. Original contribution of Mādhava in this chapter is none. He had taken nearly all the slokas from Suśruta Saṃhitā .
4. Vṛnda has added up with Hīna śuddhi symptoms and its management, Contraindications of Nasya and also 14 timings for Pratimarśa nasya . Cakra also gives Pratimarśa nasyakāla , Śirovirēcana procedure.
5. Mādhava has not given details of the procedure and he had also dropped contraindications or ayoga - ati yoga symptoms and their management.

अथ कवलगण्डूषाधिकारः

सुखं संचार्यतेयातु सा मात्रा कवले हिता । असंचार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥

एवं स्नेह पयः क्षौद्ररसमात्रान्न सम्भवः । कषायो क्षौद्रसर्पिभ्यां कवलो दीयते हितः ॥१॥

इति कवल अधिकारः ।

1. Mādhava has just explained the definition of Kavala and Gaṇḍūṣa , which has been taken from Suśruta Saṃhitā .

2. Vṛnda and Cakra has detailed the procedure.

अथ मिश्रकाधिकारः

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृदभृष्ट लोष्टोद्भवम् । लाजाश्छर्दिषु बस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ॥

पाण्डौ श्रेष्ठमयोऽभयऽनिलकफे प्लीहामये पिप्पली । सन्धाने कृमिजा विषे सुक तरुर्मदोनिने गुग्गुलु ।

वृषऽस्त्र पित्ते कुटजोऽतिसारे भल्लातकोऽर्शःसु गरेषु हेमः ।

स्थूलेषु ताक्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽथमांसम् ॥

अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातस्त्ररोगे मथितं ग्रहण्याम् ।

कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥

उन्मादे घृत मन्थं नवं मद्यं शोकं वयस्मृतिर्ब्राह्मी । निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायं ॥

मांसं काश्यं लशुनं प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः । गुडमंजरीखपुरो नस्यात् स्कन्धांश्च बाहुरुजः ॥

नवनीत खण्डं अर्दितं औष्ट्रमूत्रं पयश्चहन्त्युदरम् । नस्यं ऊर्ध्वं विकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमसृक्स्त्रावः ॥

नस्यं कवलो मुखजान् नस्यात्रजनतर्पणानि नेत्ररुजः । वृध्दत्वं क्षीरघृते मूर्च्छा शीताम्बुमारुतच्छाया ॥

समशुक्ताद्रक मात्रा मन्दे वह्नौ श्रमे सुरापानं । दुःख सहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरो हितः कृच्छ्रे ॥

कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा । वयसःस्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुर्लुवणे ॥

बस्तिवातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनं । क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥

इत्यग्रं यत् प्रोक्तं रोगाणां औषधं शमायालम् । तत् देशकाल बलर्तो विकल्पनीयं यथायोग्यम् ॥

1.Mādhava has given the "Agrya Saṅgraha " under this heading. He has taken it from Vāgbhaṭa . (Aṣṭāṅga hṛdayam Uttara .)

प्रकीर्ण रोग चिकित्सा

खदिरं निम्बपत्राणि मसूर विदलैः सह । पिष्टाम्भसा कृतो लेपः शीतपित्तम् व्यपोहति ॥१॥

पलं पलं समादाय सर्जनिर्वास सर्पिषु । तयोस्तुल्यं गुडं दत्वा सम्यग् घृषदिपेषयेत् ।

अर्कदुग्धं पलाध्वन्तु क्षिप्त्वालेपं प्रलेपयेत् । तेनैवं लेपितौ पादौ भवतस्तूत्यलप्रभौ ॥

सर्जशिग्रुक सिन्धूत्थ घृतगुग्गुलुगैरिकैः । गुडक्षौद्रयुतो लेपः पादस्फुटितनाशनः ॥

घृताक्तै शक्तुभिः श्लक्ष्णैः अजाक्षीरसमन्वितैः । मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥२॥
 सैन्धवचूर्णोपहितं दलं कृमार्याद्विधाकृतं बद्धम् । गलगण्ड गण्डमालं ग्रन्थिं चैवार्बुदं शमयेत् ॥३॥
 हरीतकी च सम्मिष्य गात्रमुदवर्तयेन्नरः । पश्चादस्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेद प्रशान्तये ॥४॥
 बकुलस्य फलं सम्यक् वारिणा परिपेषितम् । गात्रमुदवर्तयेदाशु हरीतक्या सुघृष्टया ॥
 भूयस्योदवर्तनं कृत्वा यथा स्थाने प्रकल्पयेद् । प्रस्वेदात् मुच्यते क्षिप्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥
 मोचन्तु घृत सन्मिश्रं पुष्पवर्णकरं परम् । भक्षयेत् प्रातरुत्थाय जीर्णे मधुरभोजनम् ॥
 गोमूत्रं तु समालोड्य माहिषं मूत्रमुत्तमम् । तैनेवं लेपनं कुर्याद् देह वैगन्ध्य नाशनम् ॥५॥
 अश्वगन्धा तथालाबू चन्दनं चैव पेषयेत् । सर्षपैः सहितं कल्कं वर्णवर्धनमुत्तमम् ॥
 माहिषं क्वथितं क्षीरं एतदुद्वर्तनं परम् । मुखवर्णकरं स्त्रीणां तिलकालकनाशनम् ॥६॥
 प्रियङ्गवः चन्दन लोध्रमिश्रः कालेयकं पौण्ड्र वयस्थपत्रम् ।
 तोयेन पिष्टानि विलासिनां कुर्वन्ति वक्त्राणि शशि प्रभाणि ॥७॥
 केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्यमलि कण्टकान् । त्र्यहमेतेन वालिप्तं भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥८॥
 पिष्ट्वाजं वीरवीरं च क्षौद्रेण च गुडेन च । व्यंग्यानां औषध श्रेष्ठं शशस्य रुधिरं तथा ॥९॥
 सुरासैन्धव सम्मिश्रं मदं मद्य समुदभवं । क्षिप्रमेव हरेत् पुंसां पानात्यय प्रयोजनात् ॥१०॥
 ताम्बूलमदनाशाय तत्क्षणं शीतवारिणा । सम्मिबेद पुरुषस्त्रीणि सुखानि च प्रयत्नतः ॥११॥
 ताम्बूल चूर्णं दुग्धं तु कौजिकस्य तु धारयेत् । सम्यक् लवणमिश्रस्य मधुकं दाहशान्तये ॥१२॥
 प्रातरुत्थाय कोष्णेन वारिणा परिचूर्णितम् । मन्दाग्नेर्दीपनं रुच्यं संपिबेद् विश्वभेषजम् ॥
 शुण्ठी चूर्णं समायुक्तं यवक्षार समंलिहेत् । सर्पिषा प्रातरुत्थाय नरो वह्निप्रदीप्तये ॥
 शुण्ठी मागधिका चूर्णं प्रातरुष्णाम्बुना पिबेद् । वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं वह्निदीप्तिकरं परम् ॥१३॥
 वातशूले विबन्धे च सामदोषेऽग्निं मार्दवे । दागराम्बुसदा पथ्यं जीर्णाजीर्णं विशंकिनी ॥१४॥
गुडपिप्पली योगाः
 पिप्पलीमधुसंयुक्ता मेदः कफविनाशिनी । श्वासकासज्वरहरा पाण्डुप्लिहोदरापहा ॥
 कासाजीर्णाऽरुचि श्वास हन्यात् दुस्कृमिरोणिनाम् । मन्दाग्निं विषमाग्नीनाम् शस्यते गुडपिप्पली ।
 छदर्यरोचक हृल्लास गण्डूकृम्यम्लपित्तिनाम् ॥१५॥ वातपित्तकफे सेव्या विजया मधुना सह ॥१६॥
 कामला पाण्डु हृद्रोग दुर्नामोदर गुल्मिषु । शोफानाह विवन्धघ्नी प्रयोजया स गुडाऽभया ॥१७॥
 मन्देऽनले रुचिकरं वातव्रघ्नाशंसाम हितं । गुडं नागरकं हन्ति कासश्वासमरोचकम् ॥१८॥
 गुडार्द्रकं वातहरं रुचिकृत् बलवर्धनम् । अग्निं संदीपनं हृदयं वर्चोभेदि कफापहम् ॥१९॥
 विकासी विशदश्चैव रोचनो दीपनो मतः । स्तम्भाटोपानिलघ्नश्च कर्षणो लवणार्द्रकः ॥२०॥

मन्दाग्नित्वं प्रतिश्यायम् पाण्डुत्वम् विषमज्वरम् । अजीर्णालसकं कासं हन्यातु मधुनाद्रकम् ॥२१॥

मन्याहनु श्रवण लोचन नासिकास्य भ्रू भाग तालु गल शंख शिरो विकाराः ।

कृष्णा निहन्ति दशमूल कषायपीता क्वाथेन वा सहकृता त्रिफलोद भवेन ॥२२॥

मानपरिभाषा:

गुज्जाभिः सप्तभिर्माषः चतुर्भिः शाण उच्यते । शाणो द्वौ कोलको ज्ञेयः तौ द्वौ कर्षस्तस्तूदुम्बरः ।

अक्षः पाणिगतलं ज्ञेयं सुवर्णं कवलग्रहम् । तद् द्येन पलं मुष्टिः प्रकुंची बिल्व उच्यते ।

व्दे पले प्रसृतं विद्यात् तद् द्यं कुडवाजलिः । मणिकाष्ट पलं ते व्दे प्रस्थ स्तस्माच्छतुर्गुणः ।

आढकं कंसपात्रे तु चतुर्भिर्द्रोण उच्यते । तत्पर्याया घटोमान नल्वणार्मण शूर्पका ।

तुला पलशतं तासां विशत्वाभार उच्यते । शुष्कद्रव्येष्विदमानं द्विगुणं च द्रवाद्वयोः ।

ज्ञातव्यं कुडवादूर्ध्वं प्रस्थादिष्विति मानतः । द्वै गुण्यं च तुलामानं मानवेदविदोविदुः ।

गोणो द्रोणाढक प्रस्थ कुडवश्च पलं पिचुः । शाणको माषकश्चैव यथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥२३॥

सम्यक् प्रयोगः सर्वेषां सिद्धिराख्यातिं कर्मणाम् । सिद्धिराख्याति सर्वेश्च गुणै र्युक्तं भिषक्तमम् ॥२४॥

अथ परिभाषा सूत्रम्

अव्यक्तानुक्तलेशोक्तं संदिग्धार्थं प्रकाशिकाः । परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपभूताः सुनिश्चिताः ॥१॥

मात्रा निर्णयः

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः । व्याधि द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥२॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्स पलाध्वेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च ॥

दीप्ताग्नयो महाकायाः स्नेह सात्म्या, महाबलाः । विसर्पोन्माद गुल्मार्ता सर्पदंष्ट्रा विषादिताः ॥

जेष्ठां मात्रां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ॥३॥

क्वाथ जलप्रमाण

कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशकं जलम् । ततश्च कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ॥

चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत्प्रस्थाधिकं जलम् । मृदौ चतुर्गुणं देयम् कठिनेऽष्टगुणं तथा ।

कठिनात् कठिने चैव देयं षोडशिकं जलम् ॥४॥

मात्रानिर्णयः

शुष्क द्रव्यस्य या मात्रा आर्द्रस्य द्विगुणा हि सा । शुष्कस्य गुरु तीक्ष्णत्वात् तस्मादध्वं प्रयोजयेत् ॥

अक्षादिषु च मानेषु यावत् स्यात् कुडव स्थितिः । शुष्कार्द्र द्रव्ययोस्तावत् तुल्यं मानम् प्रकीर्तितम् ॥५॥

सदैव आर्द्र

वासा कुटज कुष्माण्ड शतपुष्पा सहाचराः । नित्यमार्द्राप्रयोक्तव्याः नतासाम् द्विगुणम् भवेत् ॥६॥

प्रसारण्यादि निर्दिष्टम् शतमेकं पृथक् पृथक् । जल द्रोणेव चैकैकम् साधयेत् श्लक्ष्णकुट्टितम् ॥

कवाथ्य द्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव चेत् । सम्यक् पाकं न मुञ्चन्ति हीन वीर्यं तु केवलम् ॥७॥

पंचकषाय कल्पना

स्वोरसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को द्विषादि पेषितः । समुद्दिष्टा हि सर्वेषां कषायाणां तु कल्पना ॥

गुरुवःस्युर्यथापूर्वं लघवःस्यु यथोत्तरम् ।

स्नेहसिद्धी

क्वाथ्यात् चतुर्गुणं तोयं पादस्यं तच्चतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहसमं क्षीर कल्कस्तु स्नेहपादिकः ।

क्षीरपाक विधी

द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयम् विधिः ॥१०॥

अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहोयः साध्यो केवल द्रवे । यतः क्वाथस्ततः कल्कः केवल क्वाथभाषिते ॥११॥

शुष्क द्रव्य स्वरस कल्पना

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसंभवे । वारिण्यष्टगुणे साध्यम् ग्राह्यम् पादावशेषितम् ॥१२॥

स्नेहसिद्धी लक्षणानि - स्नेहपाक प्रकाराणि

स्नेह कल्को यदाङ्गुल्याः वर्तितो वर्तिवत् भवेत् । शब्द व्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनाम् सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् । नस्ये मृदुर्भवेत् किञ्चित् स्नेह पाने तु मध्यमम् ।

नार्तिस्थिरं पचेत् बस्तौ खरमभ्यंजने पचेत् ।

गुडपाक लक्षण

यदा दर्वीप्रलेपः स्यात् यावद्वातन्तुली भवेत् । तोयपूर्णयदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः ।

क्षिप्तस्तु निश्चलन्तिष्ठेत् पतितस्त न शीर्यते । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥१६॥

प्रक्षेप प्रमाण

कर्षस्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः । दूव शुक्त्या सलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्दुवः ॥

मात्रा क्षौद्र घृतादीनां स्नेह क्वाथेषु चूर्णवत् । माक्षिकं हिङ्गु, सिन्धूत्थ जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

सितोपलागुडक्षाराः सामान्याः परि कपिल्लाः ।

बालक मात्रा

प्रथमेमासि जातस्य शिशोभेषज रक्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥

एकैकां वर्धयेत् तावत् यावत्संवत्सरो भवेत् । ततो माषप्रवृद्धिः स्यात् यावदा षोडशाब्दकाः ॥१९॥

मानमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि । षोडशाब्दात् ततस्तूर्ध्व यावदा सप्ततेरपि ॥

एवमेव विभागोऽयं तदूर्ध्व बालवत्क्रिया ।

सप्तवर्षस्य बालस्य नस्य कर्म विधीयते । कवलः पंचमात् वर्षात् धूमस्तु द्वादशात्परम् ॥२१॥

जन्मप्रभृति बालस्य व्याधिः सर्वोपचीयते । रक्तिका तावदेवास्य यावद्वन्तागमो भवेत् ॥२२॥

ईषदुच्छिघनात् स्नेहो यावत् वक्त्रं प्रपद्यते । नस्तो निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥
 स्नेहस्य बिन्दवो ह्यष्टौ तर्जनी पर्वयुग्मयोः । सामात्रा अवपीडे च परा शुक्तिश्चनावने ॥
 चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम् । शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वजत्रु विकारिणाम् ॥२३॥
 सुखं संचार्यते यातु सा मात्रा कवले हिता । असंचार्यातु या मात्रा गंडूषे सा प्रकीर्तिता ॥२४॥

बस्त्यादि प्रमाण

पलार्धमुत्तरोबस्तिः मात्रा बस्तिः पल द्दयम् । यापना स्नेहबस्तिश्च द्वावेतौ षट्पलान्वितौ ॥
 पिच्छाबस्तिर्भवेत् प्रस्थ पादोनः परिकीर्तितः । चतुर्विंशतिः मुष्टिश्च निरुहः समुदाहृतः ॥
 मन्यन्ते कुडवं केचित् कुडव द्दयम् । वयस्थस्य बल ज्ञात्वा प्रस्थं शोणित मोक्षणे ॥२५॥
 वमने च विरेके च तथा शोणित मोक्षणे । सार्धं त्रयोदश पलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥२६॥
 अधीयानोऽपि शास्त्राणि तंत्रयुक्तिं विना भिषक् । नाधि गच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ॥२७॥
 येन यस्यापि सम्बन्धी दूरस्थस्याऽपि तेन सः । अर्थतोह्यसमर्थानां मानांतर्यमकारणम् ॥२८॥

पथ्याहार कल्पना

क्वाथ द्रव्याञ्जलिं क्षुष्णां पाचयित्वा जलाढके । पादशेषेन तेनैव यवागूमुपकल्पयेत् ॥२९॥
 कर्षार्धं वा पलार्धं वा कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विधाय पाचयेद् युक्त्या वारि प्रस्थेन चापरां ॥
 यूषांश्च रस कल्कांश्च कल्पेनानेन कल्पयेत् ॥३०॥
 सिक्थकैः रहितो मण्डः पेया सिक्थ समन्विता । विलेपी बहु सिक्था स्यात् यवागू विरल द्रवाः ॥३१॥
 यदप्सु शृत शीतासु षडंगादि प्रयुज्यते । कर्ष मात्रं ततो दत्त्वा क्वाथयेत् प्रास्थिकेभ्यसि ॥
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादि संविधौ । सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचः स्मृतः ।
 फलं तु दाडिमादीनां पटोलादेस्तु पल्लवाः ॥३३॥

औषध सेवन काल

अपानेविगुणे पूर्व समाने मध्य भोजनम् । व्याने तु प्रातराशाख्ये दाने भोजनोत्तरम् ॥
 वायोः प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रासान्त इष्यते । श्वासकास पिपासायां चावचार्य मुहुर्मुहुः ॥
 सामुदगे हिक्किने देयं लघुनाऽन्नेन संयुतम् । सम्भोज्यं चौषधैर्भोज्यं विचित्रे ररुचौ हितम् ॥३४॥
 क्षुद्वेग मोक्षो लघुता विशुद्धिर्जीर्ण लक्षणम् । तदा भेषजमादेयमन्यथा विषवद् भवेत् ॥३५॥
 न चैकान्तेन निर्दिष्टे तत्राऽभि निवसेद्बुधः । स्वयमप्यत्र भिषजा तर्क्य बुद्धिमता भवेत् ॥३६॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति । यस्यां कार्यमकार्यं वा कर्म कार्यं च वर्जयेद् ॥३७॥

इति परिभाषा सूत्रम् ।

॥ इति श्री इन्दुकरात्मज श्री माधव विरचिता माधव चिकित्सा समाप्ता ॥

1. Mādhava has given treatment part of miscellaneous diseases, description of some terminologies as well in this concluding part of his work. In Mādhavī , some more details like - *Pañcakaṣāya kalpanā* , *Pathyāhāra kalpanā* , *Mātrā* and *Mana paribhāṣā* etc can be seen. The same contents are not available with any classic contemporary with Mādhava . Those are the contents taken from '*Śāringadhara Saṃhitā* ', which is a text from 13th century. The same content is also not found in Vṛnda and Cakra . Thus the content might be added up part from the script writer.
2. Vṛnda and Cakra has added up some content in the concluding part of their respective works. *Ariṣṭa vidhāna* , *Svastha adhiḱāra* , *Dosha vijñāna* and *Rtucaryā* are newly added parts in both of the texts.

Chapter - 5

Comparison of Mādhava Cikitsā and Cikitsā Kalikā

Cikitsā Kalikā (CK) has been one of the better *Cikitsā* texts of its time. *Tīsaṭācārya* has nut shelled the *Cikitsā* part into merely 400 slokas. The style adopted by *Tīsaṭācārya* is exclusively based on "Cutting the formulations to the bare minimum". He had pragmatically always kept one eye on the Fundamental guidance of Therapeutics.

Structure of *Cikitsā Kalikā* (CK) is *Upakrama* focused, thus it has been very much in tune with *Bṛhat trayīs*. *Tīsaṭācārya* has tried to accommodate all the eight branches of *Āyurvēda*, but *Kāyacikitsā* has its clear dominance.

The influence of *Mādhava* on *Tīsaṭācārya* has been very much less. But the basic concept of separating *Cikitsā* text from diagnostic texts is surely accepted by *Tīsaṭācārya*. The prominent features of comparison have been given herewith.

1. CK never drops classical method of *doṣika* considerations in every aspect of therapies. The first chapter itself recites the details of *Doṣika Upakramas* along with all its signs-symptoms and their twofold (*Samyogaja*), threefold (*Sānnipātika*) combinations.
2. The basic concept of CK has been- *Upakrama* focused one in tune with *Bṛhat trayīs*.
3. CK gives 18 *gaṇas* in first chapter. *Mādhava* and all of its other followers had recited it in the different chapters as per the utility of respective group (*Gaṇa*).
4. CK has explained *Cikitsā sūtra* along with guiding symptomatology. This style could have made CK a text with enhanced utility. But unfortunately, due to an attempt to restrict the size of the text, this style has been curtailed in the subsequent chapters.
5. In *Jvara* chapter CK has given *Ārogyapañcaka Kaṣāya*, *Śatpala* and *Mahā śatpala Ghṛtam* and *Satkandhara* oil.
6. In *Atisāra* chapter *Kaliṅgaśataka Yoga*, *Gaṅgādhara Cūrṇa*, *Aralū* and *Vāta puṭapāka* are some formulations to remember.

7. CK did not explain Jvarātisāra chapter.
8. CK had accepted Mādhava , in Grahaṇī chapter, by explaining *Kalyāṇaka guḍa* , *Cāṅgērī ghṛtam* and by dropping *Kṣāra kalpanā* . CK had added *Bhallātaka guḍam* in the chapter.
9. In Arśa chapter, the systemic symptoms are explained in detail.
10. After Grahaṇī chapter CK had taken a freedom in sequence of the chapters.
11. The treatment of Bhagandara is more on śalya procedure like *Jalaukāvacāraṇa*. No formula has been explained for Bhagandara .
12. Some new combinations are - *Mahābindu ghṛtam (Gulma)*, *Triphalā Guggulu (Vidradhi)*, *Tumbī oil (Gaṇḍamālā -galagaṇḍa)*, *Auśadha -ayaskṛti (Kuṣṭha)*, *Nil and Mahānīla ghṛtam (Śvitra)*, *Bibhitaka lavaṇa (Pāṇḍu)*, *Saptaviṃśatika guggulu*, *Dadhika ghṛtam (Shool)*, *Śiva guṭikā (Śoṣa)*, *Pr̥thu śatāvarī oil*, *Daśāṅga nārāyaṇa oil (Vātavyādhi)*, *Āstika agada*, *Pracētas Cūrṇa (Viṣatantra)*, *Guñjāprabha oil (Mukharoga)*
13. CK many a times had curtailed the details of therapeutics to such an extent that it looses its Sequence of understanding and arrangement of basic focus on the *Upakramas* and *Avasthās*. Such lost details can be seen in - *Vātarakta* (1śloka), *Visarpa* (1śloka), *Kaumārabhṛtya* (3slokas), *Pramēha* (3 slokas), *Mūtrakṛcchra* (1 śloka) *Nāsā roga* (1 śloka) and *Hikkā* (1 śloka). CK had curtailed the details of much therapeutic guidance in different stages of the diseases. It had cost CK not to get a good ground in average intellect Āyurvēda physician. The contrary is true for *Vṛnda* and *Cakra*.
14. CK had explained *Śvāsa* and *kāsa* in same chapter. Also *Shool* and *Gulma* are in separate chapters.
15. As compare to other disorders, shosha had good number of slokas (20). (Including *Śiva guṭikā*).
16. *Vātavyādhi* had lost nearly all the details, due excessive shrinking of the content. It has been the very poor description of the disease, as compared all other details in the text.

17. Bhūtavidyā had been given a separate section. It includes - Phala ghṛtam , Kalyāṇaka ghṛtam , Siddhārthaka ghṛta , Mahāpañcagavya ghṛtam and Vijayā -Daśāṅga dhūpa .
18. Vājīkaraṇa (5slokas), Agada tantra (9 slokas) and Rasāyana tantra (5 slokas) are also touched to the edge only.

Chapter - 6

Discussion

Therapeutic management of a disease has been a subject of all previous and prevailing contemporary medical systems. The systems of therapeutic and procedural managements have always been metamorphosed from generations to generations as per the need of new causative factors, set of symptomatology and priority of interventions. Thus the development of ayurvedic literature also had reflected the same. For the sake of convenience one can divide the development in to three parts as-

1. Saṃhitā kāla
2. Saṅgraha kāla
3. Cikitsā Grantha kāla

1. Saṃhitā Kāla - Caraka saṃhitā and Suśruta saṃhitā are basic ancient ayurvedic literature in this era. In these literatures the style of description has been of - 'Sūtra ', means of explaining in nutshell. Such concise style, many a times has to be opened up with deep study and continuous and repeated analysis of the literature. The *Tantrayuktis* are the keys of unlocking this treasure of the knowlege, condensed in the "Sutras". Thus the saṃhitā literature has to be studied in - *Vākyāśah* , *Vākyārthaśah* and *Artha -avayavaśah* manner. It many a times conveys meaning other than its literal meaning. Saṃhitā literature has a fundamental style of teaching. It covers all the three heads (Triskandhas) of therapeutics. It has always advocated the basic of diagnosis and therapeutic. Thus has described both etiological, diagnostics and therapeutic part altogether. This science of therapeutic management was based on "*Upakrama Pradhāna Cikitsā*" - the endeavor based approach.

2. Saṅgraha kāla - Vāgbhaṭa has kept the fundamentals of the triskandha , but has demarcated the "*Sthāna* " - with its specific and explicit objective. Thus the boundaries of particular sthāna became more marked. (स्थानम् अर्थप्रतिष्ठया ।।) Still this separation of "*triskandha* " was very much purposeful and made the

content easy for the average intellect man. Saṅgraha literature had never lost the link between Diagnostic fundamentals and Therapeutic applications. Saṅgraha literature never damaged - "*Upakrama Pradhāna Cikitsā*" - the endeavor based approach. Thus it gains more popularity than the saṃhitā literatures.

3. Cikitsā Granth Kāla - Mādhava is the first person who had separated the diagnostic part from the therapeutics. "Ruk- Viniścaya" became the first literature to describe the diagnostic part alone. To fulfill its therapeutic need, Mādhava Cikitsā came into existence. But Mādhava failed in keeping the minimal link between the last two parts of triskandha. Thus his idea of separations failed partially. The -Therapeutic exposition - *Cikitsā Grantha* concept was understood and edited properly by his latter writers. Vṛnda and Cakra reestablish the minimal linkage between diagnostic and therapeutic thinking (*Yojanā*). Both of them made the "*Cikitsā Grantha*" - a grand idea of new Āyurvēda literature. *Yogataranṅinī*, *Yogarātnākara*, *Bhāvaprakāśa* (*Uttarārdha*), *Bhaiṣajya maṇimālā* and *Viṅgasēna* are the important milestone of the progress of this concept.

As long as these concepts kept their minimal link with diagnostic part, they remain useful for the practice. The "developmental stage of Rasa -śāstra" was already on, since 11th Century (Cakradatta times). These texts proclaimed more to be *Cikitsā Granthas* and of very little diagnostic or Fundamental backing. It fostered the tendency of establishing a remedial link between a disease and a drug (Nuskha, Yoga) and again in turn damaged the understanding of *Yojanā*. Such approach lacked the logical thinking and scientific fundamental backbone. It leads to "*Dravyapradhāna*" - drug oriented approach to the therapeutic management. It in turn caused limited growth of the different school of thoughts. The physician, who was unaware of fundamental diagnostic orientation, failed badly to manage the new sets of symptoms and Diseases.

As one can go through the development of Ayurvedic literature and can easily understand the one-sided and unbalanced development of the therapeutic remedies and very much ignored and ceased development of Diagnostic

guidelines. The introduction of *Mughal* lifestyle and European lifestyles, made an everlasting impact on the Indian subcontinent. Study and analysis of such changes were not done by the ayurvedic physicians except their somewhat cognizance in the *Nighaṇṭu* literature and some diseases like *Phiraṅga*, *Upadaṃśā*.. In the same period, *Nāḍī parīkṣā* was introduced in improvised manner and also over emphasized many a times. Utility of "Yukti" gets restricted to dose only. This lack of continual improvisation in diagnostic understanding could not fulfill the need of new set of etiological factors and also the rising syndromes. This make one think *Āyurvēda* , a system of "trial and error" and not a scientific system of medicinal management. This can be more seriously experienced in branches of *Āyurvēda* , other than *Kāyacikitsā* .

Mādhava Cikitsā - Ma.Chi. Manuscripts have been reported in very less numbers. It neither received a significant recognition nor did it serve the purpose of making a *Cikitsā* grantha . But it successfully promulgated the need of a *Cikitsā* grantha . Though, Mādhava did not get the social recognition as a pioneer in the link of *Cikitsā grantha* , his work on *nidāna* got the enormous acknowledgment. The reason of this failure and success both lies in its content, fulfillment of the purpose and presentation. The chapter wise detailing has been done in the previous chapters. Here the discussion of the total work will be presented herewith

1. Study of Basic influence of Bṛhat trayī observed in the Mādhava Cikitsitam and also the formulations taken by Mādhava from each of the bṛhat trayīs .

a) *Jvara* , *Samgrahaṇī* , *Arśa* , *Ajīrṇa* , *Viśucikā* , *Pāṇḍu* , *Kāsa* , *Hikkā -śvāsa* , *Arocaka* , *Chardi* , *Mūrcchā* , *Pānātyaya* , *Dāha* , *Vātavyādhi* , *Vātarakta* , *Urustambha*, *Mūtrakrocchra*, *Pramēha*, *Mēdoroga*, *Udara*, *Plīhā*, *Śoṭha* , *Vraṇa* , *Kuṣṭha*, *Vamana* *adhikāra* and *Basti Adhikāra* are the chapters in which one can see the clear influence of *Caraka saṃhitā* . Many of the prominent combinations in these chapters are taken from *Caraka saṃhitā*. The 'Vraṇa'

chapter, though from śalya School, has been observed with the dominance of Caraka slokas. The 'Kṣaya' chapter in Ma.Chi. is seen with slokas from different chapter of **Caraka saṃhitā**.

b) Svarabhēda , Dāha , Mūtrāghāta , Śoṭha , Āntravṛddhi , Bhagna , Nāḍī - vṛaṇa , Bhagandara , Kṣudraroga , Karṇa roga , Nāsāroga , Viṣaroga and Upadaṃśa are the disease related chapters, in which one can observe the clear dominance of Suśruta saṃhitā . Snēhādhikāra , Svēdādhikāra , Vamana , Virēcana , Basti , Dhūma , Nasya and Kavala Gaṇḍūṣa are the procedure related chapters also seen with more slokas from Suśruta saṃhitā . It is very much surprising to observe the dominance of Suśruta saṃhitā in most of pañcakarma and other than pañcakarma procedures. Some kalpas had been placed by Mādhava , typically as seen in the Suśruta saṃhitā e.g. Kalyāṇaka Ghṛtam seen in Jvara cikitsā . In 'Dāha ' chapter the most of the slokas are from 'Pānātyaya ' of Suśruta saṃhitā . Vājīkaraṇa chapter also had the dominance of combinations from **Suśruta saṃhitā** .

c) Saṅgrahaṇī , Kāsa , Apasmāra , Vātarakta , Hṛdroga , Mūtrāghāta , Pramēha , Udara , Āntravṛddhi , Bhagna , Nāḍīvraṇa , Śuṣkadoṣa , Kuṣṭha , Visarpa , Kṣudraroga , Bālaroga , Viṣa , Rasāyana tantra , Vājīkaraṇa , Svēdādhikāra and Miśraka (Agryasaṅgraha) are the parts influenced by **Aṣṭāṅga hṛdayam** .

d) Atisāra , Kṛmi , Raktapitta , Unmāda , Gulma , Aśmarī , Mukha roga , Nētraroga - are the chapters in which the slokas from all the three saṃhitās can be seen.

e) In the chapter of Ajīrṇa visūcikā , Mādhava had included the procedures of - Añjana , Udāvartana and Dāha from **Aṣṭāṅga saṅgraha** .

The selection of slokas from all of the B'trayīs indicated the personal intellect of Mādhava. He had been a true scholar with knowledge of all the basic

texts of āyurvēda .

2. Mādhava 's original contributions

A) Mādhava is a pioneer to introduce the concept of Cikitsā Grantha . He had introduced with many combinations of variating *Kalpanās* . Some of them are listed herewith -

i. Kaṣāya - *Aṣṭādaśāṅga Kaṣāya* , *Dvātrīśāṅga Kvātha* , *Kārvyādi Kaṣāyas* , *Caturdaśāṅga Kvātha* (In jvara) , *Dhanya Pañcaka* (Atisāra) , *Māṣabalādi kaṣāya* (Vātavyādhi) , *Rāsnā saptaka* , *Rāsnā pañcaka* , *Śuṇṭhyādi kvātha* , *Śaṭhyādi kvātha* (Āmavāta) , *Daśamūla yavādi kvātha* , *Viśvādi kvātha* , *Ēraṇḍasaptaka kvātha* , *Balādi kvātha* (Pariṇāmasūla) , *Punarnavāṣṭaka Kvātha* (Śothodara) , *Rāsnādi kvātha* (Āntra grddhi) , *Khadirodaka* , *Khadirāṣṭaka kaṣāyam* (Kuṣṭha) , *Nistuṣyavādi kvātha* , *Vāsādi kvātha* , *Cihna -khadira kvātha* (Amlapitta) .

ii. Cūrṇa - *Alambuṣādi cūrṇa* , *Vaiśvānara Cūrṇa* , *Hiṅgubhāgottara cūrṇa* (Āmavāta) *Rucakādi cūrṇa* , *Hiṅgvāṣṭaka Cūrṇa* , *Sāmudrādi cūrṇa* (Pariṇāmasūla) , *Haritakyādi Cūrṇa* (Ānāha -Udāvarta) , *Vacādi Cūrṇa* , *Yāvanī yoga* , *Hiṅgvādi gulma bhēdana* (Gulma) , *Sāmudrādi Cūrṇa* (Udara) , *Pañcanimba* (Kuṣṭha) .

iii. Avalēha - *Cāturbhadraṇāvalēhikā* , *Aṣṭāṅgāvalēhikā* (Jvara) , *Bāhuśāla guḍam* (Arśa) , *Khaṇḍa kūṣmāṇḍa* , *Pakvodumbara lēham* (Raktapitta) , *Guḍa -Kūṣmāṇḍa* (Kāsa) , *Khaṇḍāmalaka* , (Pariṇāmasūla) , *Punarnavādi lēham* (Śoṭha) .

iv. Ghṛta - *Sabilvagarbha Masūra Ghṛta* (saṅgrahaṇī) , *Agni ghṛta* (Arśa) , *Phala traya sarpi* (Kṛmi) , *Dūrvādi ghṛtam* (Raktapitta) , *Daśamūla Ghṛta* (Sāmiṣa) (Kāsa) , *Caitas ghṛta* (Unmāda) , *Amṛtā Ghṛtam* (Vātarakta) , *Jīvakādi ghṛtam* , (Hṛdroga) , *Śīloda -bhēḍādi ghṛtam* (Mūtrāghāta) , *Bindu Ghṛtam* , *Hiṅgvādi Ghṛtam* (Udara) , *Gaurādi ghṛta* (Vraṇa) , *Mahāpadmaka Ghṛtam* , *Dūrvādi Ghṛtam* (Visarpa -Visphoṭaka) , *Śāsāṅka Ghṛtam* (Nētra

Roga), *Śīta kalyāṇaka Ghṛtam* (*Strī - roga*).

v. Taila - *Nārāyaṇa oil*, *Māṣa oil*, *Māṣa oil second*, *Triṃśati Prasāraṇī oil*, *Rasona rasāyana* (*Vātavyādhi*), *Punarnavādi Oil* (*Āntra grddhi*), *Tumbī oil*, *Cucundarī oil*, *Candanādi oil* (*Galagaṇḍādi*), *Viṣa oil*(*Kuṣṭha*), *Upodikādi oil*, *Haridrādvaya oil*, *Dhātryādi oil*, *Jingi oil*, *Kanaka oil* (*Kṣudraroga*), *Śikhari oil*, *Vyāghrī oil* (*Nāsā roga*), *Kṛṣṇādi oil*, *Gośakṛt oil* (*Nētra roga*) *Ṣaḍbindu oil* (*Śīroroga*), *Kuṭhēraka Oil* (*Vraṇa*).

vi. Āsava -Ariṣṭa - *Madhuśukta* (*Karṇa roga*), *Vajraka Kāñjika* (*Strīroga*).

vii. Lēpas - *Vidāryādi lēpa* (*Jvara*), *Pādādāri malahara* , *Karañjabījādi lēpam* (*Kṣudraroga*).

viii. Guṭikā - *Śuṇṭhī -madhu guṭikā* (*Atisāra*), *Praṇāda modaka* , *Kāñkāyana modaka* , *Sūraṇa modaka* (*Arśa*), *Maṇḍūra vajra vaṭakam* (*Pāṇḍu*), *Amṛtādyā Guggulu* (*Vātarakta*), *Sauvarcalādi Guṭikā* (*Pariṇāmasūla*), *Trivṛtādi guṭikā* (*Ānāha -Udāvarta*), *Triphalā guggulu* (*Vraṇa*), *Lākṣā guggulu* , *Ābhā guggulu* (*Bhagna*), *Saptaviṃśati Guggulu* , *Nava* (*kārṣika*) *vañkṣaka Guggulu* (*Bhagandara*), *Saptāṅga Guggulu* (*Nāḍīvraṇa*), *Citrakādi guggulu* (*Kuṣṭha*), *Abhayādi Modaka* (*Virēcana*).

ix. Āhāra Kalpanā - *Daśamūla Yavāgū* (*Kāsa*), *Trikaṇṭakādi Ksheer* (*Mūtrāghāta*).

x. Other - *Mahēśvara Dhūpa* (*Bhūtonmāda*), *Bhallātakādi yoga* , *Granthikādi yoga* , *Cavyādi kalka* (*Urustambha*), *Kampillaka Saptacchadādi yoga* (*Pramēha*), *Jalakumbhī yoga* (*Galagaṇḍādi*), *Dārvyādi varti* (*Karṇa roga*), *Ēraṇḍa pallavādi Āścotana* , *Phañijakādi Biḍālaka* , *Armaghna Añjanas* , *Triphalādi Puṭapāka* , *Kṣārāñjana* , *Saindhavādi varti* (*Nētra roga*), *Hastikarṇa rasāyana* (*rasāyana*).

B) Some very special uses of a single drug are seen in Ma.chi. like-

- i. In Jvara - Single use of *Kaṭukā* .
- ii. In Atisāra - *Arīkola mūla* .
- iii. In Raktapitta - *Vāsā praśasti* .
- iv. In Kāsa - *Phaṇḍī* (means- *Nāraṅgī*) prayoga .
- v. In Svarabhēda - *Khadira Prayoga* .
- vi. In Gṛdhrasī - use of *Ēraṇḍa bīja* .
- vii. In Vātarakta - *Guḍuci prayoga* , *Vardhamāna Pippalī rasāyana* .
- viii. In Urustambha - *Pippalyādi yoga* .
- ix. In pariṇāma shool - *Śatāvarī svarasa* , *Śambūka prayoga* .
- x. In Hṛdroga - *Arjuna Kṣīrapāka* .
- xi. In Āntra Gṛddhi - *Harītakī* fried in castor oil
- xii. In Bhagna - use of *Rasona* .

c) Newly introduced Gaṇas (Groups of drugs) - In jvara - *Kirātādi gaṇa* (*Cāturbhadraka*), *Añjanādi Gaṇam* , *Sārīvādi Gaṇam* , *Utpalādi Gaṇam* (*Raktapitta*) (From Suśruta Saṃhitā),

d) Some new therapeutic orientations like- *Nasiken Jala -Payah pān* (*Raktapitta*), Recommendation of *Mahākalyāṇaka ghṛta* for *Bāhuśoṣa* , *Dhūpa cikitsā* in *Pariṇāmasūla* , *Daurgandhyahara pradēha* (*Mēda*), Use of *Pakva* and *Apakva Snēhapāna* .

3. Influence of Mādhava on Vṛnda and Cakra

Vṛnda and Cakra had been the followers of Mādhava in many aspects, including his scheme of "Cikitsā grantha ". Both of them had taken a lot of slokas from Ma.chi. Most of the new combinations had been found their space in Vṛnda and Cakra . But as Vṛnda and cakra are latter texts, had been a superior versions of Cikitsā granthas and had taken many new additions from the original source (B'trayīs) or from their respective contemporary sources and traditions. In some parts like - Pañcakarma details Ma. Chi. had a lot of lacunae,

thus to seek the influence of Mādhava in such chapters is a difficult task. An attempt is made to evaluate on the basis of acceptance of slokas from Mādhava in Vṛnda and Cakra. Such acceptance are categorized as follows-

Acceptance of	All slokas	All new	Partial	Very few	None
१. ज्वर		✓			
२. ज्वरातिसार	✓				
३. अतिसार			✓		
४. ग्रहणी	✓				
५. अर्श		✓			
६. अजीर्ण-विसूचिका		✓			
७. कृमि	✓				
८. पाण्डु कामला	✓				
९. रक्तपित्त	✓				
१०. क्षय		✓			
११. कास		✓			
१२. हिक्का श्वास	✓				
१३. स्वरभेद				✓	
१४. अरोचक	✓				
१५. छर्दि	✓				
१६. तृष्णा					✓
१७. मूर्च्छा	✓				
१८. पानात्यय पानविभ्रम	✓				
१९. उन्माद		✓			
२०. भूतोन्माद	✓				
२१. अपस्मार	✓				
२२. वातव्याधि	✓				
२३. गृध्रसी	✓ (But not as new chapter)				
२४. वातरक्त		✓			
२५. उरुस्तम्भ	✓				
२६. आमवात		✓			
२७. परिणामशूल	✓				
२८. आनाहोदावर्त	✓				
२९. गुल्म	✓				
३०. हृद्रोग			✓		
३१. मूत्रकृच्छ्र	✓				
३२. मूत्राघात	✓				
३३. अश्मरी			✓		
३४. प्रमेह		✓			

३५. मेद		✓			
३६. उदर		✓			
३७. प्लीह	✓ (वृंद)		✓ (चक्र)		
३८. शोफोदर		✓			
३९. श्वयथु	✓				
४०. आन्त्रवृद्धि			✓		
४१. गलगण्ड माला- ग्रंथ्यबुदापची	✓				
४२. श्लीपद	✓				
४३. विद्रधी	✓				
४४. व्रण		✓			
४५. भग्नव्रण	✓				
४६. नाडीव्रण		✓			
४७. भगंदर	✓				
४८. उपदंश	✓				
४९. शूकदोष	✓				
५०. कुष्ठ		✓			
५१. शीतपित्तोदर कोठ	✓				
५२. अम्लपित्त	✓				
५३. विसर्प विस्फोट		✓			
५४. स्नायुक			✓		
५५. मसूरिका	✓				
५६. क्षुद्ररोग	✓				
५७. मुखरोग	✓				
५८. कर्णरोग	✓				
५९. नासारोग		✓			
६०. नेत्ररोग			✓		
६१. शिरोरोग	✓				
६२. स्त्रीरोग	✓				
६३. प्रदर	✓				
६४. सोमरोग	(?)				
६५. स्त्रीरोग	✓				
६६. गर्भरोग					✓
६७. बालरोग	✓ (चक्र)		✓ (वृंद)		
६८. विषरोग	✓				
६९. रसायनतंत्र	✓ (वृंद)		✓ (चक्र)		
७०. वाजीकरण	✓				
७१. पंचकर्म		✓			

७२. स्नेहाधिकार	These chapters in Mādhava are with many major lacunas. The chapters in Vṛnda and Cakra are much superior to it. Thus to understand its acceptance is a difficult task.			
७३. स्वेदाधिकार				
७४. वमनाधिकार				
७५. बस्त्याधिकार				
७६. धूमाधिकार				
७७. नस्याधिकार				
७८. कवलगण्डूष				
७९. मिश्रकाधिकार	The content it doubtful about its originality.			
८०. प्रकीर्ण रोग				
८१. परीभाषासूत्र				

As seen in the table above out of total 81 chapters, 71 chapters can be studied for its acceptance with Vṛnda and Mādhava. Out of these 71 chapters, only 12 chapters can be observed with partial or nil acceptances. Thus one can say that the bulk of Ma.chi (59 chapters) are being accepted well in the texts of its followers.

4. New additions and the styles adopted by Vṛnda and Cakra as compared to Mādhava .

As per the aim and objectives of our work this is not the topic of study of this work. But while studying Ma.chi; in comparison with Vṛnda and Cakra , the new additions of these texts and also some of their originality were found out. The same are mentioned in the study of respective chapters. But here in discussion a liberty is taken to touch the prominent one only.

- Avasthā (different stages of pathology/pathogenesis) and Specification of doṣas - most of the times, are included in Vṛnda and Cakra .
- For dietary guidance Cakra has worked as a pioneer.
- Vṛnda has described Jaladhārā, in Jvara dāha .
- Use of *pramathyā* and *Nābhi basti* of *Ārdraka Svarasa* can be seen in *atisāra* chapter of Cakra
- Introduction of *Rasa parpaṭī* and *Tāmra prayoga* , are the very much advanced Rasa -śāstra combinations introduced by Cakra .
- In yūkā , Vṛnda has given *Rasēndrādi lēpam* .

- g. *Indrayava Phala nasya* is seen in Unmāda chapter of Vṛnda .
- h. In Apasmāra chapter of Cakra - "*Paśu -rajju -maṣī yoga* " is a new addition.
- i. *Trayodaśāṅga Guggulu* and *Kētakīmūlādi oil*, in Vātavyādhi , are very important additions by Vṛnda .
- j. Cakra has described - *Rāvaṇa kṛta kumāra tantra* - in bala roga .

5. Lacunae observed in Mādhava Cikitsā as compared to its followers.

As it has been discussed earlier, Mādhava is a pioneer, to start with concept of cikitsā granth. Though he had usefully floated the idea, his text on cikitsā had a lot of fall backs. Thus his work on Nidāna got the enormous recognition and same failed on therapeutic text. Some of such lacunae are listed herewith. The reason of failure of *Mādhava cikitsitam* , to get ground in the physicians lies in the very list.

- a) Mādhava had taken it for granted some of the fundamentals of actual therapeutics. He did not heed to describe the basic linkage between the diagnostic and therapeutics i.e. *Yojanā* . He thus just listed the combinations of drugs and left it to the intellect of a physician to find the correct stage of its utility. Such un-described *Āvasthika* guidelines had left the biggest lacunae in Ma.chi.
- b) Dietary guidance is hardly ever found any place in the text. Whereas Cakra had a major emphasis on its details. Vṛnda had also given sufficient room for the same.
- c) The prognosis of the different diseases, along with its subtypes had been clearly ignored throughout the text.
- d) Guidelines of the therapy by means of Cikitsā sūtra , is very rarely done in Ma.chi. Narration of cikitsā sūtra has always been the essence of classical "Upakrama Pradhāna Therapeutics". But Mādhava has given the combinations alone and for its implementation no endeavor based guidelines are given. Such severed linkage between a medicine (Dravya) and logical thinking (Yukti) has made the total text of very little use for a person of average intellect.

After understanding the basic lacunae in the text the list of some shortcomings in some chapters is described herewith.

- a) In jvara chapter - stages of using Pāyasa, Basti, Vamana, Sarpiṣa pāna etc. are dropped.
- b) Indications and contraindications for Picchā basti and Anuvāsana Basti in Atisāra is not mentioned.
- c) Use of Kṣāra and Agni karma is unmentioned.
- d) Śodhana Upakrama is unmentioned in Pāṇḍu chapter; only śamana therapeutics are described. Halīmaka is missing.
- e) "आदौ स्तंभन निषेध ठ is not described in Raktapitta chapter.
- f) Doṣika variations and Āśaya variations are not mentioned in Kṛmi chapter.
- g) Sarpi guda is missing from Kṣaya chapter.
- h) In Chardi chapter, śodhana therapeutic is omitted and only śamana therapeutic is described.
- i) In Vātarakta chapter, Raktamokṣaṇa, Śodhana therapies are not given.
- j) In Āmavāta chapter, no guidelines are given for the shifting of the treatment from Sam avasthā to Nirāma avasthā .
- k) Dominance of Vāta dosha and its peculiar cognizance in the treatment of Gulma , is unmentioned.
- l) *Gulmapāka* and treatment of *Raktamokṣaṇa* in *gulma* is unmentioned.
- m) Śodhana therapy is skipped in the treatment of Hṛdroga .
- n) No mention of *Basti* and *Uttarabasti* therapy in *Mūtrāghāta* .
- o) The treatment given in *Mūtrakṛcchra* is not given as per the types of *Mūtrakṛcchra* .
- p) No reference of Operative intervention in '*Aśmarī* ' treatment.
- q) Doṣika variations and Śodhana upakramas are missing from *Pramēha* chapter.
- r) Udara chapter is not described as per its eight subtypes. It also lacks in the description of *Paṭṭabandhana* and *Jātodaka avasthā* .

- s) *Śoṭha* chapter has no sequential linkage of therapeutic guidelines. It also does not describe *śodhana* therapy in *śoṭha*.
- t) Mādhava has given Mūtra and Mēda grddhi in his text of Nidāna, but has not given the treatment of the same in Ma.chi.
- u) Only *Vyādhi pratyāṅika* treatment has been given in *Galagaṇḍādi* chapter.
- v) *Abhyantara vidradhi* is missing from *Vidradhi* chapter.
- w) In *Nētraroga - Pātālagata vyādhi* are missing. The prognostic evaluation of śālākya diseases is not done.
- x) In *Yonivyāpad* treatment many details of procedural and medicinal therapeutics are lost.
- y) In *Pañcakarma* related chapters - *Snēha ajīrṇa*, *Asamyak* and *Atisnigdha* symptoms are not given. Indications, Contraindications and management of the *Vyāpadas* are basic lacunae found in Mādhava.
- z) Mādhava has always tried to give the new combinations rather than giving the same matter that exists in *Bṛhat trayī*. But while doing it, so many times he had lost the balance of making the text self sufficient. Thus had not fulfilled the purpose of giving a "Cikitsā Grantha".

6. Comparison of Mādhava Cikitsitam with Cikitsā kalikā .

The influence of Mādhava on Tīsaṭācārya has been very much less. But the basic concept of separating *Cikitsā* text from diagnostic texts is surely accepted by Tīsaṭācārya. *Cikitsā kalikā* is more *Upakrama* focused text than Mādhava. But the excess cutting in the content has induced the same shortfalls in it.

CONCLUSION

1. Separation of the diagnostic part and therapeutic part begun from Vāgbhaṭa. But the idea of its complete separation in the form of a book was firstly done by Mādhavakara. Thus Mādhava is a true pioneer in the field of cikitsā granth. The popularity of this course of literature, itself is sufficient to understand the success of the concept put forward by Mādhava.
2. **Separation of Diagnostic from Therapeutic is a key to deal with Mādhava cikitsā .**
3. **Such separation has not been handled with sufficient base of guiding fundamentals.**
4. Mādhava cikitsā has been seen with influence of all of the Bṛhat trayīs . Caraka has slightly more dominance than Vāgbhaṭa and Suśruta . Contribution from Caraka is more significant even in Śālākya and Śalya related chapters.
5. Mādhava has given new combinations of the drugs in all types of variations (*Kalpanās*). Such knowledge of basic texts and contemporary new drug preparations made him a scholar to float an idea of diagnostic and therapeutic literature.
6. **Most of the chapters in Vṛnda Mādhava and Cikitsā -saṅgraha (Cakradatta) were seen with the influence of Mādhava .**
7. The influence of Mādhava on Pañcakarma and Procedure related chapters in Vṛnda Mādhava and Cakradatta , can not be understood conclusively.
8. Failure of Mādhava's Therapeutic text lies in its content. It had many lacunae in

the text. The most fundamental of them are - unmentioned āvasthika considerations, Doṣika orientation (Including lack of Yukti - yojanā), Missing cikitsā sūtra and Dietary guidelines. In most of the chapters prognostic guidelines are unmentioned. Due to such very grave drawbacks, Mādhava cikitsā can not get the recognition in the society of physicians.

9. The same drawbacks are removed firstly by Vṛnda. Then the concept reaches to its maturity by the time of Cakradatta. Vṛnda and Cakra both has used Mādhava as a role model to follow. Both of them have adopted a modified method to correct the lacunae.
10. Cikitsā kalikā of Tīsaṭācārya , had a very little influence of Mādhava . But he had picked the concept of Cikitsā Grantha correctly. Cikitsā kalikā follows - '*Upakrama pradhāna* ' style of narration. Thus it follows the fundamentals of therapeutics neatly. But it lacks even the needed details in many of the chapters. Thus excessive concised nature is the problem with Cikitsā kalikā . It is thus not suitable for beginners or people of average intellect.
11. Mādhava has usefully given the different orientation to simplify the therapeutic teaching, but failed in its actual illustration. Followers have guided with better illustrations.
12. **An important manuscript still unstudied and unpublished, implies the need of some radical steps in the field of non - clinical research, particularly in Ayurvedic literature, with applied aspect.**

Likely contribution

1. Mādhavī Text which was available with lot of lacunae is now corrected.
2. The present work is an added up version of 'Mādhava Cikitsitam' (BORI manuscript), compared with six ayurvedic texts, will be available for further studies.

BIBLIOGRAPHY

- **Ashtang Hridayam**, with Sarvang Sundar tika by Arundatta and Ayurveda Rasayana tika by Hemadri, VI th edition, Chaukhamba.
- **Ashtanga Samgraha**, (Ramshstri Kinjavadekar), Chitrashala press, Pune 1940
- **Charaka Samhita**, with Ayurveda Deepika tika by Chakrapani, Chaukhamba press, Varanasi.
- Chamber's new English dictionary, Edited by A.M. Mac Donald.
- **Madhava Nidana** with Madhukosh tika by Vijayarakshit, Nirnay sagar press, Vth edition, 1955
- **Sanskrit English dictionary** by Moniers Williams, The clarendon press, Oxford, 1951
- **Sanskrit English dictionary** by Apte V.S. Prasda Prakashan, Pune 1957
- **Sushruta Samhita**, with Nibandha samgraha tika, Chaukhamba Surabharati.
- **Vrinda Madhava krit Siddhayoga**, with Vyakhyakusumavali by Shrikantha datta, Edited by Mahadeva Chimanji Apate, Anandashrama Press, Pune, 1894.
- **Chakrapani Krita Chikitsa Samgraha** with Tatva Chandrika tika by Shri Shivdasa Sen, Chaukhamba Orientalia, 1992.
- **Chikitsa kalika** by Tisatacharya, Edited by Prof. P.V. Sharma, Chaukhamba press. Varanasi.
- **Madhava Chikitsa**, Vd S.Dadhich, Published by Shree Bhavanlal Dugad, Ayurveda Vishwa Bharati, Saradar Shahar, Rajsthana.
- **Triskandha kosha – Aushadha Kosha**, Published by Ti.Ma.Vi. 2008